

Безродний Є. Ф., Уткін О. І.

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ

А. СМІТ

К. МАРКС

В. ЛЕНІН

Р. СЕН-СІМОН

А. МІЦКЕВИЧ

Ф. ПРОКОПОВИЧ

І. КАНТ

ЕПІКУР

МАРК АВРЕЛІЙ АНТОНІЙ

АРИСТОТЕЛЬ

ПТАХОТЕН

КОНФУЦІЙ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Безродний Є. Ф.

Уткін О. І.

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ

Навчальний посібник

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

НБ ПНУС

734680

Київ – 2006

УДК 330.8(100)(075.8)
ББК 5666.1(0)я73
Б 40

Рецензенти:

Шуба О. В., доктор політичних наук, професор
Сергієчко Г. Я., доктор історичних наук, професор, лауреат
Державної премії України

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 14/18.2-1049 від 27 квітня 2006 р.)

Безродний Є. Ф., Уткін О. І.

Б 40 Історія політичних вчень: Навчальний посібник. — К.: ВД «Професіонал», 2006. — 432 с.

ISBN 966-370-030-0

Навчальний посібник присвячений історії політичних вчень стародавнього світу, середніх віків, нового і новітнього часу. Дається загальна характеристика сучасних політичних концепцій. Розрахований на студентів соціально-гуманітарних ВНЗ і факультетів.

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Василя Стефаника
код 02125600
УДК 330.8(100)(075.8)
ББК 5666.1(0)я73
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
№ 3 4656

© Безродний Є. Ф., Уткін О. І., 2006

© ВД «Професіонал», 2006

ISBN 966-370-030-0

ЗМІСТ

Передмова	8
Розділ I. Історія політичних вчень як наука	10
1. Предмет історії політичних вчень	10
2. Метод вивчення проблем історії політичних вчень	11
3. Основні завдання курсу історії політичних вчень	12
Розділ II. Політичні вчення Стародавнього Сходу	15
1. Характеристика суспільно-політичного устрою країн Стародавнього Сходу	15
2. Політичні вчення Єгипту, Вавилону, Індії та Китаю	16
Розділ III. Політичні вчення Стародавньої Греції	28
1. Особливості суспільно-політичного устрою Греції	28
2. Політична думка періоду утворення полісів та їх розвитку	29
3. Формування аристократичних та демократичних ідей в період розквіту стародавніх грецьких держав	34
4. Політичне вчення Аристотеля	43
5. Політична думка періоду еллінізму	46
Розділ IV. Політичні вчення в Стародавньому Римі	50
1. Політична ідеологія в період республіки	50
2. Політичні вчення в Римі в часи принципату	53
3. Політичні вчення в період розпаду і загибелі Римської імперії ...	57
Розділ V. Політична думка в Київській Русі в XI–XIV століттях	60
1. Характерні риси суспільно-політичного устрою Київської Русі ...	60
2. Політичні ідеї Київської Русі в «Слові про закон і благодать» Іларіона та літописах	61
3. Політична програма Володимира Мономаха	62
4. Політичні ідеї в «Слові про полку Ігоревім» та «Молінні Данила Заточника»	65

5. Відображення боротьби руського народу проти монгольського гніту в політичній літературі XIII–XIV століть	66
Розділ VI. Політичні вчення Середньовічної Західної Європи в середні віки	68
1. Суспільно-політичний лад країн Західної Європи в період виникнення і розвитку феодалізму	68
2. Християнський неоплатонізм Августина	69
3. Фома Аквінський та його політичне вчення	70
4. Особливості ідеології станово-представницької монархії	73
Розділ VII. Політичні вчення епохи Відродження і Реформації	76
1. Сутність ідеології Відродження і Реформації	76
2. Політичні погляди Нікколо Макіавеллі	77
3. Політичні ідеї діячів Реформації та «тираноборців»	79
4. Політичні ідеї Жана Бодена	86
5. Соціалістичні погляди Томаса Мора і Томасо Кампанелли	88
Розділ VIII. Політичні вчення в Росії в XV — першій половині XVII століть	95
1. Характеристика суспільно-політичного ладу Росії	95
2. Теорії верховенства царської влади в політичній літературі XV–XVI ст.	96
3. Політичні ідеї прихильників централізованої російської держави	99
Розділ IX. Політична думка в Україні кінця XVI — початку XVII століть	104
1. Передумови суспільно-політичної боротьби	104
2. Політичні ідеї в «Апокрисисі» Христофора Філалета	105
3. Політичні погляди Івана Вишенського	108
4. Богдан Хмельницький як політик і державотворець	114
5. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України	118
Розділ X. Політичні вчення в країнах Західної Європи в XVII–XVIII століттях	122
1. Передумови ранніх буржуазних революцій в країнах Західної Європи	122
2. Нідерландська революція XVII ст. та політичні погляди Гуго Гроція і Баруха (Бенедикта) Спінози	123
3. Політична ідеологія в Англії в період революції XVII століття ...	127

Розділ XI. Політичні вчення ідеологів абсолютизму в Німеччині XVII–XVIII століть	134
1. Економічна та політична відсталість Німеччини. Пристосування буржуазії до абсолютизму	134
2. Політичні погляди Самуеля Пуфендорфа	135
3. Сутність політичних ідей Християна Томазія	136
4. Особливості політичних поглядів Ротфіда Вільгельма Лейбніца	138
5. Політичні погляди Християна Вольфа	139
Розділ XII. Політичні вчення в період зміцнення російської монархії	141
1. Реформи Петра I і зміцнення абсолютизму в Росії	141
2. Політичні погляди Ф. Прокоповича та В. М. Татіщева	143
3. І. Т. Посошков — ідеолог торговців, його політична програма ...	147
Розділ XIII. Політичні вчення у Франції в період просвітництва	150
1. Характеристика державного устрою Франції напередодні революції	150
2. Політичні вчення Вольтера	151
3. Політичні ідеї Шарля Луї Монтеск'є	153
4. Політичні концепції Жан-Жака Руссо	158
5. Політичні погляди Поля Анрі Гольбаха	162
6. Про політику і державу. Клод Анріан Гельвецій	164
7. Утопічний соціалізм Мельє, Морелі, Маблі, Бабефа	166
8. Особливості політичних поглядів діячів французької буржуазної революції	174
Розділ XIV. Політична думка у Сполучених Штатах Америки в період боротьби за незалежність	178
1. Війна колоній за незалежність і утворення США	178
2. Олександр Гамільтон і його політичні погляди	179
3. Політичне вчення Томаса Джефферсона	181
4. Джеймс Медисон і його політичні погляди	185
5. Сутність політичних ідей Томаса Пейна	189
Розділ XV. Політичні вчення в Росії в період розкладу феодально-кріпосницького ладу і зародження капіталізму	194
1. Причини розкладу феодально-кріпосницького ладу	194
2. Політична доктрина «Наказу» Катерини II	195
3. Політична реакція дворянства. М. М. Щербатов	196
4. Просвітництво XVIII ст. С. Ю. Десницький, М. І. Новіков, Я. П. Козельський	198

5. Політична сутність повстання під проводом О. І. Пугачова	203	4. Особливості політичного вчення М. Г. Чернишевського	291
6. Революційно-демократична думка в Росії в кінці XVIII ст. О. М. Радішев	205	5. Політичні погляди М. О. Добролюбова	297
Розділ XVI. Політичні вчення в Німеччині в кінці XVIII — початку XIX століть	208	Розділ XXI. Передова суспільно-політична думка народів Росії в XIX столітті	302
1. Характеристика суспільно-політичного устрою Німеччини	208	1. Революційно-демократичні ідеї мислителів України	302
2. Політичне вчення Іммануїла Канта	209	2. Революційний демократ Білорусії К. С. Калиновський	325
3. Політична теорія Іоганна-Готліба Фіхте	213	3. Суспільно-політична думка в Грузії, Вірменії та Азербайджані ..	328
4. Вчення Гегеля про державу і право	217	4. Політичні погляди мислителів Казахстану	336
Розділ XVII. Політична думка в Росії в першій половині XIX століття	224	Розділ XXII. Політичні теорії в західних і південних слов'янських країнах у XIX столітті	339
1. Суспільно-політичний устрій Росії	224	1. Характерні риси прогресивної політичної думки	339
2. Політичні погляди М. М. Сперанського	225	2. Передова політична думка в Болгарії	340
3. Політичні концепції М. М. Карамзіна	229	3. Прогресивні політичні ідеї в Сербії	343
4. Політичні ідеї декабристів	233	4. Розвиток політичної думки в Польщі	345
5. Політичні погляди П. Я. Чадаєва, Т. М. Грановського і слов'янофілів	241	5. Політична думка в Чехії і Словаччині	350
Розділ XVIII. Політична ідеологія в Західній Європі першої половини XIX століття	248	Розділ XXIII. Політичне вчення марксизму	353
1. Західноєвропейський лібералізм та його сутність	248	1. Основоположники нового вчення	353
2. Політична програма лібералізму Бенжаміна Анрі Констана	249	2. Карл Маркс і його політичні ідеали	355
3. Політичний лібералізм Ієремії Бентана і Джона Стюарта Мілля	252	3. Ф. Енгельс — соратник К. Маркса в створенні марксизму ...	360
4. Політичні погляди німецьких лібералів Вільгельма фон Гумбольдта і Лоренца Штейна	257	Розділ XXIV. Політична ідеологія лєнінізму	367
Розділ XIX. Політичні погляди ідеологів утопічного соціалізму в Західній Європі першої половини XIX століття	261	1. Передумови формування лєнінізму	367
1. Ідеї утопічного соціалізму	261	2. Політичне вчення В. І. Леніна	368
2. Сен-Сімон — основоположник французького утопічного соціалізму початку XIX ст.	262	3. Політичні ідеї М. І. Бухаріна	373
3. Шарль Фур'є та його соціальна програма	268	4. Політичні погляди Й. В. Сталіна	378
4. Соціально-утопічні ідеали Роберта Оуєна	272	Розділ XXV. Політичні концепції маоїзму	384
5. Політичні погляди Етьєна Кабе	275	1. Політичне вчення Мао Цзедуна	385
Розділ XX. Суспільно-політичні погляди російських радикалів XIX століття	280	2. Політичні концепції Дєн Сяопина	388
1. Характеристика соціально-політичного становища в Росії ...	280	Розділ XXVI. Сучасні політичні ідеології	392
2. Політичні ідеї О. І. Герцена	282	1. Загальна характеристика	392
3. Політичні погляди В. Г. Белінського	287	2. Політичні основи неолібералізму	393
		3. Політичні концепції ідеології неоконсерватизму	398
		4. Політичні ідеї неофашизму	402
		5. Політична ідеологія соціал-демократії	406
		Заключення	413
		Література	416

ПЕРЕДМОВА

Всесвітня історія політичних вчень — одна з важливих складових частин духовної культури людства. В ній знайшли відображення погляди мислителів трьох з половиною тисячоліть. За цей час умови життя людей і форми їх політичної організації в більшості випадків змінилися кардинально. На цьому шляху мислителі зводили своєрідні містки. Багато труднощів, зусиль волі, напруження розуму витрачено на пошуки відповідей, як зробити кращим життя людства. Мислителів усіх часів хвилювали, на наш погляд, головним чином такі проблеми:

1. Що таке держава, її походження, кому вона служить і чиї інтереси захищає?
2. Яка форма держави краще і чому слід віддавати перевагу тій чи іншій формі: демократії, аристократії чи абсолютній монархії і т. п.?
3. Які ефективні функції держави, обов'язки і права громадян?
4. Що таке політика і мораль, демократія, політична свідомість, культура, етапи їх розвитку?
5. В чому полягає справедливість? Чи справедлива рівність і нерівність в суспільстві, як уникнути тих чи інших конфліктів тощо?
6. Місце державних діячів в тому чи іншому суспільстві, їх права і обов'язки.
7. Процес формування партійних і громадських організацій та особливості їх діяльності і т. п.

Цілком зрозуміло, що кожний народ проходить свій шлях до кращого буття. Тому, спираючись на загальнолюдські надбання політичної теорії і практики, можна знайти оптимальне розв'язання політичних проблем національного відродження тих чи інших країн, зберегти інтелектуальні і матеріальні сили народу. Це в повній мірі стосується й України. Як вчив стародавній грецький письменник і історик Плутарх, слід дивитись в історію, як в дзеркало. Мудрець розумів — у цьому дзеркалі можна побачити не тільки героїв минулого, але й самих себе. У кожного покоління свої пристрасті й уподобання, свої уявлення про добро і зло. Чи не тому такою зрадливою буває посмертна доля навіть визнаних у віках героїв? На наш погляд, історія політичних вчень — це духовний заповіт одного покоління, старшого молодшому, що починає жити, наказ, щоб все життя людство послідовно розвивалось, захоплювало своїми досягненнями розум, серця, ставало автографією, що називається всесвітньою історією. Проте історія політичних вчень це не тільки одне минуле, вона складає документ, по якому люди входять в сучасне, в володіння цілої суми істин та знань, здобутих стражданнями, політичними часом кривавим потом; історія політичних вчень — програма майбутнього суспільного життя. То ж давайте поважати цю науку.

Вивчення історії політичних вчень мислителів минулого дає можливість пізнати себе, простежити, як формувалися політичні цінності тих чи інших народів, як еволюціонувало їх мислення. Навчальний посібник «Історія політичних вчень» задуманий авторами як виклад узагальнюючих проблем історії і політичних ідей, концепцій, виходячи з досвіду викладання їх у вищих навчальних закладах СНД, в тому числі й в Україні, з урахуванням надбань світової політичної думки. Об'єктивність викладу матеріалу — суттєва риса змісту навчального посібника, який прислужиться не лише студентам, викладачам, а й кожному громадянину, небайдужому до подій у світі, в Україні та до себе як суб'єкта політичної практики, буде сприяти процесу поступального розвитку філософсько-політичної думки, постійного спілкування і зростаючих зв'язків між народами.

Розділ I ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ВЧЕНЬ ЯК НАУКА

1. Предмет історії політичних вчень

Сучасна політична наука розвивається на основі еволюції політичних ідей країн світу, нагромаджених знань, удосконалення методів аналізу політичної практики. Розвиток людської цивілізації вчить, що духовне життя суспільства є відбиттям умов його матеріального життя. Головною силою, що визначає обличчя, характер суспільного устрою, розвиток суспільства, є спосіб добування засобів до життя, спосіб виробництва матеріальних благ.

Разом з тим, історія вчить, що політичні, правові, філософські, художні, релігійні погляди суспільства і відповідні їм політичні, правові та інші установи мають виключне значення в житті суспільства. Якщо старі політичні погляди гальмують розвиток суспільства, то нові ідеї, теорії сприяють просуванню вперед в інтересах передових верств населення. При цьому нові політичні ідеї і теорії з'являються лише тоді, коли цього вимагає саме суспільство, його матеріальне життя. На основі конфлікту між новими продуктивними силами і старими виробничими відносинами, на основі нових економічних потреб суспільства виникають нові суспільні ідеї, нові ідеї організують і мобілізують маси. Маси згуртовуються, створюють нову владу, використовуючи її для усунення старих порядків в галузі виробничих відносин і утвердження нових порядків.

Сила нових політичних ідей яскраво проявилась в революційні періоди. Вони відображають інтереси певних класів, насамперед панівних. Історія політичних вчень — це історія виникнення і розвитку таких поглядів і теорій, котрі відбивають інтереси класів, їх ставлення до державної влади, політичної організації суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку. Історія політичних вчень як одна із галузей соціально-гуманітарної науки має велике значення в житті суспільства. Вивчаючи виникнення і розвиток політичних поглядів і теорій класів, що борються, історія політичних вчень дає відповідь на питання про те, чим обумовлені їх поява та зміни в певній конкретно-історичній обстановці, коли і при яких умовах виникли в суспільстві передові політичні погляди і теорії, яку роль ці передові погляди і теорії відіграли в організації і мобілізації народу на боротьбу за вирішення назрілих завдань суспільства.

Вивчення історії політичних вчень дає нам відображення стану суспільства на тому чи іншому етапі його історичного розвитку і допомагає краще пізнати хід історичного процесу. Із сказаного випливає, що предметом історії політичних вчень є історія виникнення і розвитку політичних поглядів і теорій мислителів, їх нових ідей і теорій, що відбивають інтереси суспільств на тих чи інших етапах їх розвитку.

2. Метод вивчення проблем історії політичних вчень

Історія політичних вчень як наука розглядає виникнення і розвиток тих чи інших політичних поглядів і теорій не у відриві від оточуючих явищ, не з точки зору вічної справедливості або будь-якої іншої ідеї, а з точки зору тих умов, котрі породили ці вчення, тих суспільних явищ, з якими зв'язано виникнення, розвиток і зміна політичних ідей і теорій. Керуючись діалектичним методом про

безперервний рух і розвиток, від відмирання старого і наростання нового як закону розвитку історія політичних вчень як наука відкидає «вчення» про «непорушність» суспільних порядків, про «вічні принципи» приватної власності та експлуатації і «про вічні ідеї» підкорення селян поміщикам, робітників — капіталістам і т. п.

Звідси випливає, що нові політичні і правові погляди суспільства розвиваються, а старі відмирають. Тому при вивченні історії політичних вчень слід звертати увагу на з'ясування сутності політичної ідеології, кількісних і якісних змін в житті суспільства, ґрунтового аналізу історії виникнення і розвитку нових теорій, їх ролі в становленні соціально-політичних ідеалів людської цивілізації.

3. Основні завдання курсу історії політичних вчень

Курс історії у вищих навчальних закладах має своїм завданням озброїти студентів знаннями історії виникнення і розвитку основних напрямів політичної ідеології на всіх етапах розвитку суспільства, знаннями історії появи нових передових політичних ідей. Цей курс повинен на конкретних історичних фактах показати службову роль політичних ідей про державу, право, про політичні організації суспільства в цілому. Політичні погляди, ідеї, теорії виникли в класовому суспільстві. При первіснообщинному устрої, де не було класів, не було держави, не було права, не було політики, — не було і не могло бути політичних і правових поглядів і теорій.

В суспільстві, розділеному на рабів і рабовласників, базис рабовласницького устрою визначав характер політичних ідеалів класів, що борються в суспільстві. Рабовласники могли утримувати в підкоренні великі маси рабів і обездоленого, розореного вільного населення лише шляхом жорстокого терору. Рабовласницька держава, і насамперед його армія, була зняряддям цього придушення. В арсеналі

засобів, за допомогою яких рабовласники стародавніх країн — Китаю, Індії, Вавилону, Єгипту, стародавньої Греції та Риму — тримали у вузді рабів, була й ідеологічна зброя. Зрозуміло, що існували суперечності між окремими групами рабовласників, але в корінних питаннях ідеологія рабовласників була єдиною.

На зміну рабовласницькому ладу прийшов феодальний, рабовласницька держава була замінена феодальною. Поглядам феодалів, їх волі стали відповідати політичні і правові установи феодального ладу, основою якого була феодальна власність на землю.

Політичні теорії духовних і світських феодалів створювались і поширювались насамперед для прищеплення трудящим масам думки про непорушність кріпосницьких відносин. Пануючою ідеологією у феодальному суспільстві була релігія. Церква була крупним феодалом, мала величезні земельні багатства, грошові та інші засоби, була монополістом в усіх галузях розумового життя. В ті часи політика і юриспруденція, як і інші науки, перетворилися в прості галузі богослов'я, бо основу цих наук складала ті ж принципи, які розвивали богослови. Догмати церкви одночасно стали й політичними аксіомами, а біблійські тексти мали у будь-якому суді силу закону.

Церква і світські феодали вогнем і мечем боролися проти антифеодальних ідей. На вогнищах інквізиції, в застінках феодальних князів та імператорів гинули ті, хто осмілювався підняти голос протесту проти феодального устрою і релігійного світогляду. Проте ці заходи не зупинили і не могли зупинити прогресивних суспільно-політичних думок, необхідність яких була обумовлена ходом історії.

В міру дальшого розвитку продуктивних сил і перетворення феодальних виробничих відносин в їх гальмо, стали все більше поширюватися нові, передові ідеї і теорії, спрямовані проти феодалізму. Буржуазія, кровно заінтересована у знищенні феодальних порядків і відносин, виступає носієм цих передових ідей, очолює боротьбу з феодальним режимом. Буржуазні ідеологи знімали ореол святості з

пануючої в суспільстві релігійної ідеології, проголосили наявність у людини природних і невідчужуваних прав. Антифеодальні ідеї і теорії мали велике значення в боротьбі проти феодалізму і забезпечили перемогу буржуазних революцій, нових капіталістичних виробничих відносин.

Отже, базис рабовласницького устрою має свої політичні погляди і теорії, базис феодального устрою — свої, капіталістичний — свої, соціалістичний — свої. Звідси витікає, що періодизація історії політичних вчень повинна будуватись стосовно історії суспільства в цілому, тобто до історії зміни одного типу виробничих відносин, одного базису другим. Цим визначається структура курсу історії політичних вчень.

Розділ II ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

1. Характеристика суспільно-політичного устрою країн Стародавнього Сходу

Перші класові суспільства склалися в країнах стародавнього Сходу — в Передній, Східній і Південній Азії і в північно-східній частині Африки. Це починаючи з IV тисячоліття до н. е. внаслідок розкладу первісно-общинного ладу і поділу суспільства на класи — на рабовласників і рабів — стали формуватись стародавні рабовласницькі держави — Єгипет, Вавілонія, Індія, Китай та ін.

Названі держави становили частину надбудови над рабовласницьким базисом, володіли загальними рисами держав рабовласницького типу. Однак рабовласницький устрій в державах стародавнього Сходу мав значні особливості. Рабоволодіння деякий час ще зберігає примітивні форми, обмежуючись в основному рамками домашнього рабства. Поряд з рабами піддавалась експлуатації і маса общинників, які розорилися. Тривалий час зберігаються пережитки первісно-общинного устрою. Землеволодіння в більшості держав стародавнього Сходу в силу особливостей клімату і ґрунту можливо було лише за умови штучного зрошення і будівництва іригаційних споруд (греблі, дамби, канали). Це сприяло збереженню родинної, а пізніше сільської общини і утворенню державної власності на землю.

Державна і храмова земля фактично поступала в індивідуальне володіння, але номінально становила, як частково і раби, як би колективну власність рабовласників.

Завдання організації іригаційних робіт, в яких зайняті були великі маси рабів, обумовлювало необхідність політичної централізації і створення своєрідно великих бюрократичних організованих монархій. Державний устрій складається у формі східної деспотії — монархії, в якій вся повнота державної влади зосереджувалася в руках однієї особи — деспота, котрий спирався на бюрократичний державний апарат.

Намагаючись обґрунтувати необмежені повноваження деспота, пануючий клас проголошує божественне походження його влади. Його ідеологи відстоюють необхідність суспільної нерівності, закликають до суворого терору. В ідеології ж пригноблених проводиться думка про несправедливість існуючого устрою, з'являються сумніви в правомірності гніту, в котрому вони знаходяться.

2. Політичні вчення Єгипту, Вавилону, Індії та Китаю

Стародавній Єгипет з часу утворення в ньому класів (IV тисячоліття до н. е.) протягом тисячоліть являв собою рабовласницьке суспільство. В ньому зберігаються значні пережитки первісно-общинного ладу. Тривалий час зберігається сільська община. Поряд з експлуатацією рабів відбувається й експлуатація вільних землевласників і ремісників, котрих обкладали податками не тільки на користь держави, але й на користь представників служилої та землевласницької знаті.

Політичний устрій стародавнього Єгипту — східна деспотія на чолі з обготвореним фараоном, що спирався на військово-бюрократичний

апарат. Використання вод ріки Ніла для штучного зрошування викликає необхідність складних іригаційних споруд, підтримання і вдосконалення яких вимагало політичної централізації. Придушуючи і експлуатуючи великі маси рабів, вільних землевласників і ремісників, широко застосовуючи зовнішньоекономічне примушування для одержання додаткового продукту, клас рабовласників використовує і насаджує релігійну ідеологію. Низький рівень розвитку техніки, що ставив людину в залежність від сил природи і застійний стан суспільного розвитку створюють сприятливі умови для зміцнення релігійних уявлень в суспільній свідомості. Наскрізь проникнута релігійними ідеями і політична ідеологія Єгипту, фараон розглядається як «бог», як «потомок богів» земних і небесних.

Політичну ідеологію верхівки єгипетського рабовласницького класу розкриває «Повчання Птахотена» (III тисячоліття до н. е.). Птахотен — один із видатних представників єгипетської знаті, який посідав високі посади в державі аж до посади візира (джаті), глави адміністративного апарату. В «Повчанні» він підводить підсумки своєї тривалої життєвої мудрості, висловлює погляди з питань суспільного і державного устрою.

Птахотен виходить з необхідності суспільної нерівності. Для нього нижчий за своїм становищем в суспільстві — поганий; вищий — цінний, благородний. Він закликає «нижчих» ставитись з покірністю і смиренням до «вищих», оскільки їх благополуччя залежить від доброї волі і доброзичливості знатних і тих, хто має владу. Знатний годує нижчих, даючи «...коли захоче, тому, кого любить і до котрого дістає його рука».

Разом із тим Птахотен закликає вищих не бути чванливими у спілкуванні з нижчими, не принижувати їх, не нападати на них, не шкодити їм. «...Могутність лагідності більша могутності сили», — повчає Птахотен: «Ніхто не повинен намагатись викликати страх, крім царя і бога». При цьому Птахотен лицемірно засуджує користоловство і жадібність, заявляючи, що остання становить смертельну

хворобу, що руйнує сім'ї, нищить добрі відносини між рідними. Однак Птахотен висловлюється проти будь-яких змін в моральних уявленнях людей. Беззаперечно покора начальнику оголошується чесністю чиновника, «зігни спину, — говорить вельможа Птахотен, — перед тим, хто начальник твій, начальник твій в домі царя і буде дім твій чудовий по багатству своєму і ти зміцниш дім».

З середини III тисячоліття до н. е. в Єгипті починається розпад централізованої монархії, що привело до занепаду іригаційного господарства, в той час як розвиток господарства вимагав розширення і вдосконалення мережі каналів для зрошення і використання «високих полів», тобто земельних ділянок, що становили власність багатих рабовласників. Виникає необхідність в об'єднанні, ініціатива якого походить від Гераклеопольського нома. Царі цього нома в кінці III тисячоліття підкоряють своїй владі долину річки Ніл від гирла до Тиниса. Це викликає незадоволення бідноти, яка піднімається проти багатців, що розбагатіли за рахунок «високих полів» — проти старої служивої знаті. Особливості боротьби між окремими групами пануючого класу відображає настанова царя Ахтоя (10-та династія) своєму сину. Цей політичний трактат розкриває ідеологію верхівки єгипетського рабовласницького суспільства в критичний для неї момент історії держави. Цілком можливо, що автором настанови є не сам Ахтой, а одна з вищих посадових осіб.

Автор настанови радить дотримуватись щодо трудящих суворої, але обережної політики. Він рекомендує, з одного боку, жорстко розправлятися з «бентежниками» і бути нещадним до бідняків, що домагаються захоплення майна рабовласників, з іншої — намагачись відвернути виступи народу, вказує на необхідність деяких уступок трудящим «не будь м'яким на випадок пограбування. Присушуй натовп, знищи полум'я, котре йде від нього, не підтримуй людину, котра ворожа, будучи бідняком, він — ворог». Автор вважає, що бідняку не слід вірити, він не говорить правди. Бідняків не треба брати в армію: «Бідний — це смута війська». А багатий заслуговує повної довіри: «він владика речей і немає потреби».

З другого боку, Ахтой рекомендує не зловживати насиллям щодо слабих і неімущих, і висловлюється проти несправедливих і суворих покарань: «Не вбивай. Недобре це для тебе. Карай ударами і ув'язненням, і буде земля облаштована завдяки цьому». Він пише: «Твори істину, і ти будеш жити довго на землі. Заспокоюй того, хто плаче, не утискуй вдову, не проганяй чоловіка через майно батька його...» Автор радить царю орієнтуватись на знать, надавати своїм приближеним всіляку підтримку: «Поважай твоїх вельмож, охороняй добробут твоїх людей», «Возвеличуй своїх вельмож, щоб вони поступали за твоїми законами». Однак автор радить не рахуватись із знатністю походження при виборі посадових осіб і рекомендує висувати здібних із числа незнатних людей: «Приближай до себе людину за діла його». І власники «високих полів», що розбагатіли, в той час вже набули значної ваги і успішно змагались при дворі з представниками старої знаті.

Ахтой надавав великого значення підтриманню релігійного культу і шані покійних царів, закликав приносити щедрі жертви богам, споруджувати пам'ятники, але не руйнувати при цьому чужих для того, щоб спорудити свої. Для Ахтоя є характерним ставлення до «варварів», «азіатів». Він прагнув вселити ненависть до чужих народів, походи проти котрих повинні дати нових рабів.

У XVIII ст. до н. е. в Єгипті вибухнуло повстання вільних бідняків і рабів, в ході якого відбулася експропріація багатців і були розгромлені державні установи. Ця подія знайшла відображення в Лейденському папірусі «Реченія Іпувера». В ній автор пише: «Земля перевернулася, подібно до гончарного кола. Розбійник (став) володарем багатства: багач (перетворився) в грабійника... Сильні серцем (стали) подібно птахам (із-за страху)». «Немає (більше) ніде єгиптян... Золото, лапис-лазурі, срібло, малахіт, сердолик, камінь Іхет... висять на шиї рабинь. Благородні жінки (блукають) по країні».

Вільні бідняки і раби оволоділи майном багатців і стали володарями тих багатств, котрі раніше належали їх гнобителям. Проте рабство

збереглося і після повстання. «Той, хто не мав (навіть) тимчасових рабів, став (тепер) власником спадкових рабів». Головним наслідком перевороту був перехід майна багатців в руки бідняків і знищення старих державних установ. Іпувер пояснює те, що відбулося, волею богів і бездіяльністю або невмілою діяльністю царя. Для нього воля царя — джерело всіх подій в державі. Іпувер виражає побажання, щоб все повернулося до старого порядку, щоб повністю було відновлено все, що було раніше.

Ідеологія єгипетських рабовласників знайшла відображення також в «Повчанні Аменомоне» (21-ша або 22-га династія — X–IX століть до н. е.). Воно написано відомим сановником, що мав широкі повноваження по управлінню державним господарством Єгипта. Повчання автор звернув до свого сина. Воно відбиває настрої рабовласників в час занепаду, що почався в Єгипті. Налякана повстанням рабів, вільна знать намагалася відвернути їх в майбутньому. Аменомоне закликає експлуататорів до поміркованості і обережності. Він застерігає їх проти захоплення чужих земель, оголошує того, хто грабує слабих, ворогом народу, погрожує тяжкими покараннями, вимагає від суддів неупередженості і засуджує їх хабарництво, застерігає проти зловживань при збиранні податків. Однак він переконаний, що всю долю людини визначає бог: «Його не можна обманути, оскільки він проникає в думки людини і «серце людини — ніс бога». Тому Аменомоне закликав до покори жерців, котрі відігравали провідну роль у формуванні політичної ідеології Єгипту.

Стародавній Вавилон, як і Єгипет, був рабовласницькою державою, а політична ідеологія також була пронизана релігійними уявленнями. Боги спрямовують долі людей і народів, дають їм блага і надсилають на них всі біди, відбивають ворогів і дарують перемоги. З релігійних ідей випливає і уявлення про державну владу. Вихваляння і виправдовування необмеженої влади східного деспотизму містяться в законах вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.). Боги поставили Хаммурапі керувати чорноголовими, це — бог неба

Ану, бог землі Енліль, бог Мардук, покровитель Вавилону, і бог сонця і світла Шамаш; всі інші боги постійно надають Хаммурапі свою допомогу і захист. Закони зображають царя як богоподібну істоту. Цар Хаммурапі подібний до бога Шамашу, він божественний цар царів, «зв'язок небес і землі», дарує багатство і добробут, мудрий, сильний, всемогутній і в той же час носій справедливості, захисник слабих, охоронець законності, джерело всіх земних благ і благополуччя своїх підлеглих.

Хаммурапі зображав свої закони як такі, що служать інтересам слабих, для захисту сиріт і вдів. Він хотів, щоб закони були незмінними і закликав своїх наступників не вносити змін в них. Яскравим документом настроїв рабів і рабовласників Шумера є «Бесіда пана з рабом» (кінець IV тисячоліття до н. е.). В ньому йдеться про пересичення земними радощами рабовласників та їх розчарованість в них, невпевненість в їх міцності, а за іронічною покірністю раба відчувається незадоволення існуючим порядком і сумнів в його стійкості. Цар зображується в цьому діалозі в якості суворого власника, на милість якого марно розраховувати.

Вважаючи неможливим або небажаним будь-які зміни в державному устрої, автор переконує в марності повстання проти царя. Пан говорить: «Повстання я хочу підняти». Раб відповідає: «Так підніми ж, пане мій. Підніми. Якщо ти не піднімеш повстання, то яка ж участь буде твоя?». «О раб, — говорить пан, — я повстання не хочу підняти». — «Не піднімай, пане мій, не піднімай. Чоловіка, який підніме повстання або вбивають, або осліплюють, або хапають і кидають у темницю». В наведених словах виражена впевненість у всемогутності царя і безперспективність боротьби проти його влади?

/ В Індії класове суспільство склалося приблизно в III–IV тисячоліттях до н. е. В II тисячолітті країна була завойована арійцями. Індійське суспільство становило собою рабовласницьке суспільство із збереженням сімейної, пізніше сільської общини. Рабовласницький устрій з привілейованим становищем верхівки суспільства і безправ'ям

рабів був закінчений в Індії системою каст. Релігійна ідеологія підтримувала уявлення про незмінне бездоння, що відокремлює різні касты між собою.

Політична ідеологія стародавньої Індії розкривається в релігійних книгах індуїстів «Ведах» (кінець II тисячоліття до н. е.), «Махабхарата» та в політичних трактатах. Особливий інтерес становить збірник законів Ману. В ньому пропагується різка суспільна нерівність, поділ суспільства на спадкоємні касты. Вища каста брахманів створена владикою світу з його уст, другу касту — кшатріїв — бог створив із своїх рук, касту вайшиїв — із ребра, а нижча каста — шудра — створена із його ніг. Головним заняттям брахманів є вивчення релігійних книг та навчання релігій інших; заняття кшатріїв — охорона народу; вайшиї повинні пасти худобу, торгувати, позичати гроші і обробляти землю; шудрі — служать іншим кастам. По закону Ману брахман — владика усіх каст, священна і недоторкана особа. Власність брахмана недоторкана — навіть держава не може відібрати у нього майно.

Шудра — раб, який не може мати власності. Єдиний обов'язок шудри — служити людям вищої касты. За вірну службу закони Ману обіцяють йому перевод у вищу касту в майбутньому житті. Ману пропагує солідарність двох вищих каст, переконуючи представників в гармонії їх інтересів, рекомендують не ображати людей нижчого походження, щоб уникнути невдоволення їх.

Закони Ману стоять на сторожі необмеженої влади царя. Цар повинен бути захисником кастового устрою, стояти на сторожі священного закону, додержуючись його в своїх відносинах з народом. Він — глава всього адміністративного апарату, від нього йдуть всі призначення. Він керує армією, зовнішньою політикою, збором податків, він — верховний суддя. «Подібно чаплі він повинен обмірковувати свої справи; подібно леву він повинен виявляти свою силу; подібно вовку він повинен брати свою добичу; подібно зайцю він повинен йти в безпечне місце». Проте цар, по законах Ману,

повинен радитись з брахманами, враховувати їх поради і бути виконавцем їх волі, провідником їх інтересів. Ману остерігає проти переходу державної влади в руки представників нижчих каст. Закони повчають, що шудра нездатна брати участь у вирішенні державних справ і тому рекомендують залишати шудру без навчання священного закону і навіть забороняли в їх присутності читати священні книги Веди. Ману переконує суддів і царя суворо дотримуватись законів і не звільняти винних від покарань. «Цар, який прощає винуватців насилля, скоро загине і піддасться ненависті». В цілому закони Ману виражають ідеологію рабовласників стародавньої Індії, кастовий устрій.

З критикою деяких основних положень Вед, Упанішад і брахманської ідеології виступив Саддхартха (Гаутама), прозваний Буддою (Просвітленим). Він відкидає думку про бога як верховної особи і морального керівника світу, першоджерела закону. Справи людські, на думку Будди, залежать від власних зусиль людей. «Брахман» для буддистів — це не член привілейованої варни, а будь-яка людина, котра незалежно від своєї родинної належності досягла досконалості шляхом особистих зусиль. Так, в буддійському каноні «Джамманаде» підкреслюється: «Але я не називаю людину брахманом тільки за його народження або за його матір».

Теологічному змісту дхарми (дхамми) буддизм протиставив свій раціоналістичний підхід щодо розуміння ідеології. В інтерпретації буддистів дхарма виступає як управляюча світом природна закономірність, природний закон. Буддизм поступово став справляти вплив на державну політику і законодавство. Під час правління Ашоки (268–232 рр. до н. е.), що об'єднав Індію, буддизм був визнаний державною релігією. Вплив буддизму поступово поширювався і на інші країни південно-східної Азії.

Уявлення про природний характер законів були розвинуті школою локаяти (Гарвака), прихильники котрої вже в VI ст. до н. е. з атеїстичних позицій критикували основні положення брахманізму.

Відповідно до поглядів цієї школи «все у світі вдосконалюється в силу внутрішньої природи (Свабхава) самих речей». Представник даної школи Бріхаспати сказав: «Усі явища природні. Ні в досвіді, ні в історії не знаходимо ми ніякого прояву понад природної сили. Мораль природна: вона викликана суспільною угодою і вигідністю, а не божественною вказівкою».

Політичний відхід від ідеології брахманізму в бік світських раціоналістичних уявлень про державу помічається в трактаті «Артхашастра» (IV–III ст. до н. е.), автором якого вважається Каутилья (Чанакья), впливовий радник і міністр Чандрагупти II. В трактаті говориться про вірну і невірну політику, що «закон базується на істині». Проте визначальним принципом в ньому виступає спільна, караюча влада. Отже, зроблено було крок вперед у формування світської доктрини політики і законодавства.

Політична ідеологія стародавнього Китаю знайшла своє вираження в етичних і політичних поглядах Кун Фу-цзи (Конфуцій) (551–479 рр.), його послідовників Мен-цзи, Лао-цзи. Історія свідчить, що переважаючою формою експлуатації в Китаї в VI ст. до н. е. було рабоволодіння. Крім цього існували крупні землевласники, князі, знать, котрі користувалися працею вільних людей. Політичний лад Китаю являв собою військово-бюрократичну монархію. В VI–III ст. до н. е. вона не була централізованою. Місцеві правителі вели міжусобну боротьбу за вплив і багатство. VII–V ст. до н. е. історія Китаю виступає під назвою Лего, що означає «багато царств». V–III ст. до н. е. характеризувалися загостренням класової боротьби між рабами і рабовласниками, між крупними землевласниками і селянами, а також між окремими князівствами. Вчення Конфуція (551–479 рр. до н. е.) викладено в чотирьох книгах, з яких йому належить перша під назвою «Велике вчення». В ній він оголошує: «Я обґрунтовую і пояснюю старі книги і не пишу нових. Я вірю в давніх і люблю їх».

Конфуцій намагається довести необхідність суспільної нерівності, виділяє «нижчих» і «вищих» і протиставляє перших другим.

Вищі, на його думку, — «освічені» правителі, що досягли «знань за допомогою вчених». Вища — це людина досконала і великодушна, шаноблива на службі князя, милостива і справедлива. Вищі в інтересах власного добробуту повинні прагнути до морального досконалення і бути доброчесними. Доброчесна поведінка вищих обумовлює відповідну поведінку нижчих.

Він вважав, щоб добре управляти державою, варто встановити хороший порядок в своїх сім'ях. А для цього необхідна моральна «досконалість, правильне уявлення про добро і зло. Відносини батьків і дітей впливають із природного закону і служать першоначалом відносин між державами і підлеглими». Коли в сім'ї порядок, то народи добре управляються. На думку Конфуція всі повинні переносити бідність без низькопоклонства, а багатство без зарозумілості, бути бідним і задоволеним, бути багатим і любити правило закону.

Конфуцій зображає царя в дусі патріархальної монархії — як батька своїх підлеглих. Господарі повинні вимагати від підлеглих того, чого вимагав би батько від своїх дітей; підлегли повинні ставитись до царя, як шановні діти до батька. Разом з тим Конфуцій підкреслює божественну сутність царя «сина неба». — Імператор «одержує веління від неба, чиновник — від господаря». Господар — це вітер, малі — це нива. Адже нахиляється ж хліб на ниві, коли віє вітер». Він закликає до такого використання влади, котре відвертало незадоволення народу і сприяло б зміцненню монарха. «Досягни любові народної і ти досягнеш влади; якщо ж втратиш любов народну, то втратиш і владу». «Господар доброчесний володіє серцями своїх підлеглих; якщо він володіє серцями, то він володіє і країною». Конфуцій переконує царя бути доброзичливим до народу і в цьому випадку обіцяє йому любов народну і міцність його влади. Важливі ідеї Конфуція лягли в основу релігійної системи, котру розробляв його послідовник Лао-цзи (VI–V ст. до н. е.) в книзі «Дао-Де-цзин» («Книга про Дао і Де»).

Даосизм був передовим вченням того часу. В ньому проявились матеріалістичні тенденції в китайській філософії, прагнення пояснити світ не як творення божественної волі, а як результат дії природних законів. Для філософії Лао-цзи властиві елементи діалектики. Лао-цзи вважав, що все у світі рухається і приходять до єдності через суперечності. «Неповне — стає повним; криве — стає прямим; пuste — стає наповненим; ветхе — змінюється новим; того, що мало — стає багато». В даосизмі лунали заклики повернення до старих порядків, коли люди керувалися природним законом — дао, не прагнули до надбання багатства, а злочини прощалися. «Природне дао відбирає у багатих і віддає бідним те, що у них віднято. Людське ж дао — навпаки. Воно відбирає у бідних і віддає багатим те, що віднято. Хто може відняти все лишнє? Це можуть зробити тільки ті, хто дотримується дао».

Лао-цзи вказує, що народ голодує від того, що занадто великі податки і податки. «Проте він не хоче ніяких насильницьких перемін і закликає правителів і трудящих до повної пасивності, невтручання в хід подій, переконує покластись на дію природного закону. Відсутність бажання приносить спокій і тоді порядок в країні сам собою встановиться». Лао-цзи хоче пом'якшити гніт, котрому піддаються трудящі. Народ благоденствує, говорить він, коли уряд спокійний. Своїм втручанням в «природний» хід речей правителі можуть лише погіршити життя народу. Коли правителі будуть дотримуватись принципу «невтручання», народ буде щасливий в сто крат, заявляє Лао-цзи. Він виступає проти розвитку культури, що базується на нерівності і веде за собою розквіш. Лао-цзи засуджує правителів, котрі «нагромаджують багатство», тих, хто прагне до того, щоб мати «красиві речі», картає «лицемірство», «мудрування» панів, глибоко співчуває пригнобленим. «Мудра людина не має власного серця. Його серце складається із серцець народу... Він дивиться на народ, як на своїх дітей».

Лао-цзи мріє про ті часи, коли правителі будуть дотримуватись природних законів дао, коли будуть знищені «хитрість» і «нажива».

«Тоді небо і земля зіл'ються в гармонії, настане щастя і добробут, і народ без наказу заспокоїться». «Треба зробити смачним його (народу) харчування, чудовим одяг, влаштувати йому спокійне житло, зробити веселим його життя». Лао-цзи вважає неприпустимую війну і виступає за мир. Пізніше, в період занепаду рабовласницького ладу в Китаї, даосизм перетворився в ідеалістичне, містичне вчення.

Розділ III ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Особливості суспільно-політичного устрою Греції

Політична думка в стародавній Греції зароджується в VII–VI ст. до н. е. в умовах розколу суспільства на класи і розвитку державності. Особливо високого розвитку вона досягає пізніше — в V–IV ст. головним чином в Афінах, Абдерах та інших демократіях. У стародавній Греції поряд із землеробством і скотарством помітний розвиток одержало ремесло. Праця рабів широко застосовувалась не тільки в сільському господарстві, але й рабовласницьких майстернях, в яких працювали десятки, а іноді сотні і більше ремісників — рабів. Особливо розвинуто було ремесло гончарних і металевих виробів (зброї, посуду і т. п.). Рабовласницька держава в Греції прийняла своєрідну форму «полісу» — держава — місто, тобто держава, що складалася із міста і кількох прилеглих до нього поселень. Грецькі поліси широко розкинулися по всьому басейну Середземного моря.

Державний устрій як в метрополії, так і в колоніях, був різний. В одних — влада зосереджувалась в руках однієї особи (тирана), в інших — правили виборні посадові особи (демократія), в третіх — влада належала представникам знаті (аристократія) або закріплювалась за представниками багатих громадян (олігархія). Для стародавнього

полісу було характерним те, що панування рабовласників перебувало в центрі уваги політичних діячів і письменників античності.

Однією з наймогутніших і економічно розвинутих держав в стародавній Греції були Афіни, котрі являли собою рабовласницьку демократію. Спарта виступала аристократичною державою. Афіни і Спарта об'єднали навколо себе багато інших держав-міст. Суперництво цих двох найсильніших держав Греції призвело до збройного зіткнення і в V ст. до н. е. викликало тривалу міжусобну війну (Пелопонеська війна 431–404 рр.). В цій обстановці формувалися політичні вчення, які відображали інтереси класів і партій, що боролися. Домінуючими були ідеї і вчення панівного рабовласницького класу, в яких знаходили відображення позиції і програми різних суспільних кіл, які входили до цього класу. Хоч вчення ці були різні, але для них властиві деякі загальні риси. Всі вони базувалися на повному безправ'ї рабів, обґрунтуванні необхідності суспільної нерівності, свій ідеал пристосовували до політичних форм рабовласницького полісу.

Раби в Греції, піднімаючи повстання, ставили метою досягти свободи. Проте повстання, хоч і набували нерідко масового характеру, не порушували питання про ліквідацію рабства і заміну його новими суспільними відносинами. Так, під час повстання на острові Хіос (III ст. до н. е.) бігли раби в своєму таборі ліквідували рабство, а в той час же час вождь Дримак вступив у контакти з рабовласниками і повертав господарям тих біглих рабів, котрі нібито безпідставно скаржились на жорстокість своїх власників.

2. Політична думка періоду утворення полісів та їх розвитку

Грецькі поліси виникли у вогні жорстокої боротьби, котру вела біднота проти старої родової знаті — евратридів. Боротьба аристократії і

демократії була характерною для всієї Греції. Вона знайшла відображення в творах Гомера і Гесіода. Так, в поемах Гомера «Іліада» і «Одісея» Зевс виступає як верховний заступник загальної справедливості (діке), який суворо карає тих, хто творить насилля і неправий суд. Вживані Гомером поняття «діке» (справедливість) і «теміс» (звичай, звичайне право) істотні для характеристики праворозуміння в ту героїчну епоху грецького ладу, котре називають «Гомерівським суспільством». Ідеї справедливого суспільного ладу набувають ще більшого значення в поемі Гесіода із Беотії (VII ст. до н. е.) «Праці і дні», в якій показано тяжке становище селянства, котре тіснили і розоряли знатні люди, володіючи земельними багатствами. Порівнюючи багача з яструбом, а в бідняка з солов'єм, що попав в його кігті, Гесіод зображує яструба, що несе солов'я під хмари і звертається до нього з повчанням: «Що ти пишиш, нещасний! Адже я безмірно сильніший за тебе. Все рівно ти будеш там, куди я тебе принесу, і ніскільки тобі не допоможе, що ти — співець дотепний. А зроблю я з тобою, що мені заманеться: чи з'їм чи відпущу на свободу...»

Золотий вік, коли не було ні горя, ні турбот, ні старості, по Гесіоду, назавжди відійшов у легенду. За ним настав вік срібний, який змінився віком мідним. Але й люди мідного віку, страшні і войовничі, загинули, знищуючи один одного. Тепер — вік залізний, коли люди обмежені непосильною працею і постійними турботами, розділені ворожнечею. Залізний вік чварів розділяє батьків і дітей, друзів і союзників, братів, повсюду панує обман і насилля, проникнутий духом теологізму, Гесіод пророкує: «Ніколи більше, ні вдень, ні вночі, люди не позбудуться від непосильної праці і бідувань. Почнеться розлад між друзями і братами, старих не захочуть більше годувати і поважати. Запанує право сильного і зникне совість. Не чесних людей, вірних клятві, будуть шанувати, а злих і нахабних». Тоді сором і правда залишать людей, на землі пануватимуть лише жорстокі муки і не буде ніякого кінця злу. Проте Гесіод

вірить, що правда в кінці кінців переможе. Він закликає покінчити з насиллям і неправдою.

Боротьба проти старої родової знаті евпатридів, що почалася в VII ст. до н. е., майже скрізь закінчилася перемогою демосу. Родова аристократія втратила свої привілеї і була усунена від монопольного керівництва державою. В багатьох грецьких державах встановлюється тиранія, як тимчасове явище, за якою йдуть інші форми державного устрою, в першу чергу — демократія. В деяких державах відразу встановлюється демократія, в деяких утримується аристократія або ж олігархія. Поет Феогнід Мегарський із Кірис (VI ст. до н. е.) відобразив у своїх творах боротьбу прихильників демократії і аристократії. Повідомляючи, що він сам проміняв свій дім батьків на корабель утікачів, поет закликає до нещадної розправи з народними масами. «Твердою ногою наступи на груди суемислячої черні, бий її мідним бодцом, шию пригни під ярмо. Немає під всевидячим сонцем, немає в світі широкому народу, щоб добровільно терпів міцні віжки панів».

В кінці VII — на початку VI ст. до н. е. в Афінах відбувається відкритий виступ народних мас проти евпатритів, що гнобили афінських селян. Міські кола намагалися використати цей рух для того, щоб покінчити з залишками родового ладу. До числа мудрих належав Архоніт Солон (бл. 638–559 рр. до н. е.) — знаменитий афінський реформатор, державний діяч і законодавець. В 594 р. був наділений надзвичайними повноваженнями і виступив у ролі «посередника» між сторонами, що боролися, і провів ряд реформ. Він анулював всі борги, повернув свободу усім, хто був поневолений за не виплату боргів, скасував поділ громадян на розряди по майновому цензу і утворив нові органи державної влади (ради чотирьохсот, гелизя, еклесія), завдавши нищівного удару по старій родо-племенній організації афінського суспільства.

Проте реформи Солона носили компромісний характер. Основної вимоги селян — про переділ землі — він не задовольнив. В той

же час в раді 400 він встановив представництво по племенних філах (по 100 від кожної філи), зробив серйозну поступку евпатридам, надавши раді чотирьохсот значення оплоту старої родинної аристократії. Ця половинчатість пояснюється тим, що Солон, зміцнюючи молоду рабовласницьку державу в Афінах боявся широкого народного руху і посилення ролі мас, але в той же час намагався піднести політичну вагу афінських промисловців і купців на шкоду старої родинної знаті. Солон вказує, що він намагався задовольняти бажання однієї будь-якої сторони. «Я ніби вовк крутився серед зграї псів». В цілому ж Солон вважав, що держава має потребу насамперед в законному порядку: беззаконня і міжусобиця — найбільше зло, порядок і закон — найбільше добро для поліса.

Гостра боротьба партій в грецьких полісах VII–VI ст. до н. е. знайшла відображення в політичних ідеях мислителів Еллади Піфагора, Геракліта. Так, Піфагор (571–497 до н. е.) жив довгий час на острові Самосі, але із становленням там тиранії Полікрата Самоського залишив острів і поселився в місті Кротоні (Південна Італія). Тут він об'єднав місцеві аристократичні кола і створив союз, що мав політичний характер. Такі союзи — гетерії — поширились в Південній Італії. Їх члени брали активну участь в політичному житті країни, внаслідок чого прихильники демократії, як тільки їм вдалося одержати верх над аристократами, розгромили піфагорійські союзи. Проте вплив піфагорійців зберігався майже на протязі двох століть.

Вчення Піфагора ідеалістичне. Він вчив, що все суще є число. Іншими словами, початок математичних наук піфагорійці оголошували початком всіх речей. Піфагор бере за основу кількісну сторону матерії, перетворюючи число в самостійну метафізичну сутність. Мораль Піфагора, побудована на аристократичних засадах, виходить із культу героїв. Людина має потребу в господарі і повинна підкорятись порядку, вчить Піфагор. Гірше зло для людського суспільства безвладдя. Тому необхідно підкорятися керуючим, шанувати закони, батьків, правителів. Керівних осіб, що складають обособлену

від мас верхівку суспільства, Піфагор зображає як кращих людей в смислі моральних та інтелектуальних якостей — кращі по доблесті, силі, розуму. Піфагор приділяв велику увагу вихованню суворих правил, особливого способу життя. В своїх союзах піфагорійці практикували загальні трапези, загальні заняття музикою, гімнастикою, науками. Це були напіврелігійні, напівполітичні організації прихильників аристократичного устрою. Політичним ідеалом Піфагора та його послідовників була аристократія — панування знаті над широкими масами демоса.

Ідеологом родової знаті був також грецький мислитель Геракліт (530–470 рр. до н. е.). Уроженець міста Ефеса з острова Самов, залишив його, коли до влади там прийшов Полікрат і переселився у Велику Грецію (Південну Італію). Геракліт є одним із основоположників діалектики. Він вчив, що у світі все тече, все змінюється. «Не можна двічі увійти в одну і ту ж річку» — говорив він. «Не можна двічі горкнутись до одного і того ж тіла», «Світ складається із всього, не створений ніким із богів і ніким із людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, що закономірно спалахує і закономірно згасає».

Геракліт не вирить в щастя для людей і не чекає для них ніяких змін на краще. Він був захисником рабства, намагався виправдати соціальну нерівність посиленнями на закони всесвіту. Одним війна визначила бути богами, іншим — людьми, одних вона зробила рабами, інших — вільними. Спроба знищити біді і вигнати розбрат із світу богів і людей могла б лише здатність загибелі світу. В галузі політики Геракліт виступає як захисник аристократії. Панування небагатьох він намагається обґрунтувати властивими їм перевагами перед масами. «Для мене один вартий десяти тисяч, якщо він кращий».

Геракліт висміює рабовласницьку демократію, котра існувала в той час в його рідному місті Ефесі. «Ефесянам слід би, — говорив він, — перевішати у себе усіх дорослих і надати своє місце неповнолітнім». Боячись виступів проти існуючих суспільних порядків,

Геракліт підкреслює значення законності в державі. Народ, говорить він, повинен боротись за свій закон як за свої стіни. Закони держави Геракліт оголосив відображенням вічних законів світопорядку. Саме він закликає беззастережно дотримуватись закону нерівності в суспільстві.

3. Формування аристократичних та демократичних ідей в період розквіту стародавніх грецьких держав

Розвиток політичної думки в V ст. до н. е. в значній мірі сприяв поглибленню філософського та соціального аналізу проблем суспільства, держави, політики. Так, захисником рабовласницької демократії був один із визначних представників античного матеріалізму — Демокріт (бл. 460–370 рр. до н. е.). Народився він в Абдери (Фракія), багато мандрував і мав величезні знання. Демокріт вважав, що все у світі складається із безлічі невидимих дрібних частин-атомів, що рухаються в пустоті. Він намагався зобразити процес утворення всесвіту і виникнення землі, розповідав про походження тваринного світу, походження і розвиток людини, утворення суспільства і держави.

Люди, за вченням Демокріта, вели спочатку стадний образ життя, не маючи ні одягу, ні житла і не створювали запасів їжі. У них не було ні царів, ні правителів, ні панів, ні війн, ні пограбувань. Вони вели мирне і позбавлене лишків життя. Пізніше, навчившись користуватись вогнем, перейшли до землеробства, винайшли ремесло і створили державний порядок. В боротьбі з дикими звірами, говорить Демокріт, люди стали допомагати один одному, їх навчила цього нужда. «Дійсно, сама нужда служила людям вчителем в усюму». Багато чому навчило людей наслідування тварин. Від навука люди навчилися прясти, від ластівки — будувати житло, від лебедя і солов'я — співати.

Демокріт, таким чином, ставить питання про походження суспільства і його розвиток. Він вважав рабство необхідним і поділяв погляд на раба як на просте знаряддя його господаря і рекомендував користуватись рабами як членами свого тіла. Демокріта лякає перспектива збройного виступу бідноти. «Громадянська війна, — говорить він, — є лихо для тієї і другої ворогуючої сторони. Бо і для переможця і для переможеного вона однаково згубна».

Держава є, по Демокріту, величезний оплот, все полягає в ній: поки вона ціла — все ціле, коли вона гине — все гине. Підкреслюючи таке значення держави, Демокріт відзначає велике значення закону і законності. Закони упорядковують життя людей. «Закони не заважали б кожному жити, як йому заманеться, якби один не шкодив другому». Мудрець, говорить він, міг би жити вільно, не підкоряючись законам. Але оскільки взаємні відносини людей далекі від такого стану, то закони необхідні, їх необхідно охороняти з безпощадною суворістю. За своїми політичним поглядами Демокріт був прихильником рабовласницької демократії, «поміркованої» демократії, він висловлювався проти того, щоб «той, хто панував над іншими, попадав (через рік) сам під владу цих інших».

Греко-перські війни сприяли піднесенню Афін і розквіту матеріальної і духовної культури в полісі Еллади. Вони викликали помітну демократизацію державного устрою Афін та деяких інших міст Греції. Піднялась роль народних зборів, на яких обговорювалися політичні питання. Все це вимагало широкого поширення різних знань в грецькому суспільстві і підвищення ораторського мистецтва. Новим вимогам сприяли софісти, головним чином, представники їх старшого покоління. В середині V століття в Греції платні вчителі мудрості швидко набувають популярності. Розрізняють старших і молодших софістів. До числа старших відносяться Протагор, Горгій, Продін; до молодших — Лікофрон, Тразімах, Калліка, Антіфон, Аркідам, Крітій. Старші софісти в політичних питаннях дотримувалися демократичних поглядів. Твори софістів до нас не дійшли, за виключенням

деяких. Славою багатознаючого софіста, великого спорщика і блискучого оратора користувався Протагор (481-411 рр. до н. е.). Його перу належало багато творів, в тому числі «Про державу», «Про боротьбу», «Про богів», «Істина чи поважні речі». Зміст першого твору зовсім невідомий.

Протагор склав закони для грецької колонії Фурії. Зростання його впливу викликало незадоволення представників старини в грецькому суспільстві. Проти нього було висунуто звинувачення в безбожжі, що за законами афінської держави загрожувало смертною карою і Протагор змушений був втекти з Афін. Протагор висунув вчення про відносність знань і наших уявлень про добро і зло. Все залежить від того, як людина сприймає і оцінює речі, — вчить Протагор, — існуючих, як вони існують, і не існують. Наші знання одержуються від відчужань, а відчужання різні у різних людей. Тому немає єдиної істини. В питаннях про виникнення держави Протагор виходить з додержавного стану людей, малюючи немичне життя беззбройних дикунів, безсилих перед нуждою і нездатністю до організованого спільного життя. Відкидаючи ходячі уявлення про золотий вік, котрий мов би передував «залізному віку», Протагор намагається дати картину поступового розвитку людської культури від самого примітивного її стану до рівня, коли люди оволодівають мистецтвом, технічними майстернями, користуються вогнем і, накінець, переходять до мистецтва спільного організованого життя в містах. Це мистецтво — політичне мистецтво — уміння судити про справедливе і несправедливе, по Протагору властиве всім людям. Політична добродесність повинна бути надбанням всіх, а інакше не було б і держав. Міф Протагора приводить, таким чином, до демократичних висновків: всі повинні бути учасниками політичного життя, в рівній мірі брати участь у вирішенні політичних питань.

Протагор обґрунтовує думку про умовності різних думок щодо справедливості. Держава сама визначає, що вважати справедливим і прекрасним. Те, що уявляється кожній державі справедливим

і прекрасним, те і є таким для неї. Закон змінний і дуже умовний продукт людської творчості — політичного мистецтва. Поряд з Протагором одними з найбільш відомих софістів були Горгій (бл. 483–375 рр. до н. е.) з Леонтії (Сицилія) та Гіппій (460–400 рр. до н. е.) з Еллади. Вони володіли великою ерудицією і блискучою красномовністю.

Горгій і Гіппій висунули думку про умовності і відносності наших моральних оцінок і поширювали її на галузь права: позитивний закон є умовний продукт державної влади, котра встановлює свої правила, не рахуючись з тим, що відповідає природі. Гіппій протиставляв справедливе «по природі» справедливому «по закону» і рішуче вказував на всю довільність законів, що встановлює держава. Він вважав, що закон — тиран для людей і що його рішення суперечать «людській природі». Всі люди, говорить він, «родичі», і «співродичі», і «співгромадяни по природі», — не по закону, бо подібне подібному по природі зріднене, але закон, будучи тираном над людьми, багато в чому змушує проти природи».

Підкреслюючи ту ж думку про довільності і умовності законів, молодші софісти Антифон і Ликофрон вчили, що право є не більше як продуктом простої угоди людей між собою. По природі, говорить Антифон, як у всіх відношеннях рівні, притому однаково — і варвари, і елліни. У всіх людей нужди від природи однакові і однакові способи задоволення цих нужд. Всі ми однаково дихаємо повітрям через рот і ніс і їмо всі однаково з допомогою рук, а між тим ми надаємо значення знатності і тих, хто походить від знатних батьків, поважаємо і шануємо на відміну від людей, незнатного походження.

Подібно Горгію, Антифон пропагував однодумність в душі античних уявлень про солідарність всіх вільних. У творі «Про однодумців» він заявляє, що однодумність — це спільність і згода в образі думок людей, що однодумність проявляється також в підкоренні громадян законам. Проте він сам брав участь в олігархічному перевороті 411 року і був страчений після того, як була відновлена демократія.

Представник молодшого покоління софістів Калліка був незадоволений участю демоса в управлінні державою, зображаючи справу так, мов би закони видають не сильні, а слабкі. Калліка — противник демократії, про яку, він говорить, що більшість «слабших» диктує свої закони «сильним». Демократія, на його думку, не відповідає природному праву, сильні люди повинні повністю задовольнити всі свої побажання і ні в чому себе не обмежувати.

В 30-х роках V ст. до н. е. поряд з софістами в Афінах виступив Сократ (469-399 рр. до н. е.) — одна із популярних і цікавих фігур в духовній історії людства. Він намагався обґрунтувати можливість об'єктивного знання, хоч був ворожий до матеріалістичних тенденцій софістів і тих демократичних принципів, котрі відстоювалися багатьма із них.

Все це створює різку межу між Сократом і софістами. Сократ був тісно зв'язаний з колами, ворожими афінській демократії. Його проповідь була спрямована проти демократичної організації державної влади. Тому після закінчення Пелопоннеської війни, коли зміцніла демократія перейшла в наступ на своїх ворогів, проти Сократа висунули звинувачення в тому, що він не визнає богів, визнаних державою, вводить нові «демонічні істоти», а також в тому, що він розбещує юнацтво. Звинуваченого Сократа засудили до страти (399 р.).

Сократ нічого не писав, а обмежувався усним викладом своїх поглядів. Про нього і його вчення відомо головним чином із творів його учнів — Ксенофонта і Платона. Вихідним пунктом філософії Сократа було положення: «Я знаю, що я нічого не знаю». Це твердження спрямувалось насамперед проти самовпевненого тону софістів, проти їх вченості, котру Сократ вважав вигаданою. Разом з тим твердження було виразом його негативного ставлення до матеріалістичної філософії. Сократ критикував афінську демократію. Його ідеалом була аристократія. Її він зображав як державу знаючих людей, підготовлених до справи державного управління.

Намагаючись виправдати панування меншості, Сократ вчив, що володарювання є «царське мистецтво», до якого повинні бути допущені лише «кращі» люди, призначені до цієї справи як своїм народженням, так і особливостями виховання і навчання. «Царі і правителі, — говорив Сократ, — не ті, котрі носять скіпетр або обрані ким попало або одержали владу по жеребу або насиллям чи обманом, а ті, котрі вміють управляти».

Несхвально ставився він до заміщення посад шляхом жеребів, до складу народного зібрання — верховного органу афінської держави. Народне зібрання складається із ремісників і торгівців, «що думають тільки про те, щоб їм купити що-небудь подешевше і продати подорожче, із людей «котрі» ніколи не думали про державні справи...». Ці та аналогічні заяви Сократа послужили підставою для звинувачення його в тому, що його промови «збуджують у молоді презирство до встановленого державного устрою і схильність до насильницьких дій».

Він засуджував дух наживи і збагачення, котрим були захоплені афінські рабовласники. В приклад афінянам він ставить спартанців, у яких землеволодіння було основою господарства, а торгівля тривалий час не одержувала помітного розвитку. Сократ виступав у ролі прихильника Спарти, закликав наслідувати тим, хто після перемоги в Пелопоннеській війні, є перший, і дотримуватись того ж способу життя.

Сократ був прихильником дотримання законів. Як відзначав Платон, за два дні до смерті Сократа друг Критон пробував схилити його до втечі із в'язниці, але зустрів рішучий опір. Сократ заявив, що вважає обов'язковим для кожного неухильно підкорятися законам: «Хай ми задумали бігти; раптом приходять закони і, захищаючи спільну справу держави, говорять: скажи нам, Сократ, що ти задумав? Видно, задумеш причинити загибель нам, законам, і цілому суспільству? Хіба суспільство може ще існувати, якщо судові рішення в ньому немає ніякої сили?» Тому Сократ обґрунтував положення

про необхідність суворого дотримання законів демократичних Афін, хоч сам був противником демократії.

Одним із великих мислителів не тільки античності, але й всієї історії, є Платон (407–399 рр. до н. е.). Справжнє його ім'я — Арістокл, а прізвисько Платон (широкий) він одержав за високе, широке і розумне чоло. Після смерті Сократа Платон залишив Афіни і поселився в Мечарі. Звідси він здійснив подорож в Африку (Кірена, Єгипет), потім направився до Великої Греції (Південна Італія) і Сицилії. Тут зблизився з сиракузьким тираном Діонісієм старшим і брав активну участь в політичному житті Сиракуз, намагаючись схилити тирана до здійснення соціально-політичних реформ. Спроби ці не дали ніяких результатів. Діонісій старший продав Платона в рабство. На щастя, один із друзів Платона встиг викупити філософа та повернути до рідних Афін.

Після смерті Діонісія старшого, влада на острові перейшла до Діонісія молодшого, який покликав Платона до царського двору. Проте Платону не вдалося зацікавити його і він повернувся до Афін, де зайнявся філософією і пропагандою своїх ідей. Він заснував свою школу — Академію, котра проіснувала близько 900 років і була видатним центром філософського ідеалізму в стародавньому світі. Вчення Платона склалось в роки поразки Афін в Пелопоннеській війні, що призвело до загострення суперечностей афінського суспільства. Платон став на бік аристократичних кіл суспільства, до якого належав по своєму народженню. Свої суспільно-політичні погляди Платон виклав в творах «Держава», «Закони», «Апологія Сократа» та ін. Так в праці «Держава» Платон розкрив свій план ідеальної держави. На думку Платона, держава має служити більш повному втіленню ідей у «видимому» світі, приближенню царства ідей, в якому душа людська мов би перебуває до народження людини і початку його земного життя. Цим, по Платону, пояснюється здатність людини до справжніх знань, до мислення в загальних поняттях. Знання — спогади про те, що душа споглядала колись в царстві

ідей. Ідеальна організація держави і суспільства повинна, по Платону, служити більш повному приближенню царства ідей до дійсності, примиренню світу ідеального і світу матеріального.

Платон ненавидів афінську демократію і схилився перед спартанськими установами. Він закликав до відкритої диктатури «кращих» людей над масами рабів і вільної бідноти і в організації пануючого класу на засадах військово-таборного життя в ім'я солідарності вільних перед лицем рабів. На його думку в ідеальній державі слід реалізувати такі положення:

- а) передати всю повноту влади в державі мудрим людям — філософам;
- б) поділити вільне населення на прошарки, відповідно до основних завдань суспільства і поділу праці;
- в) спільність майна і жінок для громадян перших двох прошарків;
- г) державне виховання громадян.

Необхідною передумовою ідеальної держави Платон вважав рабство. Панування філософів у державі він намагався обґрунтувати необхідністю забезпечити керівне положення науки в державі виступаючи в ролі захисника аристократичного ладу, Платон заявляє, що управління державою повинно перебувати в руках людей знаючих, що засвоїли ідеї, володіють висотами наукового пізнання. «Поки в містах не будуть або філософи царювати або нинішні царі і владителі — щиро і задовільно філософствувати, поки державна сила і філософія не співпадуть в одне... до того часу ні міста, ні, навіть, думаю, людський рід не жде кінця злу...». Подібно тому, як управління кораблем доручається людям, котрі знають корабельну справу, — управління державою повинно доручатися людям, що володіють для керівництва державою необхідними знаннями, справжньою філософією.

Вільне населення в ідеальній державі повинно бути поділене на три стани: філософів, правлячих державою; стражів або воїнів, що охороняють державу, і ремісників і землеробів, які дають громадянам потрібні їм матеріальні блага. Кожний стан суспільства робить

свою справу. Платон вважає необхідним ліквідувати приватну власність окремих осіб для двох вищих станів ідеальної держави — філософів і стражів — воїнів. Стражі не повинні, говорить Платон, із сторожових собак, що охороняють місто, перетворюватись у вовків, а для цього ніхто із них не повинен мати ніякої власності, крім цілком необхідного. Все, що потрібно для задоволення їх потреб, вони повинні одержувати від інших громадян. Брати золото і срібло або навіть, доторкатись його, обкладатись золотими і срібними речами їм повинно бути заборонено. При цьому всі вони повинні жити спільно, цілими таборами, мати спільні трапези.

Істотною особливістю платонівської держави є державне виховання громадян. Жінки повинні мати рівні права з чоловіками. Жінкам повинен бути відкритий доступ до різних посад, не виключаючи вищих посад — правителів-філософів. Однак Платон вважав, щоб жінкам надавались більш легкі справи, ніж чоловікам. Всі держави Платон розташовує в порядку зростаючого відхилення від ідеалу. Ідеал — це аристократія, держава, в якій панують кращі — мудреці. За аристократією йде тимократія — панування сильніших і хоробріших. Далі йде олігархія, де здійснюється влада небагатьох багатих. Потім йде правління демосу, народу — демократія. Накінець, гірша з невірних форм — тиранія. Ці питання роз'яснюються в праці Платона «Держава».

В «Законах» виражається негативне ставлення Платона до індивідуальної приватної власності, торгівлі, грошового господарства. Відстоюється ідеал аграрної замкнутої «самодостатньої» держави. Закріплюється різка суспільна нерівність, принижене і безправне становище трудящих. Державний устрій передбачено аристократичний. Правда, в державі існують народні збори, в яких можуть брати участь всі громадяни. На чолі держави Платон ставить тепер не філософів, а найстарших і найбільш розсудливих громадян. Правителі керуються в управлінні державою законами. Велике значення надається релігії. В Греції в той час вона була державною справою, всі

громадяни зобов'язані були дотримуватись релігійного культу, встановленого державою.

Отже Сократ і Платон були виразниками стародавньої філософії і політичної думки. Вони — вороги рабовласницької демократії, що існувала в Афінах, і прихильники позбавлення вільних бідняків всяких політичних прав, захисники відкритої військової диктатури крупного рабовласницького класу.

4. Політичне вчення Аристотеля

Подальший розвиток і поглиблення античної політичної думки після Платона пов'язане з іменем його учня і критика Аристотеля (384–332 рр. до н. е.), котрому належать крилаті слова: «Платон мені друг, але більший друг — істина». Аристотель — один із найуніверсальніших мислителів в історії, він справив вплив на розвиток різних галузей знань. Він народився в місті Стагіра. Батько його був придворним лікарем македонського царя Амінти III. Юнаком Аристотель приїхав до Афін і тут вступив до школи Платона. Після смерті Платона Аристотель відкрив в Афінах свою школу. Протягом ряду років перебував в Македонії і був вихователем сина царя Філіппа II Олександра. Після повернення до Афін знову, відкрив школу-ліцей, в якій працював до кінця свого життя. В цій школі він вів наукові дослідження разом з його учнями.

Аристотель написав багато праць з різних галузей знань. Проте він виступає як тверезий спостерігач дійсності, як дослідник природи, переконаний в реальності зовнішнього матеріального світу. Коли Олександр Македонський задав Аристотелю питання, кого він вважає своїм вчителем, він відповів, що «його вчитель — речі, котрі не вміють брехати». Аристотель відходить від ідеалізму Платона і приєднується до матеріалізму. Його філософські погляди коливаються між ідеалізмом і матеріалізмом. По Аристотелю, сутністю

є кожна окрема річ, що становить собою поєднання форми і матерії. Матерія є те, із чого створюються речі, «форма — те, що надає матерії визначеність». Матерія перебуває у вічному русі, тобто вічно переходить із потенційної в актуальну, вічно нищаться старі і виникають нові тіла. Вона вічна і неперемінна. Рух також вічний.

Погляди Аристотеля на суспільний устрій характеризуються насамперед виправданням рабства. Варвар і раб — по природі своїй поняття тотожні. Греки ніде не повинні бути на становищі рабів. Вони в такій же мірі відрізняються від інших людей, в якій душа відрізняється від тіла, а людина від тварини. Рабовласники зображаються ним як істоти, що перевершують рабів своїми природними якостями, як визначені самою природою організатори господарства, господарство і керівництво яких корисне і самим рабам. Раб — це власність государя, інструмент. Роль раба подібна ролі бика — у бідного бик заміняє раба. Раб — це річ, це частина майна, але з тілом і душею людини. З рабами слід поводитись суворо, не розвивати дружніх почуттів, щоб уникнути рабських повстань.

Аристотель висловлюється за приватну власність, проти платонівської спільності майна у панівної верхівки суспільства. Проте він противник безмежної по своїх розмірах власності. Він — прихильник середнього достатку, котрим володіють «середні» кола суспільства. З метою зміцнення приватної власності, а також в інтересах надання рабовласницькому ладу стійкості Аристотель рекомендує підтримувати бідняків, забезпечуючи їх всім необхідним для заняття ремеслом і землеробством.

У вченні про сутність держави Аристотель пориває з традиційними релігійними уявленнями про державу і шукає природних основ утворення держави. Він оголошує, що людина є істота політична і що держава має свою основу в природному прагненні людей до співжиття. Це прагнення приводить насамперед до утворення сім'ї, із сімей утворюються поселення, із поселень — держава. Аристотель дає таке визначення держави: «Держава є спілкування... різних

людей, заради цілей можливо кращого існування». В державі громадянин одержує все необхідне для досконалого життя, дозволяє і всі зовнішні блага для задоволення потреб людини, всі необхідні засоби виховання.

Держава — союз вільних людей. Раби, хоч вони і необхідні для держави, стоять поза державним спілкуванням. Не входять до складу членів державного спілкування і ремісники. Держава, по Аристотелю, — необхідна і вічна форма співжиття, без якої люди ніколи і ні при яких умовах обходитись не можуть. Право Аристотель пов'язує з державою. Право — це політична справедливість, порядок, встановлений в політичній організації, тобто в державі. Право може служити тільки користі кращих і сильніших груп суспільства. Він виключає рабів із правового спілкування. Право Аристотель зближує зі справедливістю. А справедливість — це насамперед те, що відповідає законам. Несправедливий в цьому значенні всі, хто порушують закон.

Великого значення Аристотель надає формі держави. Форма держави, по Аристотелю, — це організація державної влади, насамперед — організація вищої влади. Форма держави — це його життєвий принцип: він один — у аристократії, другий — у олігархії, третій — у демократії. Принципом аристократії служить добродетель, олігархії — багатство, демократії — свобода. Зміна форми знаменує собою зміну держави. Завдання політики, на думку Аристотеля, полягає в тому, щоб надати стійкість державному устрою і відвернути державний переворот.

Аристотель дає таку класифікацію форм держави: три правильні — монархія, аристократія, політія, і три неправильні — тиранія, олігархія, демократія. Влада одного — монархія; влада небагатьох — аристократія; влада більшості — політія. Сам Аристотель виступає прихильником політії, котра, по його словам, є поєднанням олігархії і демократії, де серед вільного населення немає різкої протилежності між багатими і бідними, де може бути забезпечена солідарність вільних

перед лицем рабів. Аристотель дає зрозуміти, що «середнім» державним ладом він вважає лад, встановлений в Афінах Солоним, коли доступ до державних посад був обумовлений ценом.

До афінської демократії в період її розквіту Аристотель ставився негативно. Він засуджував цю форму держави під іменем «крайньої» демократії, він виступав проти широкої участі народних зборів в державному управлінні і проти активної ролі бідноти в політичному житті. Аристотель засуджує також характер спартанського державного устрою. Його ідеал залишається цілком в межах грецької держави-міста «самодостатнього» колективу рабовласників. Вчення Аристотеля про грецьку державу справило великий вплив на розвиток політичних ідей.

5. Політична думка періоду еллінізму

Криза державності в Греції чітко проявилася у вченні про державу. В останній третині IV ст. до н. е. грецькі поліси втрачають свою незалежність і підпадають під владу Македонії, а потім Риму. Походи Олександра Македонського (в 336–323 рр. до н. е.) поклали початок еллінізації Сходу і формуванню елліністичних монархій. В середині II ст. до н. е. Македонія перетворилася в провінцію Риму.

Політична думка цього періоду знайшла своє вираження у вченнях Епікура, стоїків і Полібія. Епікур (341–270 рр. до н. е.) народився на острові Самос. З 307 р. до н. е. він поселився в Афінах і тут заснував школу, де пропагував своє вчення («Сад Епікура»). Він написав багато творів, що дійшли до нас лише в невеликих частинах. Епікур був послідовником матеріалістичної філософії Демокріта. Матерія, на його думку, — єдина справжня реальність. Світ складається із атомів, котрі рухаються. Матерія вічна, вічним є і рух атомів.

В душі глибокої байдужості до суспільного життя Епікур вчить, що щастя полягає в повній незалежності і спокої людини. Він закликає

звільнитись від потреб, пов'язаних зі стражданням, і надавати переваги насолодам минулим, стверджуючи, що люди вступають між собою в договір і встановлюють закони. Вони погоджуються не приносити один одному шкоди, щоб не відчувати страху один перед другим. Право не створюється природою, його встановлюють люди. Природне право — це згода про користь: не причиняти і не відчувати шкоди. Право є продукт угоди, наслідок договору.

Епікурійці вчили суворо дотримуватись закону. Нерозумний намагається, говорили вони, порушити закон, щоб придбати дещо на свою користь. Мудрий виконує його, оскільки знає, що з точки зору останніх злочин полягає не в тому, наприклад, що злодій краде, а в тому, що він попадається у крадіжці. Сам Епікур ухилився від діяльної участі в політичному житті. Йому приписують слова: «Проживи непомітно». Епікурійці виступали в Греції на захист поміркованої демократії. Засновником школи стоїків був Зенон Китийський (336–264 рр. до н. е.). Головними діячами Стої є крім Зенона, Клеанф і Хрисипп. Так, Зенон народився на острові Кіпр, але з молодих літ поселився в Афінах, де приєднався до філософії кініків, котрі, оголошуючи себе послідовниками Сократа, вчили, що вище благо полягає в повній байдужості до зовнішніх благ («апатія»), в придушенні пристрасті, в обмеженні своїх потреб і, навіть, у відповіді від їх задоволення.

Близько 300 р. до н. е. Зенон почав викладання в Афінах в портику «строкатий зал». Звідси найменування школи — стоїчний. Ідеї Зенона одержали розвиток у його послідовника Хрисиппа (280–205 рр. до н. е.). Стоїки визнавали основою всього існування матерію. Із матерії складається космос. Ця матеріальна сутність перебуває у вічній зміні і русі. Однак вони не були послідовними матеріалістами і поряд з матерією висували друге начало світу. Це — божественний розум, логос, якому приписували значення творчого, активного начала. Матерія і активне начало нероздільні. Пасивне начало — матерія не існує без активного — сили.

Бог стоїків і є активне начало — сім'я космосу, «творчий вогонь», з якого все відбувається і до якого все повертається. Це — пануючий у світі розум. Проявом цього розуму, результатом його впливу на матерію і є природа з її законами. Стоїки вчили, що все у світі підкорено суворій необхідності. У світі панує незмінний порядок, панує закон, котрому підкорені всі живі істоти. Немає нічого випадкового у світі, все, що відбувається, становить собою нерозривний ланцюг причин і наслідків. Людина підкорена року і нічого не може змінити у світі. Осягаючи пануючу в світі необхідність, вона повинна покійно приймати і мужньо переносити всі удари і перекрученості долі. Держава і права, вчили стоїки, існують по природі, а не по волі людей. В той час як Епікур відстоював договірне походження держави, стоїки вважали, що суспільне життя людей виникає по природі, що воно має природне підґрунтя.

Впадаючи в протиріччя зі своїм ідеалом самодостатнього, безстороннього, стоїки підкреслювали значення спілкування з іншими людьми і закликали до активної участі в політичному житті. Їх політичний ідеал приникнутий при цьому космополітичними ідеями. Всі люди по-своєму народженню, вчили вони, належать до єдиної світової держави, що охоплює всіх людей і навіть всіх богів. Кожна людина по природі — громадянин всесвіту, єдиної світової держави. Зенон висував при цьому ідеал держави, в якій не буде ні рабів, ні судів, ні храмів, ні грошей.

Не вбачаючи зв'язку права з умовами суспільного життя, стоїки вчили, що людський закон — вираження вічного світового закону і що його сила базується на силі природних законів, котрі віддзеркалюють необхідні вимоги розуму. Право позитивне, встановлене людьми, повинно відповідати незмінному природному закону, в якому втілено пануючий у світі розум. Питання держави і права в період занепаду еллінізму вивчав історик Полібій (210–123 рр. до н. е.). Народився в місті Мегалополі. Погляди його розкриті у праці «Історія в сорока книгах». Він формулює вчення про круговорот політичних

форм, виходячи з думки про розвиток і зміну всього існуючого. Однак розвиток він викривлено розуміє як рух в межах певного циклу, котрий, завершуючись далі повторюється знову. Застосовуючи своє уявлення про циклічність процесу розвитку до державних форм, він стверджує, що згідно порядку природи форми правління змінюються, переходять одна в іншу і потім держава знову повертається до вже випробуваної форми.

Починається розвиток держави з найпростіших форм монархії, яка переходить в тиранію — управління, засноване на праві, змінюється управлінням, що базується на силі. Тиранія в свою чергу переходить в аристократію, котра знаменує період розквіту держави, Полібій заявляє, що це — час, коли держава, подолавши численні небезпечності, досягає міцного добробуту. Псування моралі в аристократії приводить до олігархії. Приватне життя стає розкішним, і громадяни починають порушувати міру справедливості в погоні за посадами і в інших домаганнях. За олігархією йде демократія, котрою закінчується весь цикл розвитку держави. Демократія зображається у Полібія як прояв занепаду і розкладу.

Полібій не приховує свого ворожого ставлення до демократії і співчуття аристократії. Разом з тим він висуває вчення про так звану змішану форму правління, слідуючи за Аристотелем, який вважав «помірковану» демократію — політію — з'єднанням олігархії та демократії. Прикладом змішаної форми держави Полібій вважає Спарту і республіканський Рим. Отже, мислителі Стародавньої Греції внесли істотний внесок в теоретичну розробку проблем, пов'язаних з державою.

Розділ IV ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

1. Політична ідеологія в період республіки

Процес розкладу первісно-общинного ладу і утворення класового суспільства в Стародавньому Римі закінчився в основному в VI ст. до н. е. Приписана Сервію Туллію реформа, що закріпила поділ всього суспільства по майновій ознаці і панування імущої верхівки в усіх органах рабовласницького ладу, що складався, встановила поділ населення по територіальній ознаці і цим завдала удар родовому ладу. До кінця IV ст. до н. е. панівне становище в Римській державі посідали патріції, сформовані із колишньої родоплеменної знаті. Протягом V–IV ст. до н. е. остаточно стерлися відмінності між патріціонською та плебейською верхівками римських рабовласників, що захопили общинні та знов завойовані землі, жорстоко експлуатувавши значні маси рабів.

Державні установи Стародавнього Риму, в якому була встановлена республіканська форма рівно як і сформоване разом із державою римське право активно захищали панівне становище рабовласницької верхівки. З перших віків в суспільстві виникають глибокі внутрішні суперечності між дрібними і крупними землевласниками, між римлянами і підкореними ними народами в басейні Середземного моря та інших районах Європи аж до Британії, а також Азії

і Африки, що були захоплені Римом. Народи, завойованих римлянами країн, вели тривалу боротьбу за повалення римських поневолювачів. Ці виключно гострі протиріччя в Стародавньому Римі одержали свій вираз в галузі ідеології римського правлячого класу, в політичних вченнях римських філософів, політичних діячів та юристів. В них помітний вплив грецької філософії, починаючи з II ст. до н. е.

Політичні вчення в систематичному викладі з'являються в Стародавньому Римі не раніше I ст. до н. е. Ідеологія панівного класу розкрита вираження у вченні про державу і право Цицерона і Лукреція. Так, Цицерон (106–43 рр. до н. е.) жив в той час, коли Рим став могутньою державою з величезною територією, населеною великою кількістю народностей. Погляди Цицерона на державу і право виражені в трьох творах: «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки». Вони не є оригінальними, становлять еkleктичне поєднання ідей Платона, Полібія та стоїків. Проте його система поглядів становить інтерес в тому відношенні, що чітко виражає ідеали та настрої аристократичного стану римської знаті. Цицерон є представником школи стоїків, але відрізняється від них своїм ставленням до політики та суспільної діяльності.

Він вимагає від громадян активної участі в житті держави. «Вітчизна, даючи нам життя і виховання, чекає від нас винагороди. Якщо вона забезпечує нам добробут, то, безумовно, не для того, щоб дати нашому гультюству вірну охорону, нашим насолодам повний спокій. Ні, вона закликає собі на службу наші найвищі, найкращі якості душі, розуму і залишає за нами один тільки надлишок. Всі симпатії Цицерона на боці оптиматів, нобілітету, великих землевласників, найбільш почесної групи в суспільстві, бо вона присвячує себе вигідному, приємному і гідному для світської людини заняттю. Лихварі і збирачі податків відносяться до категорії людей, заняття котрих викликає ненависть народу. Неприємні і низькі заняття найманих робітників, що одержують плату за фізичну працю, оскільки вони продають себе в рабство за гроші. Негативно ставиться Цицерон

і до дрібних торговців і ремісників. При визначенні природи держави Цицерон маскує її основу насилля, лицемірно стверджуючи, що немає держави там, де влада тримається на свавіллі і насиллі. В своїх діях Цицерон, коли знаходився при владі, спростував висловлені ним погляди, наказавши без суду задушити у в'язниці прихильників Катилини.

При поясненні питання про походження держави Цицерон незгоден з тим, що держава утворюється з договору людей, як вчили епікурійці, або із вічної вимоги правди, як вчили стоїки. У вирішенні цього питання він приєднується до Аристотеля, вважаючи, що причиною походження держави є не стільки безпомічність і слабкість людей, скільки властиве їм природі спілкування. Держава, на думку Цицерона, утворена головним чином для того, щоб забезпечити охорону приватної власності.

Цицерон визначає державу як справу народну. Але народом він вважає лише з'єднання людей, котре засноване на спільності права і на спільній користі. У вченні про класифікацію форм правління Цицерон повторює погляди Полібія. Він надає перевагу «змішаній» формі, але висловлює разом із тим явну симпатію до монархії. Цицерон відкрито заявляв, що державі потрібен рятівник, котрому належала б надзвичайна влада, на якого б з надією дивились би «снат, всі благонамірні громадяни, союзники і латіни».

Видатним представником механістичного матеріалізму був Тіт Лукрецій Кар, світогляд якого викладено в поемі «Про природу речей». Свої погляди на суспільство, державу і право він виклав у п'ятій главі поеми. По Лукрецію, єдиною причиною прогресу є діяльність людей розумних та обдарованих. Держава і право утворилися в результаті договору людей, котрі втомилися у боротьбі, що відбувалася між ними. Коли царі стали будувати міста, то вони поділили «поля і худобу», одарюючи всіх по зовнішності їх і по їх даруванням і силам. Пізніше красиві і сильні були позбавлені пошани і поступилися багатим. Лукрецій негативно ставиться до релігії.

Проте він не був послідовним атеїстом, як Демокрит і Епікур, вважаючи, що боги ведуть безтурботне існування в пустому просторі. І все ж Лукрецій значно випередив своїх сучасників в розумінні явищ природи і суспільного життя.

2. Політичні вчення в Римі в часи принципату

Загострення класової боротьби в результаті повстань рабів і громадянських війн привело до кризи республіканського ладу в Стародавньому Римі і встановлення військової диктатури у формі монархії, про що чітко говорить Цицерон. З 27/26 року до н. е. в Римі встановився новий державний устрій — принципат, тобто монархія, прикрита республіканською видимістю. Встановлення принципату знайшло відображення в політичних вченнях того часу, в яких ідеологи намагаються доводити переваги його перед минулим республіканським ладом та іншими. В цьому відношенні дуже показовою є теорія так званого «римського світу». Вона була проголошена у автобіографії першого принцепса Августа (до 27 р. до н. е.). В ній він пояснює, що миру в державі було досягнуто шляхом придушення противників збройною силою.

В суспільно-політичному житті Стародавнього Риму видатне місце належало римським юристам. Деякі з них посідали відповідальні посади. Так, під час монархії Ульпіан і Паїніан були префектами, тобто першими особами після імператора. Роль римських юристів була обумовлена самим характером розвитку Римської держави і права, тим, що кордони міської общини завдяки агресивній політиці дуже розширилися і вимагали управління ними. Римські юристи намагаються обґрунтувати повноваження імператора на видання Конституцій — актів, що мають силу законів. «Що бажано принцепсу, має силу закону, оскільки народ свою владу віддав імператору» — така інтерпретація була дана Ульпіаном. В коментарях до закону

Юлія і Папія — Поппея Ульпіан йде далі і стверджує, що принцепс взагалі не зв'язаний законами. Отже, Ульпіан виступає захисником необмеженої влади римських цезарів. Не менш важливе значення в політичній ідеології Стародавнього Риму в цей період мала філософія стоїків, дещо модифікована від грецьких стоїків. Особливість вчення римських стоїків полягала в тому, що воно послаблювало інтерес до вивчення природи, посилювало ідеалістичні тенденції і зближення їх філософії з релігією.

Серед римських стоїків були дві течії: одна в деякій мірі відбивала незадоволення трудящих, друга — ідеологію пануючого класу. Представником першої течії є Епіктет (50–138 рр. н. е.). Він висловлював в дуже різкій формі негативне ставлення до рабства і до деспотичної влади римських цезарів. Проте Епіктет, як і інші стоїки, обмежувався проповіддю морального удосконалення особистості, досягнення внутрішньої свободи і здібностей переносити зло. Тобто він розкривав християнську ідею непротивлення злу насиллям.

Ідеї стоїчної філософії висловлювали Люцій Анней Сенека та імператор Марк Аврелій Антоній. Сенека (3–65 рр. н. е.) був сенатором-вихователем імператора Нерона і провідним державним діячем, чий політичні інтриги привели в кінці кінців до самогубства по наказу його жорстокого і мстивого учня. Сенека повністю сприйняв ідею фаталізму, властиву стоїчній філософії, належав до вищих кіл панівного класу. Він ніколи не висловлювався проти інституту рабства і не вимагав його ліквідації, але заявляв, що раби створені із тієї ж матерії, як і всі вільні люди. Тому раби мають підстави для визнання за ними прав людини. До них слід ставитись гуманно. На відміну від інших стоїків Сенека не пропагує відмови від земних благ, а тільки рекомендує розумно користуватись ними.

Характеризуючи моральність Сенеки, Ф. Енгельс вказує, що цей стоїк, який пропагував добродетельність і утримання, був першим інтриганом при дворі Нерона, причому справа не обходилась без плазування; він добивався від Нерона подарунків грішми, маєтками,

садами, палацами і, пропагуючи бідність євангельського Лазаря, сам — в дійсності був багатцем із тієї ж касты.

Другим представником стоїчної філософії в Римі був римський імператор Марк Аврелій Антоній (161–180 рр. до н. е.). Він розвинув уявлення про державу з рівним для всіх законом. У творі «До самого себе» він відзначав, що в силу загального для всіх людей духовного початку всі ми розумні істоти. «Якщо так, то розум повеліває, що робити і чого не робити, також буде загальним; якщо так, то і закон загальний; якщо так, то ми громадяни. Значить — ми належимо якому-небудь громадянському устрою, а світ подібний Граду. Бо хто міг би вказувати на який-небудь інший суспільний устрій, котрому був би належний увесь рід людський? Звідси, із того Граду, і духовний початок в нас, і розумне, і закон».

Марку Аврелію Антонію, як імператору, прийшлося управляти імперією в той час, коли внутрішнє і зовнішнє становище Римської держави різко погіршилося. Країна переживала фінансову кризу, голод і чуму. В Єгипті, Сирії і Галлії вибухнули повстання, а на кордоні імперії насадили германські племена. Марк Аврелій Антоній повністю виправдовує нерівність. Проте він пропагував любов до «гірших», рекомендував прощати людям багато чого і навіть образи, одним словом, висловлював ідеї всепрощення і любові, що стали лейтмотивом християнської етики. Він вважав, що необхідно створити світову державу, в якій панування належало б «кращим» — особливо відібраної аристократії мудреців. Хоч Марк Аврелій пропагував «всепрощення» і «любов», але в той же час придушував повстання пригноблених народів, що виступали проти римського панування.

Криза рабовласницького суспільства знайшла свій вираз в ідеології раннього християнства. Християнство народилось в середовищі пригноблених і було виразом їх пасивного протесту проти гніту та експлуатації. Ця релігія широко поширювалася серед різних верств населення. З'являються різні релігійні вчення, в яких виражалася надія на краще майбутнє. Така надія особливо яскраво виражена

в образах єврейського Месії і бога християнської релігії Ісуса Христа, що вийшов із середовища трудящих (син тесляра). Він висловлює ненависть до багатих і знатних, фарисеїв і книжників, до князів церкви, вважаючи, що нужденних чекає блаженство, а багатим загрожує горе. Прихильники християнства об'єднувалися в общини, котрі створювалися звичайно в містах Римської імперії. Устрій общин відзначався демократизмом і урівняльним способом життя. Суворе дотримання спільності майна доходило до того, що будь-яка спроба приховати при вступі в общину частину своєї власності суворо каралася. Особливою повагою в християнських общинах користувалися пророки і апостоли, на них дивилися як на наділених «благодаттю».

З другого боку, християнство пропагувало непротивлення злу насиллям, підкорення державній владі, вимагало від рабів підкорятися своїм господарям, а від жінки підкорятися чоловіку. Найбільш характерною рисою християнства в цей період є проповідь непротивлення злу насиллям. Христос забороняв не тільки вбивство, але навіть образу, вимагав укладати мир із ворогами. Замість принципу таліона («око за око», «зуб за зуб») висувуються вимоги: «не противитись злу», «якщо хто ударить тебе в праву щоку, підстав і ліву», «якщо хто захоче судитись з тобою і взяти у тебе сорочку, віддай йому і верхній одяг». Замість ненависті до ворогів вимагається любити ворогів. Навіть коли один з учнів Ісуса, намагаючись захистити його від ворогів, вийняв меч і відсік вухом одному з рабів, що прийшли арештувати вчителя, останній сказав: «Поверни меч твій в його місце, бо всі, взявши меч, від меча і загинуть».

Християнські віровчення змінюють своє ставлення і до соціальної нерівності. Хоч в євангеліях це не висловлюється досить визначено, все ж в них зустрічаються досить характерні афоризми, як, наприклад, «іміущему прибуде, а неіміущого віднімуть», тобто не ставляться негативно до царів, багатчів і навіть лихварів. Найбільш чітке ставлення до держави і суспільства виражено у вченні апостола

Павла, який прямо вимагає безумовного підкорення державній владі. Він писав у посланні до християн римської общини: «Всяка душа да буде покірна вищим властям, бо немає влади не від бога, існуючі ж власті від бога встановлені». Павло санкціонує соціальну нерівність, говорячи, що одна слава — для сонця, друга — для місяця, і навіть зірки різняться у славі і, що особливо важливо, вимагає від рабів покори з усердям.

Християнські общини у II і III ст. н. е. мали свою церковну ієрархію. Єпископи, пресвітери, диякони претендували на привілейоване становище в общині (церкві). Інтереси трудящих мас, що вимагали відновлення первісної демократичної організації общин, представляли монтаністи (оголошені «еретиками»), очолювані малоазійським проповідником Монтаном. Монтаністи протестували проти примирення з римською язичеською державою і нагромадження церковних багатств. Чекаючи «другого приходу Христа», вони пропагували заперечення всіх земних благ і закликали до аскетичного способу життя. На цьому ґрунті у них виникло негативне ставлення до античної науки і культури. Церковний письменник Іринеї намагався дати теоретичне виправдання необмеженої влади Єпископам в управлінні общиною і надання їм незаперечного авторитету в справах віри. І майже в усіх общинах перемогли прихильники Іринеї.

3. Політичні вчення в період розпаду і загибелі Римської імперії

Суспільство Стародавнього Риму III—IV століть до н. е. вступає в смугу розпаду. Повстання рабів і колонів, натиск на кордони імперії германських племен примушують панівний клас робити зміни в римському державному устрої і правопорядку для протидії розпаду імперії. І в римській державі в III ст. н. е. встановлюється військово-бюрократична монархія з необмеженою владою монарха (домінат).

Проте розклад всієї рабовласницької системи неминуче викликав за собою розпад римської держави, що почався з поділу імперії на дві частини — Східну і Західну.

В V ст. територія Західної імперії була захоплена «варварами», утворилося ряд королівств, в яких до VIII ст. завершився процес феодалізації. У Східній частині імперії, що становила особливу державу — Вавилон, відбувся перехід до феодалізму. Для цього етапу розвитку суспільства були характерні глибокий занепад культури і загальна деморалізація. В галузі філософії поширюються ідеалізм і містика. Римські юристи продовжують обґрунтовувати необмежену владу імператорів. В римському праві остаточно зміцнюється точка зору на імператора як на сутність божественну, що має необмежену владу, не зв'язану ні якими законами. Імператор тепер — вже государ, а всі громадяни — його підлеглі. Коли християнство стало офіційною релігією, влада імператора стала трактуватись як божественна, а сам імператор — як представник бога на землі. Імператори не тільки узурпували законодавство, але й оголосили своєю виключною монополією право тлумачення законів, як це було проголошено Юстиніаном в його едикті 533 р. при династії Дігест.

Дуже важливими фактами в період розпаду Римської держави були визнання імператорами християнства (313 р.) та проголошення його офіційним віросповіданням. Для християнства стає характерним прояв фанатизму і мракобісся: піддаються безпощадному знищенню античні пам'ятники культури (спалення в 331 р. Серапеума, де загинули залишки Олександрійської бібліотеки), жорстоко переслідуються діячі культури (вбивство жінки-філософа і математика Іпатії в 395 р.). Римські імператори, головним чином у Візантії, проявляють виключно активне ставлення до питань богослов'я, доходячи до особистої участі в усіх церковних суперечках і розбіжностях, вели боротьбу з ересьми. І в IV ст. остаточно складається церковне віровчення та його політична доктрина. На Нікейському вселенському соборі в 325 р. було схвалено символ віри, тобто

виклад основних догм християнського віровчення, затверджених імператорською владою.

Політична доктрина християнства особливо яскраво виражена в творах константинопольського єпископа Іоанна Златоуста (345–401 рр.). Він намагався теоретично обґрунтувати процес феодалізації римського суспільства і викликані цим процесом поділ всього населення Римської імперії на стани і професіональні групи із суворо визначеними правами, обов'язками і привілеями для сенаторів і духовенства, використовуючи для цього органічну теорію суспільства. Златоуст вимагав від підданих беззаперечного підкорення державній владі, погрожуючи «ослушникам» великим покаранням не тільки від людей, але й від бога. Бажаючи завоювати популярність серед мас, Златоуст демагогічно викривав своїми проповідями тих багатих, котрі одержували свою вигоду від бідності інших, вигадуючи благовидний спосіб крадіжки. Таким чином він не заперечував нерівність між багатими і бідними.

Що стосується співвідношення держави і церкви, то Златоуст стверджував, що священство — вище царства. Царська влада має кордони, їй слід підкорятися тільки в цивільній галузі, але на галузь морально-релігійну її права не поширюються. Хоч Златоуст не посягав на основи існуючого ладу, його проповіді викликали невдоволення вищих ієрархів церкви та імператора Аркадія, і закінчив він своє життя в засланні.

В цілому християнство було вигідною релігією для державної влади своїм вченням про божественне походження державної влади, виправдання соціальної нерівності, заклик до примирення з дійсністю і обіцянкою небесної відплати. І це сприяло тому, що християнство стало ідеологією панівного класу феодалів і завоювало панівне становище в суспільстві.

Розділ V ПОЛІТИЧНА ДУМКА В КИЇВСЬКІЙ РУСІ В XI–XIV СТОЛІТТЯХ

1. Характерні риси суспільно-політичного устрою Київської Русі

Процес розкладу родо-племенних відносин і прояв державності у древніх слов'ян відносився до VI–VIII століть. Слов'янські племена населяли Східну Європу з III–IV ст. н. е. Відокремлення ремесла від землеробства, поява міст — свідомство високої культури древнього слов'янства і переходу від первісно-общинного ладу до феодалізму. До II–IV ст. н. е. з'являються деякі сильні держави (Куявія, Славія, Артемія). В IX ст. Подальший розвиток суспільних відносин привів до появи князівств, що становили разом велику стародавню державу Київську Русь. Сильна князівська влада, спираючись на союз з феодальною церквою, зосередила в своїх руках все управління. Законодавче вираження феодальна держава одержала у «Руській правді». З кінця IX ст. феодальний лад став пануючим, створилась феодальна політична ідеологія. Духовне життя феодального суспільства виражало високий рівень її культури. В Київській Русі були створені такі історичні праці як «Слово про закон і благодать», «Повість временних літ», «Слово про полку Ігоревім», присвячені темі об'єднання всіх сил народу.

Розвиток феодальних відносин в Київській Русі відбувався в умовах жорстокої класової боротьби. Про це свідчать повстання

селян та міських низів у 1024, 1068, 1113 роках. В цих умовах політичні ідеологи панівного класу ставили своєю метою виправдати та освятити феодальний лад, посилити владу князя як глави феодальної держави, а підданам прищепити думку про божественні походження цієї влади і необхідності беззаперечного підкорення режиму. По рівню свого економічного та культурного розвитку Київська Русь значно перевершувала численні інші сучасні їй феодальні держави.

2. Політичні ідеї Київської Русі в «Слові про закон і благодать» Іларіона та літописах

Розквіт держави в часи князівства Ярослава (1019–1052 рр.), зростання його авторитету в міжнародних відносинах знайшли відображення в літописах та іншій літературі того часу. «Слово про закон і благодать» Митрополита Іларіона є першим політичним трактатом Київської Русі. Воно становить собою політичну програму незалежної держави і церкви від зазіхань Візантії. Основною темою є прославлення своєї землі. Автор «Слова» гаряче протестує проти поширення тоді у Візантії теорії «богобранності» одного народу, «вселенської імперії» і «вселенської церкви», проти претензії Візантії на керівництво народами, котрі прийняли християнство, і панування над ними. На противагу цим зазіханням «Слово» висуває свою основну тезу про те, що час «боговибранності» одного народу пройшов і наступив час вільного залучення всіх народів до християнства.

Прийняття християнства Руссю, на думку Іларіона, — запорука її рівноправності, християнська Русь не потребує ніякої політичної опіки. Її народу належить велике історичне майбутнє. Візантія ж повинна неодмінно впасти внаслідок своєї ізольованості. «Слово» прославляє князя Володимира I Святославича як апофеоза могутності і сили молоді держави.

Ідея єдності і сили Київської Русі одержала відображення в стародавніх літописах першої половини IX ст., що відносяться до князювання Ярослава Мудрого. Києво-Печерський монастир в XI–XIII ст. був центром освіти і центром опозиції щодо ставлення до константинопольського патріархату і до влади перших митрополитів — греків, посажених Візантією у Києві.

В літописи монастиря вносилися всі найважливіші політичні документи (міжнародні договори, заповіді князів, різні записи князів, рішення міжнародних з'їздів), що відповідало значенню монастиря як хранителя князівських архівів. В літописах широко використовувалися матеріали усної народної творчості і твори дружинної поезії. Політичною програмою літописців монастиря було зміцнення сильної князівської влади в Києві і підкорення місцевих князів владі Київського князя в ім'я єдності Російської землі. Стародавній «літописний свод 1039 року», написаний на замовлення Ярослава, відобразив патріотичну ідею цілісності і єдності Русі.

Найбільш цілісне і розгорнуте висвітлення історії Київської Русі і панівної політичної ідеології дано в «Повісті временних літ» літописця Нестора. В ній подаються звіти про діяльність князів, боротьбу із зовнішніми ворогами, про народні повстання у Київській Русі. Основна політична ідея — велич, єдність і незалежність Русі, а зміцнення політичної влади великого Київського князя і згуртування навколо нього усіх князів — це заповідь припинення міжусобиць і руйнування держави, «поправді діяти на цьому світі, по правді судити».

3. Політична програма Володимира Мономаха

До числа найвидатніших пам'яток політичної літератури Київської Русі відноситься «Повчання Володимира Мономаха». Мономах (1053–1125) княжив у Києві з 1113 до 1125 року. Він з юнацьких

років був свідком князівських міжусобиць, що сильно ослаблювали єдність і могутність Київської Русі. Так, навала половців привела до поразки війська трьох Ярославичів. В результаті у Києві вибухнуло велике народне повстання. Бажаючи продовження боротьби з половцями, народні низи Києва змусили феодальну верхівку вигнати князя Ізяслава.

1097 р. в Любечі зібрався міжнародний з'їзд «на влаштування миру». Мономах закликав на ньому князів до єдності, до спільного опору ворогу. Подібну ж лінію він відстоював в 1100 році на Витичівському з'їзді. В 1103 р. Володимир Мономах виступив ініціатором об'єднаного походу групи князів проти половців, де князі одержали перемогу. Вдалими були походи Мономаха в 1109 і 1110 роках. У результаті він став популярним князем в народі. У внутрішній політиці Володимир Мономах захищав феодальні порядки, але зображав себе захисником широких мас народу.

В 1113 році в Києві після смерті князя Святослава відбулося повстання. Народ громив і палив подвір'я Київського тисяцького Путятя і двори лихварів. Розмах повстання був таким великим, що феодальна знать та «поважні» люди змушені були ховатись у Софійському соборі. Ними було направлено посольство до Володимира Мономаха, який негайно приступив до проведення деяких реформ, щоб заспокоїти народ.

За час свого князівства він зміцнив державу, її міжнародний авторитет. Половці були далеко відігнані і відновлені зв'язки з Візантією. Політична програма Мономаха сформульована в його творах: «Повчання дітям», «Послання Олегу Чернігівському» та автобіографії, в яких відбито велике коло питань обсяг повноважень великого князя, взаємовідносини церкви і держави, принципи відправлення правосуддя в країні.

Політичний зміст його поглядів найбільш чітко представлено у «Повчання дітям». В ньому Мономах намагався викласти свою програму державної політики для своїх синів. Занепокоєний ростом

народних повстань, Володимир рекомендує дітям обережну політику, котра здатна була б піднести авторитет князівської влади. «Більш всього убогих не забувайте, — повчає він дітей, — скільки можете, по силі годуйте і подавайте милостиню сироті, і вдовицю виправдовуйте самі, а не дозволяйте сильним губити чоловіка». Попереджає він своїх дітей і від жорстокостей в судових справах і від неправосудних наказів.

З метою усунення князівських міжусобиць, Мономах закликає дітей суворо дотримуватись вірності князівському слову і присяги: «Якщо ж будете цілувати хрест братії або когось іншого, то, перевірили серце своє, на чому можете утриматись, на тому цілуйте». Військову справу він вважав основним заняттям князя і описанню воєнних походів привертає увагу «Повчання велике місце». На війну виходячи, — радить він дітям, — не лінись, не покладайся на воєвод, ні питтю, ні харчуванню не потворствуй, ні сну, сторожову охорону самі наряджайте». Він рекомендує вести спостереження за дружинниками-отроками і не допускати насилля над населенням.

При вирішенні питань про взаємовідносини світської і духовної властей Мономах відводить церкві почесне, але явно підлегле місце. «Він шанував чернечий та попівський чини», проте віддавав перевагу мирським людям, котрі «малою доброю справою» намагаються допомогти своїй країні і народу.

В цілому «Повчання» пронизане турботою про велич і славу своєї держави. В автобіографічній частині «Повчання» Мономах змалював ідеал руського князя — політика, державного діяча, монарха. А в листі до Олега Святославовича — ворога, який зазнав поразки та убив свого хрещеного сина Ізяслава, Мономах закликає до примирення і прощення взаємних кривд, подолання ненависті, злоби й уособиць заради єдності землі Руської. Мономах пише: «Я не є тобі ворог, ні месник». Водночас він був стурбований тим, що незгоди, уособиці, ворожнеча можуть призвести до того, що землю Руську розділять, розтягнуть «добрі» сусіди і все піде марно.

Весь сенс твору Мономаха полягає в ідеї єднання: «Тому що не хочу я лиха, а добра хочу братам і Руській землі».

4. Політичні ідеї в «Слові про полку Ігоревім» та «Молінні Данила Заточника»

Важливе значення у розвитку державно-політичної думки у Київській Русі мало «Слово про полку Ігоревім» (XII ст.), у якому визначне місце посідали актуальні політичні питання. Відомо, що спроби Володимира Мономаха згуртувати феодальну Київську Русь не досягли мети. В 1185 році Новгород-Сіверським князем Ігорем Святославичем був здійснений невдалий похід на половців. Цьому походу, що викликав великі бідування, і було присвячене «Слово». Воно являє собою патріотичний твір, пронизаний державною мудрістю і викривним пафосом, спрямований проти князівських міжусобиць.

Автор веде розповідь, співставляючи велике минуле Руської землі з сумним станом її в період феодальної роздробленості. «Слово» говорить про Ігоревий похід як про патріотичний подвиг, якому співчувала вся Руська земля. Нещастя і біди Ігорева війська «Слово» пов'язує з феодальними міжусобицями. У князів замість боротьби з поганими міжусобицями, брат став брату говорити: «Це моє і те моє!». Автор звертається до князів: «Вступіться ж, князі, в злата-стремено... За образи цього часу... за землю руську. За рани Ігореві — хороброго Святославича!». Це був заклик до руських князів, до єдності перед навалою монголів. «Слово про полку Ігоревім» мало велике значення для процесу пробудження національної самосвідомості народу і знайшло відбиття в ряді патріотичних творів у XIII–XIV ст. Найцікавішим є «Моління Данила Заточника». Автор твору — один із феодально-залежних людей, що страждав від свавілля крупних феодалів і перебував в ув'язненні, звертається до князя, як до

носія сильної державної влади, який може стримати свавілля феодалів і захистити Русь від зовнішніх ворогів.

Князівську владу автор вважає єдиною силою, здатною навести порядок у країні. У зверненні автор малює ідеалізований образ мудрого і волелюбного князя, який піклується про благо підданих: «Вода — мати риbam, а ти, княже, нам — людям своїм. Земля плод, дає достаток, дерева, городину, а ти нам, княже, багатства і славу». Князь, на думку автора «Моління», повинен бути грозою не тільки для зовнішніх ворогів, але й для своїх підлеглих і всилити їм думку про непохитність феодальних відносин. В «Молінні Данила Заточника» автор прагне звернути увагу князя не тільки на свої особисті образи від бояр, але й на необхідність захисту всіх людей, його князівства від боярського засилля. Автор пропагує ідею створення нічим не обмеженої влади князя, при цьому попереджає князя: «Не корабль топить людина, не вітер; те ж і ти, князю, не сам володієш, а в печаль ведуть радники твої».

Ідеалізація князівської влади Данилом Заточником очевидна. Всі біди автор приписує головним чином діям бояр і чинів князівської адміністрації. В «Молінні» автор відстоює ідею сильного господаря, який спроможний отримати натиск зовнішньої навали і захистити своїх підлеглих від зловживань і насильств з боку бояр.

5. Відображення боротьби руського народу проти монгольського гніту в політичній літературі XIII–XIV століть

В 1243–1480 рр. на Русі панувала система монголо-татарського феодалізму, встановлена в результаті агресії Батия. 240 років тривав цей гніт. Татари встановили режим систематичного терору, руйнуючи руські землі і застосовуючи масові вбивства. Монгольське панування знайшло відображення у творах єпископа Серапіона Володимирського.

В них розкривається політика руської церкви, що вступила в союз з монголами, примирилася з монгольським гнітом і закликала до покірності. На думку Серапіона, в спустошенні руських земель від монголів винні самі русичі, що погрузли в безвір'ї та пороках, за що їх бог покарав. Притіснення слабих сильними, зависть, грошолобство, від якого не уникнули руські, навіяли на них гнів божий.

У другому творі, написаному після смерті хана Берке і роздачі золотоординськими ханами грамот руському духовенству, Серапіон заспокоював своїх слухачів, що «гнів божий перестане і ми в радості поживемо в землі своїй». Він виключає із своїх останніх повчань передбачення близького кінця світу. Битва на Куликовому полі 1380 року пробудила свідомість руського народу і зміцнила авторитет Москви в справі об'єднання всіх сил проти монголів. І ці питання знайшли відображення в «Побоїщі Великого князя Дмитра Івановича на Дону з Мамаєм» і «Задонщині». В політичній літературі XIII–XIV ст. відображена боротьба між феодалами і кріпаками-селянами, а також ідея зміцнення Руської держави та її боротьба за незалежність.

Розділ VI ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

1. Суспільно-політичний лад країн Західної Європи в період виникнення і розвитку феодалізму

Феодальні відносини в Західній Європі почали складатись ще до падіння Західної Римської імперії. Завоювання Рима прискорило цей процес, посилило класове розшарування серед германських племен. До IX–X ст. більшість вільного трудового населення країн Західної Європи опинилася в кріпацькій залежності (або іншій, близькій до кріпацтва) залежності від феодалів. До цього ж часу склалась типова для феодалізму ієрархічна структура земельної власності. Так, імператор вважає себе володарем усієї землі; від нього одержували землі великі феодалі; від крупних феодалів одержували землі більш менші. При цьому існував тісний зв'язок між власністю на землю і політичною владою. Влада над особистістю селянина закріплювалася всією системою політичних, правових та інших установ феодального ладу.

Політична ідеологія країн Західної Європи періоду виникнення і розвитку феодалізму обслуговувала базис ідеями, котрі зміцнювали економічне та політичне панування світських і духовних феодалів над селянами. Пануючою ідеологією в середньовічній Західній

Європі була релігія — віровчення католицької церкви. На догмах цього віровчення будуються і політичні вчення цього періоду. Християнська релігія широко використовувалася в середні віки для виправдання експлуатації, пропаганди. Розвиток політичних вчень епохи феодалізму відбиває гостру соціальну боротьбу в суспільстві і державі. В V–XIV ст. переважають теологічні, теократичні теорії, що дають можливість богословам виправдовувати феодальний лад і виражати домагання римських пап на світове панування. В період XIV–XVI ст. і розвитку міських республік ряд вчень виражали прагнення звільнення від церковної опіки.

2. Християнський неоплатонізм Августина

Августин (354–430 рр.) жив напередодні загибелі Римської держави. У віці 33 років прийняв християнство і став прихильником релігії. Діяльність його єпископом розгорнулася в Африці в Гіппоні, коли загострилася боротьба між селянами і великими землевласниками. Він виступив проти ідеологів селян на захист офіційного християнства. Його вчення склалося у боротьбі проти єретичних течій — маніхеїв, пелагіан та донатистів. Засновником вчення маніхеїв був Мані, розп'ятий у 277 році. Маніхеї вважали головною метою людини визволення від царства темряви аскетичним шляхом. Вони були противниками приватної власності, держави і державної релігії, розглядали все це як породження злого початку. Августин обґрунтовує ідею єдності світу наріжним каменем всієї своєї філософії. Він відкидає уявлення Аристотеля про вічність матерії і оголошує, що світ створено богом із нічого.

Намагаючись обґрунтувати необхідність підкорення людей церкви, Августин стверджував, що всі люди від першої людини Адама — одержали по спадщині гріховну природу. Тому він приходиться до висновку, що людина вільна тільки до схильності до зла, але не

до добра. Спасіння можна знайти тільки вірою та особливою милістю бога, котра дається обраним. Виходячи з ідеї поділу всього людства на обраних, тобто передбачених до спасіння і приречених на загибель, Августин обґрунтовує своє вчення про державу у творі «Про державу божую». В ній він намагається довести, що вся історія людства становить собою розвиток двох протилежних держав — «земної», «гріховної», «царства диявола» і «держави божої», що складається із «обранців божих». Августин встановлює етапи в розвитку, з одного боку, «мирської», з другого — «божої» держави. Метою божої держави є вічне життя і поєднання з богом.

Августин визнає, що інститут рабства суперечить розумній природі людини і одночасно заявляє, що рабство встановлено богом як покарання за гріхи. По визначенню Августина, держава — це багато людей, об'єднаних суспільним зв'язком. Держава, що ставить собі завданням тільки задоволення земних цілей, позбавлена правди. По суті така держава нічим не відрізняється від зграї розбійників. Намагаючись всіляко принизити ставлення держави щодо церкви, Августин визнає, що пірат, який заявив Олександрю Македонському, що він займається грабіжем у морі на такій же підставі, на якій завойовники грабують всесвіт, був цілком правий. В земній державі править не бог, а диявол. Ця держава після страшного суду засуджена на вічну загибель разом із своїм князем-дияволом. Тільки царство боже, тобто церква, володіє істинною правдою. Він стояв повністю на позиціях захисту держави духовенства, закликав боротись суворо з різною опозицією, що виступала проти існуючого ладу і панівного віровчення.

3. Фома Аквінський та його політичне вчення

Фома Аквінський (1224–1284) — католицький монах, походить із знатного графського роду — типовий представник середньовічної

схоластики, що панувала у філософії. Її головною метою було довести формально логічним судженням про істинність догматів християнства. Основним принципом схоластики була теза: «Філософія — служниця філософії». Він намагається спиратись в своїй філософії на Аристотеля, вченню якого про форму і матерію надає церковну інтерпретацію. Фома вважається католицькою церквою «князем теологів». В 1879 році папа Лев XIII розіслав енцикліну, в котрій Фома був оголошений вчителем всієї філософії і богослов'я, що розтрощили «всі помилки греків, еретиків і раціоналістів». Показово, що філософія Фоми Аквінського широко використовується і в наш час в Західній Європі та Америці. Вчення його, відновлене у вигляді «неотомізму».

Фома був захисником інтересів панівних класів і насамперед — духовних феодалів. Він стверджував, що хоч бог створив людей вільними, але рабство існує як неминуче покарання за гріхи. Він поділяє погляди римських юристів, що рабство — встановлення «загальнонародного» права, існуюче у всіх народів, рабство ґрунтується на законах війни, що дозволяють перетворювати в рабство переможеного воюючого. Крім того, на захист рабства Фома посилається на Аристотеля про природну нерівність і приводить докази економічного характеру — необхідність рабства для потреб домашнього господарства.

Фома виступає захисником нерівності і феодальної ієрархії. Він вважає, що селяни і, добуваючі собі засоби прожитку землеробством міські жителі, становлять нижчу групу населення. Це — «найманці» і «брудний люд», покликані виконувати низькі роботи, вони не можуть брати участі в управлінні державою. Їх існування необхідно для господарства, але вони не становлять частини держави, а є додатком до інших її елементів. До цієї ж групи належать і дрібні ремісники. До середнього класу належать воїни, судді, адміністратори, вчені, священники та дворяни, до вищого — правителі.

У своє вчення про державу Фома Аквінський, спираючись на теорії грецьких філософів і римських юристів, вносить доповнення.

Так, на відміну від Аристотеля, котрий ставить державі завдання влаштування земного життя і блаженства, Фома, слідуючи Августи-ну, не вважає можливим досягнення людиною повного блаженства силами держави без допомоги церкви, а остаточне досягнення цієї мети вважає можливим лише в загробному житті. Фома обґрунтовує непорушність існуючого феодального ладу, закликає громадян до підкорення і вирішального значення надає владі. На його думку, влада єдиний об'єднуючий принцип, без нього вона приречена на розпад. Взаємовідносинам влади з державою він уподоблює взаємовідносини бога і світу, душі і тіла. По божественному і природному праву низгі повинні підкорятись вищим, оскільки по законах природи все нище приводиться в рух вищим. Але Фома вважає, що слід встановити кордони цього підкорення.

Передбачаючи можливість зіткнення церкви з державою, він припускає навіть можливість опору державній владі, коли вона при-дбала щось незаконно (наприклад, шляхом насилля або підкупу) або невірною використовує це. Фома вважає кращою і найбільш природною формою правління монархію. Господар — не тільки правитель, але й творець держави, оскільки його волею приводяться в рух всі частини державного механізму, він же представляє собою і народ. Фома розрізняє п'ять форм державного правління: монархію, ари-стократію, олігархію, демократію і змішану форму — поєднання ари-стократії і демократії. Захищаючи монархію як кращу форму, Фома проводить своєрідну аналогію із світовим порядком, в якому царює один бог; з людським організмом, де всі члени приводяться в рух одним органом — серцем; з душею, котрою керує розум; з бджоля-ним вуликом, що має царицею матку, і т. п. Історичний досвід, на його думку, мовби підтверджує переваги монархії. Держава, де вла-да належить одному, досягає успіхів там де влада належить бага-тьом, завжди виникають смути і безпорядки.

Питання про взаємовідносини духовної і світської влад він вирішує на користь першої. Фома вважає, що папа цілком має повноваження у

відлученні від церкви імператорів і королів, вимагає безпощадно викорінювати державою ересі, обґрунтовує необхідність інквізиції, індульгенції та ін. Інститут приватної власності, по вченню Фоми, має не божественне, а людське походження. По природному праву, все належить богу, проте приватна власність не суперечить природ-ному праву. Отже, система поглядів Фоми Аквінського становила типову ідеологію середньовіччя, яка пристосовувалася до нового становища, що складалося в Західній Європі на етапі феодального розвитку.

4. Особливості ідеології станово-представницької монархії

Зростання міст і посилення королівської влади в XIII–XIV ст. знайшли відображення в політичній ідеології. В середовищі феодалів з'явилися теорії, що виражали протест проти домагання пап на світове панування. В політичних вченнях робляться спроби обґрун-тувати необхідність станово-представницької монархії. Приводами для появи теорій на захист світської влади були конфлікти між папа-ми і світськими феодалами, в тому числі й з монархами великих дер-жав. Особливо гострими були зіткнення пап з французьким королем Філіппом IV Красивим (1268–1314) та з королем Людовиком IV Ба-варським (1287–1347), який став германським королем в 1314 році. Ці конфлікти породили різні погляди щодо світської влади і деякої частини духовенства. Так, особливо гострим був конфлікт між Лю-довиком IV Баварським і папою Іоанном XXII — світську сторону активно захищали францисканські монахи. Серед них був схоластик Вілльям Оккам, який звернувся до імператора зі словами: «Захищай мене мечем, я буду захищати тебе пером».

Він написав ряд трактатів, в яких доводив необхідність обме-жування влади імператора і папи, походження влади і власності

государів безпосередньо від бога, а не через пап, верховенство государів у світському суді і навіть можливість нового устрою самої церкви, шляхом заміни папи церковним собором. Особливо різко виступив проти папства Марселій Падуанський (між 1275 і 1280 — бл. 1343), італійський політичний мислитель, ректор Паризького університету. В праці «Захисник світу» він доводить, що матерія в державі, люди, форма — закони, котрі утворюють державний організм. Намагаючись піднести значення держави, Марселій Падуанський стверджує, що його метою є фізичне та духовне благо всіх членів суспільства, що держава — вища і найбільш складна форма спілкування, котрій передуює сім'я, рід, племя і місто.

Виступаючи захисником станово-представницької монархії, Марселій заявляє, що державна влада, наділена повноваженням законодавства, в принципі повинна належати тільки народу, хоч під народом він розуміє не народні маси, а лише верхівку феодального суспільства, представлену у виборчих органах станової монархії. Марселій відрізняє від влади законодавчої владу виконавчу, організація якої повинна, на його думку, визначатись волею народу, тобто становими представниками. Кращою формою правління він вважав монархію. Відрізняючи монархію успадковану і виборну, Марселій є прихильником виборної монархії. Він вважає необхідним зберегти в державі становий лад і фіксоване місце кожного стану. В державі має бути шість суспільних груп, що поділяються на дві категорії: одна — землевласники, ремісники і торговці — зайнята особистими інтересами; друга — духовенство, адміністрація і військові — виконує суспільні обов'язки.

На думку Марселія, все буде добре, якщо кожний стан виконуватиме своє призначення і не буде втручатися у справи інших станів. Станова концепція Марселія спрямована проти домагань духовенства на втручання в мирські справи, проти народних мас, оскільки не піддає сумніву правомірність їх експлуатації. Він висловлюється за свободу совісті, вимагає виборності віруючими священнослужителів усіх

ієрархічних шаблів аж до папи. Однак Марселій не вийшов за межі ідей свого часу.

Серед політичних вчень, спрямованих проти домагань пап на світове панування, особливе місце посідає система поглядів геніального італійського поета Данте Алігьєрі (1265–1321), висловлена в праці «Про монархії». Данте був учасником жорстокої боротьби партій в лавах міського патріціату Флоренції, коли в XIII ст. була повалена влада феодалів в цьому місті, а управління захопили купці, банкіри та багаті ремісничі цехи. Частина міської верхівки орієнтувалася на союз з папою проти германського імператора і була представлена партією «гвельфів». Друга частина — «гібелліни» стояла за союз з германським імператором.

У 1302 році гвельфи при підтримці папи Боніфація VIII захопили владу і піддали жорстоким переслідуванням своїх противників. Данте був вигнаний із Флоренції і провів останні роки життя в блуканнях. В цей час у нього народилася ідея «світової монархії», котра, як йому здавалось, повинна покласти кінець стражданням італійського народу. Не висловлюючись за заперечення папського авторитету, він все ж у боротьбі пап з імператорами стає на бік останніх. В праці «Про монархії», ставлячи питання про мету людства, Данте вказує, що вона визначається властивістю, належною людині та відмінністю її від тварин і рослин. Ця властивість — розум. Мета людства полягає в розумній діяльності — теоретичній і практичній. Місія організації світової монархії повинна бути покладена на італійський народ. На чолі цієї монархії повинен стояти германський імператор. Однак Данте вважає, що імператорська влада — громадська посада, якою імператор не може розпоряджатись, як своєю власністю. Не може він дивитись і на всю імперію, як на свою власність. Саме такий підхід підняв Данте над своїми сучасниками в розумінні проблеми.

Розділ VII ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ

1. Сутність ідеології Відродження і Реформації

Відродження і Реформація — видатні події західноєвропейського середньовіччя. Коли говорять про Відродження, мають на увазі період кризи римсько-католицької релігії і формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичної культури, мистецтва і світогляду. Реформація ж становила собою покрити в релігійну форму та буржуазний по соціальній природі рух проти феодального ладу, котрий виступав проти католицизму, проти домагань римської курії.

Могутній поштовх розкладу феодалізму в XVI ст. в країнах Західної Європи почався з первісного нагромадження капіталу. Цьому сприяли великі географічні відкриття. В 1492 році була відкрита Америка, в 1497 році Васко-де-Гама знайшов морський шлях до Індії, в 1519 році Магеллан здійснив світову подорож. Відкриття золотих і срібних кіпалень в Америці, пограбування Ост-Індії та Африки — все це сприяло розвитку в країнах Західної Європи промислового виробництва, кораблебудування, мореплавання, військової справи, наукових досліджень тощо.

У представників буржуазної ідеології, що народжувалася, з'являється прагнення до наукових досліджень. На перший план висуваються світські інтереси, земні радощі, людські потреби. Ідейний рух

Відродження охопив і політику. Буржуазія не могла миритися з втручанням феодальної церкви в політичне життя, зі спробами духовних феодалів, очолюваних римським папою, підкорити собі світську владу. Життя вимагало подолання феодальної роздробленості, що гальмувало встановлення широких економічних зв'язків в масштабах всієї країни. Все це обумовило народження нових політичних вчень, що сприяли утвердженню буржуазного способу життя. Висуваються і відстоюються вимоги чисто світської, незалежної від церкви держави, єдиної і централізованої державної влади.

2. Політичні погляди Нікколо Макіавеллі

Нікколо Макіавеллі — один із ранніх ідеологів буржуазії (1469–1527), народився у Флоренції і походив з бідної дворянської сім'ї. Протягом чотирнадцяти років служив у канцелярії уряду секретарем «Ради десяти», відповідаючи за військові та іноземні справи. У 1512 році республіка у Флоренції впала. Макіавеллі втратив свою посаду і був засланий до свого маєтку, потім заарештований за участь у змові проти тирана Медичі. Він жив біля містечка Сен-Кашано, де написав свої головні політичні праці: «Міркування з приводу першої декади Тита Лівія», «Монарх», «Історія Флоренції» та ін. Макіавеллі одним із перших кладе початок політичній науці, заснованій не на догмах релігій, а на спостереженнях фактів, на спробах пізнання історії і людської психології, — науки вільної від богослов'я.

Макіавеллі повністю ігнорує не тільки догмати церковного вчення, але й мораль. Його політика — дослідна наука. Він намагається спиратись на історію і факти сучасного життя. На його думку, одні і ті ж страсті і прагнення управляють діями людей в усі часи і у всіх народів. Їх необхідно вивчити і розумно використати в державних інтересах. Владолюбство і користолюбство характерні для

представників дворянства і міського патріціата, Макіавеллі оголошує людською природою. Він стверджує, що люди по природі злі, не постійні, невдячні, боягузи, неправдиві, лицемірні, заздрісні, переповнені ненавистю до інших. При необмеженості здібностей вони володіють непомірними бажаннями. Люди, говорить він, завжди незадоволені сучасним і хвалять старі часи; вони наслідують, причому пороки переймають легше ніж гідність. Людина — «сама жалюгідна і нещасна тварина, цілком ґрунтовно вітаюча свою появу на світ гучним плачем». Макіавеллі радить політику рахуватись з цими властивостями людей, які він розглядає як прояв їх незмінної природи». Мудрий політик, враховуючи ці властивості людської істоти та ігноруючи принципи моралі, по словам Макіавеллі, легко зможе вирішувати свої завдання.

Будучи прихильником централізованої національної держави, він повністю схвалює політичне об'єднання Франції, бажає бачити Італію політично об'єднаною, вільною від підкорення чужоземцям, подолання чварів між окремими частинами країни, прагне закінчення згубного розбрату феодалів між собою і розладу світської і духовної влад. Захищаючи інтереси буржуазії, Макіавеллі висловлюється за чисто світську державу, вільну від впливу феодальної католицької церкви, за національну державу, незалежну від релігійної організації, претендуючої на світове панування. Теократична ідея ж суперечила політичній програмі буржуазії і викликала суворе засудження Макіавеллі.

Розрізняючи дві основні форми держави — монархію (князівство) і республіку, Макіавеллі в праці «Міркування з приводу першої декади Тіталівія» віддає перевагу республіці, в якій до участі в здійсненні влади одночасно покликані представники народу, знаті і виборний глава держави, де поєднуються принципи правління: демократичний, аристократичний і монархічний. Республіка — міцніша форма державного ладу, краще пристосовується до різних обставин часу, більше всього сприяє поліпшенню народного добробуту. Макіавеллі відстоює і вихваляє також політичну свободу в особі міського самоуправління.

Незважаючи на те, що Макіавеллі виступає як переконаний прихильник республіки, він у «Князі» вбачає монарха з тим, щоб створити єдину централізовану державу, так необхідну буржуазії для подолання роздробленості і утримання народних мас в покорі. Саме влада сильного князя для Макіавеллі є надійним засобом досягнення політичної єдності. Проте не скрізь, говорить він, республіка можлива, в деяких випадках перевагу надає монархії.

На його думку князю слід бути безжалісним і віроломним в діях. Князь має бути відважнішим лева і хитрішим лисиці, бо «треба бути лисицею, щоб розвивитись пастку, і левом, щоб розправитись з вовками». Він посилається на приклад Чезаре Борджіа, герцога Валентинського, котрий, придбавши князівство завдяки покровительству свого батька — папи Олександра VI, став швидко зміцнювати свою могутність, не зупиняючись ні перед якими засобами і широко застосовуючи віроломство, насилля, убивство.

Макіавеллі рекомендує князю турбуватись про силу: «Добрі друзі завжди будуть, якщо будуть добрі війська». «Хороші закони не можуть обійтись без хорошого війська». Макіавеллі радить князю безпощадно розправлятись з тими, хто є ворогом нового ладу. Заклик до ігнорування правил моралі становить основу тієї політики, за котрою утвердилася назва макіавеллізму. Це була політика безчесна, нерозбірлива в засобах, безпринципна, що прагнула до досягнення поставлених цілей будь-якою ціною. Таким чином він відбивав сучасну йому практику і передбачив наперед деякі особливості політичного життя пізнішого часу.

3. Політичні ідеї діячів Реформації та «тираноборців»

Розвиток міського ремесла, торгівлі і ріст буржуазії викликали в XVI ст. широкий антифеодальний рух, спрямований проти феодальної

церкви, — за створення нової, буржуазної релігії. Цей рух відбувся в Німеччині, Англії, Голландії та інших країнах Західної Європи і одержав назву Реформації. Всі ворожі феодалізму політичні вчення виступали одночасно як богословські ересі. Грандіозною ерессю стала і Реформація. Так, в Німеччині утворилося два великих опозиційних табори: лютеранський — бюргерсько-реформаторський і селянсько-плебейський. Опозиція першого була спрямована головним чином проти духовенства, на багатства і політичне становище котрих вона і нападала. Бюргерська ересь вимагала відновлення простого ладу ранньо-християнської церкви, усунення управління римської курії, чернецтва, особливо прощарку священників. Селянська і плебейська ересь поділяла всі вимоги бюргерської ересі щодо ставлення до священників, папства, відновлення ранньо-християнського ладу, але в той же час вимагала відновлення рівності, що існувала у відносинах між членами ранньої християнської общини і визнання цієї рівності в якості норми і для громадянського миру.

Мартін Лютер (1483–1546), один із зачинателів реформаційного руху в Німеччині, заявляв, що вимога добрих справ і не виконання закону придумано духовенством, щоб тримати людей у покорі. Звідси протестантство приходять до заперечення не тільки авторитету церкви, але й необхідності церковної ієрархії. Лютер розвиває вчення про загальне священство. Він заявляє, що кожний віруючий може бути священником. Проте критикуючи католицьке вчення, Лютер сам не пориває з релігією і богослов'ям. Намагаючись підірвати домагання католицької церкви на всебічну опіку, Реформація починає з захисту свободи думки і свободи совісті. «Справа віри вільна, — і тут ніхто не може примушувати».

Однак протестантизм, ставши пануючою релігією, широко користується сприянням держави у боротьбі зі своїми противниками. У 1529 році в Цюріхському озері було втоплено главу цюріхських анабаптистів Фелікса Манца, а у 1553 році за підтримки Кальвіна спалили Михайла Сервета, — і сподвижник Лютера Меланхтон

висловив Кальвіну своє повне схвалення. Що стосується взаємовідносин церкви і держави, то Лютер вчить, що держава повинна повністю сприяти церкві, християни ж повинні беззастережно поважати існуючу владу. Терпіння і смирення — ось все, що залишається на випадок зловживання властей. «Страждання і муки, муки і страждання — таке єдине право християнина», — відповідав Лютер повсталім.

Він не був послідовним в питаннях про відносини церкви і держави. Відстоюючи необхідність поділу церкви і держави, Лютер приходив, однак, до висновків, котрі означали підкорення церкви державі. Лютеру необхідна була підтримка князів. Тому він не жаліє слів для звеличення держави. Держава, по Лютеру, є творіння розуму, і діяльність християнського духовенства не може розходитись з інтересами християнської церкви. Переносячи релігію цілком в галузь віри і настрою, Лютер пропагує відмову церкви від домагань на надання їй світської влади. В своїй діяльності, спрямованій на зміцнення нової релігії князів, Лютер кінчив схваленням всього феодального ладу і порядків, що існували в його час в Німеччині.

Вождем революційного реформаційного руху в Німеччині був Томас Мюнцер (бл. 1493–1525). Вже в п'ятнадцятирічному віці він заснував тасмний союз, спрямований проти Магдебургського архієпископа і католицької церкви. В молоді роки він одержав вчений ступінь доктора і місце капелана в монастирі в Галлі. В ці роки Мюнцер виявив скептичне ставлення до догматів та обрядів церкви і захопився середньовічними вченнями про прийдешній наступ «тисячолітнього-царства» на землі.

У 1521 році Мюнцер як провідник прибув у Цвіккау, де широко пропагувалося вчення так званих анабаптистів, або перехрещенців, які вважали, що людина повинна піддаватись хрещенню не в дитинстві, а в зрілому віці. Анабаптисти протестували проти майнової нерівності і пропагували ідеї примітивного зрівняльного комунізму, закликали до створення общин, в яких не було б багатих і бідних

і всі були однаково бідними. Мюнцер підтримував рух анабаптистів, хоч іноді не поділяв повністю їхніх ідей. Вже в цей час він зв'язував боротьбу церкви з загальною революційною боротьбою проти існуючої влади. Спасаячись від переслідувань, Мюнцер залишив Цвіккау і центром його діяльності спочатку стала Чехія, в потім Тюрингія. Тут він організував пропаганду в селах, закликав до збройного виступу проти духовенства. Він рішуче відмежовується від бюргерської реформації і сміливо переходить від критики церковного вчення до політичної агітації, розвиваючи програму, близьку до комунізму як відображення вимог плебейських мас.

Мюнцер виступив у Альтштадті з проповіддю, в якій посилаючись на Євангеліє, «настоював на тому, що безбожні правителі, особливо священники і ченці, котрі трактують Євангеліє як ересь, повинні бути перебиті». Відбувся розрив Мюнцера з Лютером, котрий оголосив Мюнцера «знаряддям сатани» і став відкрито закликати до розправи з вождями революційної опозиції. Мюнцер став вождем широкого народного руху, ведучи пропаганду і організаційну діяльність в різних частинах Німеччини. В кінці лютого чи на початку березня 1525 року Мюнцер виступив у Тюрингії і у вільному місті Мюльгаузені, де було повалено стару патріціанську раду, і влада перейшла в руки нової «вічної» ради, на чолі якої сам став. Він намагався створити в Тюрингсько-Саксонському районі єдиний центр Селянської війни, але 15 травня 1525 року його загін було розгромлено, а Мюнцера, що попав у полон, стратили. Він формулює сміливу, радикальну програму, відмовляється визнавати віру в потойбічний світ, в диявола, в магічне значення причащення і засудження грішників. Христос, на його думку, був людиною, а не богом, був просто пророком і вчителем. Він розглядав людину як частину божественного всесвіту і пропагував можливо більш повне єднання її з божественним цілим, він вимагав для цього придушення всіх особистих нахилів людини і підкорення окремої людини інтересам суспільства.

Політична програма Мюнцера була близька до комунізму, тобто суспільний лад, в якому не було ні класових відмінностей, ні приватної власності, ні незалежної від членів суспільства і чужої їм державної влади. Для здійснення програми Мюнцер вважав необхідним створити союз, до якого слід запропонувати приєднатися князям і господарям. Якщо ж вони не побажають, Мюнцер закликав напасти на них зі зброєю в руках і перебити їх всіх. Таким чином, Мюнцер відкрито закликав до революційного штурму позицій панівного класу. В цілому Реформація в Англії, Німеччині та інших країнах супроводжувалася конфіскацією церковних земель, посиленням влади королів і князів і появою нової протестантської церкви. Все це сприяло зміцненню буржуазного вчення про державу, зміцненню державної влади і формуванню нових вчень про права людини.

У XV ст. у Франції стала створюватись нова релігія — кальвінізм, ворожа феодальній католицькій церкві. Уряд, надаючи підтримку церкві, починає переслідувати протестантів. До опозиційної організації кальвіністів приєднуються великі феодали, незадоволені об'єднанням країни на початку XVI ст. До неї приєднується і частина дрібних землевласників. Починаючи з Генріха II, тобто з 40-х років XVI ст., дворяни, особливо на півдні Франції, переходять до кальвінізму і починають боротьбу з королем і з феодальною церквою, що служила королівському абсолютизму. Політична ідеологія кальвіністів («гугенотів»), виправдовуючи відкритий виступ проти корони, розвивала вчення про право як опір «тиранам». Виникає література так званих «монархомахів», або «тираноборців».

Жан Кальвін (1509–1564) з 1541 р. став фактичним диктатором Женеви, перетворив її в центр Реформації. Він припускав можливість опору королю з боку магістратів, поставлених для захисту народу та його свободи. У його послідовників думка про опір королю перетворюється в цілу теорію «тираноборців». Це вчення становило собою ідеологію «третього стану» XVI ст. До числа відомих представників монархомахів належать французький письменник, юрист

Франциск Готман, а також Теодор База, Юній Брут, Йоганн Альтузій. Так, Готман у творі «Франко-Галлія» доводить, що королівська влада була у Франції обмежена давно, народ завжди вибирав і скидав своїх королів. Звідси він робить висновок: верховенство належить у Франції народу, для необмеженості королівської влади немає історичних підстав. Тому він висловлюється на користь збереження Генеральних штатів, котрі з кінця XV ст. в умовах абсолютизму, що склався, скликались рідко. Говорячи про народ, Готман має на увазі не справжній народ, а лише ті обмежені кола суспільства, які були представлені в Генеральних штатах.

Не задовольняючись історичними доводами, Готман відстоює стану монархію як втілення «змішаної» форми правління, в якій мовби поєднуються три початки: монархічний, аристократичний, демократичний і намагається обґрунтувати переваги цієї форми, дотримуючись в цьому поглядів Аристотеля, Полібія, Фоми Аквінського. Вороже ставлячись до королівського абсолютизму, Готман виступає рішучим противником такої державної форми, при котрій все залежить від свавілля однієї особи і де, як він виражається, народ не має права проводити збори і через них брати участь в управлінні.

Вслід за книгою Готмана з'явився трактат вірного учня Кальвіна Теодора База під назвою «Про право магістратів щодо підлеглих». Баз приєднується до положень Готмана, що всі влади обираються Генеральними штатами і можуть бути ними зняті, і, отожнюючи вузькі кола суспільства, представлені в Генеральних штатах, з народом, робить висновок про верховенство народу і про право його на збройний опір. Штати чи інші органи, покликані загнудати суверенів, можуть і повинні чинити опір правителям усіма доступними їм засобами, коли правителі стають тиранами, тобто порушують божественне і природне право. До того ж кола творів відноситься твір «Захист проти тиранів 1573 року» під псевдонімом Юнія Брута. Автор виходить із протиставлення монарха

тирану, з'ясовує, які характерні риси тирана і якого ставлення до себе він заслуговує.

Юній Брут заявляє, що народ повинен утримувати князів-богівідступників від порушень закону божого і не тільки не зобов'язаний підкорятися князю, що порушує закон божий, пригнічуючий або гублячий державу, але вправі чинити йому опір. На захист цього положення він висуває ідею народного суверенітету і вчення про договірне походження влади королів. При цьому Брут має на увазі не захист інтересів народних мас, а лише обґрунтування прав станового представництва. До народних мас Брут виражає недовіру і навіть ненависть, вважає, що право на повстання належить не самому народу, а його організованому представництву, покликаному надзирати за королем. Але не тільки збори в цілому, але й меншість і навіть окремі члени можуть подати сигнал до повстання. Цього не можуть робити приватні особи, за якими автор визнає у вигляді виключення тільки право на повстання проти узурпаторів. Висуваючи положення про виборність і зміну королівської влади, автор разом з тим робить із принципу народного суверенітету висновки відносно меж королівської влади, заявляючи, що вона встановлена в інтересах самого народу, що влада королів є їх обов'язком і покликанням. Вони повинні охороняти і захищати життя, свободу і майно громадян.

Особливе місце серед «тираноборців» посідає Йоган Альтузій (1557–1638), німець за походженням, жив у Фрисландії, в місті Емдені, посідав посаду виборного синдика. До цього викладав право у вищих школах, опублікував ряд творів на юридичні та богословські теми. Так, у «Політиці» представлено цілий курс державної науки. Він висунув майже за сто років до Локка і понад 150 років до Руссо буржуазні принципи науки про державу — принципи народного суверенітету, суспільного договору і т. п. Ідеї договорного походження державного і народного верховенства є в деяких вченнях Суареза, Беллармії, Моліни та ін.

4. Політичне вчення Жана Бодена

Жан Боден (1530–1596) народився в Анжері (Франція). Юридичну освіту одержав у Тулузі. Після закінчення навчання йому присвоїли вчений ступінь і він став викладачем в університеті. У 1561 р. переїхав до Парижа, де займався адвокатською практикою. Посідав посаду прокурора, був депутатом провінціальних, а пізніше Генеральних штатів від третього стану. В умовах жорстокої боротьби католиків і гугенотів Боден ледве не поплатився життям за близькість до герцога Алансонського. У 1566 році видана його велика дослідницька праця «Метод для полегшення пізнання історії», в якій Боден підкреслює, що знання історії є конче важливим для розуміння права і політики. У 1576 р. опублікував «Шість книжок про республіку», де розкрив характер епохи, в якій він жив. Смілива критика християнства та індиферентизм з питань релігії поєдналися у нього з вірою у чаклунів та відьм, з фантастичними уявленнями про вплив небесних світил на долю і характер народів, з містикою чисел, з вірою в астрологію та магію.

Боден одним з перших письменників нового світського напрямку поставив завдання з'ясувати деякі закономірності в суспільних явищах. Він розвиває вчення про вплив клімату на характер народів і на їх заняття, слідуючи в цьому Аристотелю. Клімат Півночі, вчить Боден, сприяє зміцненню хоробрості і сприяє утворенню військових дружин; клімат Півдня розвиває тонкість розуму і сприяє розквіту науки; помірний клімат обумовлює поєднання крайностей — тут висуваються політики і оратори і т. п. На його думку, закони, звичаї, продукти харчування можуть вносити істотні зміни в стан речей і помягшувати вплив клімату.

Він розвиває вчення про прогрес людського суспільства. Порівнюючи сучасне йому людство з давніми народами, він відзначає великий технічний прогрес, що знайшов вияв у винаході в XV–XVI ст. компасу, відкритті Америки, успіхах в географії, астрономії, меди-

цині, військовій справі і приходить до висновку про безумовну перевагу нових народів перед стародавніми. З особливою силою Боден підкреслює значення влади в суспільстві. Вважаючи сім'ю основою держави і стверджуючи, що від міцності сімейного побуту залежить добробут політичної організації, Боден виступає в ролі рішучого прихильника буржуазної сім'ї з міцною владою батька і матері. Влада в сім'ї повинна бути єдиною і тому дружина повинна бути підвласна чоловіку, а діти — батькові.

Звертаючись до питання про походження держави, Боден вчить, що держава виникає різними способами. Іноді вона походить від сім'ї, що розмножилася, іноді — з об'єднаного натовпу, іноді — з колонії, відокремившись від іншої держави. В одних випадках держава виникає в результаті насилля сильніших, в інших — в результаті добровільної згоди на підкорення і відмови від своєї свободи. Таким чином, він висловлює різні уявлення про походження держави. Слідуючи Аристотелю, Боден уявляє державу як сукупність сімей. Однак він підкреслює, що держава істотно відрізняється від сім'ї. Ця відзнака полягає у верховному, суверенному характері державної влади. Влада глави сім'ї істотно відрізняється від державної влади тим, що державі властива вища суверенна влада. Цією ознакою держава відрізняється з одного боку від сім'ї, з другого — від інших об'єднань людей, котрі не утворюючи держави, тим самим перебувають у стані анархії.

Суверенна влада, як вважав Боден, є істотною і необхідною ознакою держави. Державна влада повинна бути верховною, ні від кого не залежною владою. Суверенітет один і неподільний, він не може ділитись між королем і народом. Суверенітет означає також постійний характер влади; його неможливо передати на час чи передати на певних умовах. Боден вважає, що приватна власність недоторкана і жоден монарх не може посягати на майно громадян. Інша справа — урядова влада. Уряд може бути «змішаним». Урядова влада може бути вручена одночасно і народним зборам і монарху.

Вчення Бодена про суверенітет з'явилося в час, коли у Франції формувалася централізована держава в результаті появи і розвитку капіталістичних відносин. Боден, порівнюючи різні форми держави, віддає перевагу монархії. Він негативно ставиться до демократії, заявляючи, що мовби народ нездатний прийти до правильного рішення і мати здорові судження, а демократія — найгірша форма держави, як правління, котре ближче всього підходить до анархії.

Аристократія уявляється Бодену своєрідною серединою між монархією і демократією. Її перевага в тому, що тут влада знаходиться в руках знатних і багатих. Проте аристократія пов'язана з постійними суперечками партій і боротьбою честолюбців; вона не може справитись із заколотами, якщо піднімає народ, усунутий від управління справами держави. Боден розглядає питання про причини державних переворотів і вбачає їх в різній майновій нерівності. Вважає, що політик повинен передбачати і відвертати перевороти, вдаватись до поступок і проводити реформи зверху. В цілому політичні погляди Бодена були спрямовані на зміцнення абсолютної монархії, інтересів дворянства і буржуазії, яка формувалась.

5. Соціалістичні погляди Томаса Мора і Томазо Кампанелли

Зародження і розвиток капіталістичних відносин в передових країнах Західної Європи викликали посилення тиску поміщиків на селянство, а в Англії в результаті розвитку вовняної промисловості відбувалась насильницька експропріація селян, котрі терпіли страшні біди. Не менш тяжким було і становище трудящих у містах. Тяжкі картини бідувальних трудящих в XVI–XVII ст. сприяли появі мислителів, які мріяли про можливість докорінних перетворень в суспільстві і побудови соціалістичного суспільства. З такими планами виступили Томас Мор в Англії, Томазо Кампанелла в Італії.

Томас Мор (1478–1535) народився в Лондоні, одержав вищу освіту, титул сера, звання таємного радника, був канцлером герцогства Ленкостерського та лордом-канцлером Англії при королі Генріху VIII до 1532 року. Він сам відмовився від посади. Справа в тому, що в 1533 році парламент ухвалив рішення визнати короля главою англійської церкви. Мор відмовився принести присягу. Його арештували, а 6 липня 1535 року стратили. Томас Мор був одним із найбагатородніших громадян Англії, людиною великого розуму. В 1516 році свої гуманістичні ідеї він виклав у творі «Золота книга, так само корисна, як і цікава, про найкращий лад держави і про новий острів Утопія». Твір має зовнішню форму діалога, в якому, крім автора, бере участь Петро Етідей, друг Мора, який керував виданням книги, і Рафаїл Гітлодей, португалець за походженням, супутник відомого мандрівника Америго Веспуччі, відстав від останнього і попав у невідомі країни, в тому числі і на острів Утопія, де провів п'ять років.

У праці Мор яскраво відображає стан Англії початку XVI ст., викриває «нелюдську жадність» небагатьох, «ненаситну і жорстоку скупість», що перетворює все в пустелю. «Вівці, — говорить він, — звичайно такі лагідні, задоволені дуже небагатим, тепер, говорять, стали такими прозорливими і неприборканими, що поїдають навіть людей, розоряють і спустошують поля, дома і міста». При цьому Мор висловив сміливу для свого часу думку, що причиною усіх бід народу є приватна власність, а єдиним засобом забезпечення загального добробуту країни може служити її знищення. Мор в «Утопії» зображає ідеальний державний лад. Усі жителі острова займаються не тільки ремеслом, але й землеробством. Щорічно із кожної сім'ї кілька її членів переселяються на два роки в село. Потім вони навчаються землеробству, беруть участь в сільськогосподарських роботах, а із села повертається в місто щорічно половина кожної сільськогосподарської сім'ї, а саме 20 з 40 її членів. В час збирання врожаю із міста додатково висилається в село необхідна кількість працівників. Землеробство таким чином стає загальним заняттям

усіх утопійців. Крім того, кожний громадянин вивчає будь-яке ремесло для заняття під час перебування у місті. Сім'я виступає в якості виробничої одиниці. Жінки працюють нарівні з чоловіками. Від фізичної праці звільняються лише особи, які виконують громадські обов'язки протягом року своєї служби та вчені.

Мор переконаний, що принцип загальної обов'язкової праці, відсутність великої кількості зайвих людей дасть можливість при нетривалому робочому дні задовольнити потреби громадян. Він вважає, що в суспільстві неприємні роботи мають виконувати люди, які приймають їх на себе по релігійних мотивах, та раби. Рабами є засуджені злочинці, люди, засуджені до смертної кари в сусідніх країнах та викуплені утопійцями, а також військовополонені, взяті в бою. Рабство є довічним, але не успадкованим. Все, що зроблено людьми, звозиться в особливі будинки і розкладається в сховищах по сортах. Звідси кожний батько сімейства безкоштовно одержує все необхідне для нього і сім'ї, в тому числі харчування. Для бажаючих є спільні їдальні.

Будинки та сади є державною власністю. Вони розподіляються між громадянами кожні 10 років по жеребу. В містах є великі палаци, де утопійці проводять свій відпочинок. Золото в утопійців не в пошані. В мирний час із нього виготовляють обручки, ланцюги, призначені для громадян, які зганьбили себе будь-яким злочином. Дорогоцінне каміння служить іграшками для дітей. Сім'я в утопійців велика, патріархальна. Главою сім'ї є найстарший її член. В сім'ї жінки слугують чоловікам, діти — батькам і взагалі молодші старшим. Мор зображає державу як змову багачів для утримання нажитого нечесною працею та експлуатацію бідняків як в'ючну худобу. В Утопії державна влада організована демократично: всі влади виборні на один рік, за виключенням князя пожиттєво.

Мор засуджує війни, але за необхідності утопійці змушені воювати. Законів в «Утопії» мало. Вони заперечують допомогу адвокатів. Питання про злочини і покарання вирішує сенат. Мор

висловлюється за призначення смертної кари рецидивістам. Невиправних він пропонував заколювати, як неприборканих звірів, яких не можуть загнудати ні в'язниці, ні ланцюги. Мислитель виступав за повну віротерпимість. В «Утопії» існує одночасно кілька культів, в тому числі культ сонця, місяця, окремих планет. Більша частина утопійців вірить в невідоме єдине божество — початок усіх речей. В «Утопії» немає ніяких обмежень, пов'язаних з належністю до тієї чи іншої релігії, але атеїзм не допускається. Всі громадяни зобов'язані вірити в бога, в безсмерття душі, в загробне покарання за пороки і нагороди за добродієність.

В цілому ідеал Мора був утопічним, оскільки в соціально-економічних умовах англійського суспільства XVI ст. не існувало ніяких передумов для створення соціалістичного ладу. Мор залишився мислителем, не зв'язаним з масами.

Проте ідеї утопічного соціалізму знайшли свій розвиток через століття в особі Томазо Кампанелли (1568–1639). Народився він на півдні Італії, в Калабрії, що перебувала під владою Іспанії, 5 вересня 1568 року. Місто його народження — Стило у провінції Реджіо. Він рано вражав усіх розвитком не по роках: тринадцятирічним хлопцем експромтом виголошував промови у прозі або віршах на будь-яку задану тему. З високим даром красномовності у нього поєднувалася пристрасна любов до філософії. Він вже тоді заглиблювався у вивчення творів Фоми Аквінського, і це стало вирішальним для його майбутнього. Батько хотів, щоб син пішов по судовій частині і з цією метою послав його до Неаполя вивчати юриспруденцію у свого дядька, професора права. Але молодий Томазо, який вже добре ознайомився з філософією, вступив до духовного ордену домініканців у Козенці, де вивчав філософію і богослов'я.

Кампанелла, який вірив в астрологію, визначив, що зірки пророкують близьку революцію в Неаполітанському королівстві і в Калабрії. Він переконав монахів свого монастиря скористатися слушним випадком для звільнення від іспанського гніту і встановлення

теократичної республіки. Повстання мало відбутися 1599 року. Все було готове, але два зрадники віддали цей план владі. Це трапилось у 1600 році, в якому Джордано Бруно загинув на багатті інквізиції в Римі. Як видно з твору Кампанелли «Переможний атеїзм», він відбував покарання у п'ятдесяти різних в'язницях і сім разів був відданий на жорстоке катування. 27 років провів у в'язницях. Лише 15 травня 1626 року Кампанелла звільнився з в'язниці. Помер він 21 травня 1639 року у 71-річному віці. Головний його твір — фантастична повість «Місто Сонця», написано латинню. У 1840 і 1844 роках вона була видана французькою мовою, у 1885 році — англійською. Це — смілива, продумана і красива утопія про «філософську республіку». Кампанелла був твердо переконаний, що як тільки люди ознайомляться з його ідеалом, вони відразу ж стануть його послідовниками.

Розповідь ведеться від імені мандрівника, який повідомляє, що знає про суспільний лад і політичну організацію «Міста Сонця» на острові Тапробана. Розташоване воно на острові, поділеному на чотири королівства-суперники і зроблено його фортецею, збудованою на пагорбі, подібно до середньовічних міст та Єрусалима. Його оточують сім валів з бійницями, де зосереджені гармати та інші засоби ведення війни. Всі громадяни беруть участь в обороні Міста Сонця. Суспільний лад характеризується обов'язковістю праці для всіх громадян і відсутністю приватної власності. Всі суспільні посади, ремесла і роботи розподілені між усіма громадянами.

В «Місті Сонця» заняття надаються кожному відповідно до нахилів з дитинства. І оскільки професія кожного відповідає його природним потребам, всі чесно виконують покладені на них доручення. Однак заняття землеробством, скотарством, а також військовою справою обов'язкові для всіх. Найважчі роботи (наприклад, ковальську справу, будівництво) вважали найпочеснішими. Все, що створювалося працею соляріїв, вважалось спільним надбанням.

Все необхідне для життя громадяни одержували від держави. У соляріїв немає ніякої власності і тому не вони служать речам, а речі служать їм, вважав Кампанелла. В ідеальній державі Кампанелли помічається здійснення деяких принципів демократії. Два рази на місяць скликаються збори всіх громадян, що досягли двадцятирічного віку. Велика рада накреслює кандидатів на вищі посади держави, контролює посадових осіб і має право їх зняття.

Державою управляють 3 виборних начальники під верховним наглядом Ге — свого роду батька; вони уособлюють три властивості чистого життя: могутність, мудрість і любов. Могутність керує військовими справами, мудрість разом з 13 вченими відповідає за науку й технічну освіту громадян. Любов піклується про збереження і продовження роду. На думку соляріїв, діти належать суспільству. Вони не визнають за приватними особами права виховувати дітей, розпоряджатися ними, оселею і жінками як своєю власністю. Тому виховання здійснюється з урахуванням інтересів держави. Для продовження роду вибирають найгарніших жінок. Красу солярії розуміють як фізичну силу і гармонійність частин тіла. Вони люблять не штучну, а природну красу; суворо карались би жінки, котрі забажали б пудритись, фарбуватись або збільшувати свій зріст високими підборами.

Солярії ведуть спільне життя; вони сплять у великих спальнях і харчуються у великих їдальнях, чоловіки сидять з одного боку, жінки — з другого. Обслуговують їх молоді люди, які не досягли двадцятирічного віку. Кількість страв змінюється відповідно до віку; дорослі їдять двічі, літні — тричі, а діти — чотири рази на день. Через відсутність приватної власності солярії не мають потреби в грошах, торгівлі. Вони лише купують в інших народів товари, яких самі не виробляють.

Солярії дуже гостинні, ввічливі і люб'язні з іноземцями, котрі їх відвідують. Гостей вони утримують на державні кошти. Держава міста Сонця була відкрита для всіх. Кампанелла запрошував народи

світу спільно працювати, «щоб знову настав золотий вік на землі». Проте суспільний лад, висунутий Мором, як і Кампанеллою був утопічним в умовах Західної Європи XVII ст., оскільки не існувало ні економічних, ні соціально-політичних передумов, здатних до побудови нових суспільних відносин.

Розділ VIII ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТЬ

1. Характеристика суспільно-політичного ладу Росії

Утворення Російської централізованої держави було обумовлено рядом серйозних змін в економіці країни. Процес відокремлення ремесла від сільського господарства сприяв розвитку товарно-грошових відносин, пожвавленню господарських зв'язків між окремими районами країни. Місто стає центром ремісничого виробництва, культурного життя, виникнення нових ідей, спрямованих проти феодальної роздробленості Росії, ослаблення сил її народу. Північно-Східна Русь випробувала в XIII ст. всі страхиття монгольської навали, зазнала розорення і спустошення з боку загарбників.

Вирішальне значення для прискорення утворення російської централізованої держави мав зовнішній фактор. На кінець XIV ст. Північно-Східна Русь стала поступово відроджуватись від страшного розорення і бід монгольської окупації. В 1480 році Русь вирвалась з татаро-монгольського ярма. Іван III (1462–1505) робить успішні спроби замінити застарілу дворцово-вотчинну систему управління організацією «наказів», створює в 1497 році єдиний для Росії «Судебник».

Іван III розгорнув дипломатичну діяльність з Польщею, Австрією, Угорщиною, Швецією, Персією, Молдавією, Грузією та іншими країнами. Росія переходить до повернення втрачених під час монгольського ярма земель. В 1654 році в результаті переговорів Переяславська Рада і Земський Собор закріпили союзний договір, по якому Україна приєдналася до Російської держави. Після приєднання Сибіру, розгрому шведсько-польської інтервенції і об'єднання з Україною відбувається зростання зовнішньої торгівлі, культури. В XVII ст. в Росії визрівають передумови для утворення абсолютної монархії. В економіці з'явилася мануфактура, намічається утворення всеросійського єдиного ринку. Класові суперечки, особливо між феодалами і селянством загострюються. Про це свідчать селянські війни Івана Болотнікова і Степана Разіна, міські повстання 1648 року, «Мідний бунт» 1662 року, повстання у Пскові в 1650 році. В результаті розвитку економіки Росії, загострення класових суперечностей з'являються політичні теорії, спрямовані на створення і зміцнення абсолютної монархії.

2. Теорії верховенства царської влади в політичній літературі XV–XVI ст.

Боротьба Москви за зміцнення єдиної державної влади знайшла своє відображення в політичній літературі того часу. Увага російських політиків була привернута до Флорентійської унії 1439 року, коли візантійський імператор Іоан Палеолог (1425–1448), бажаючи одержати підтримку феодальних держав Західної Європи у боротьбі з турками, погодився на підкорення православної церкви римсько-католицькій на чолі з папою. В укладенні цієї унії брав участь і російський митрополит, грек за національністю, Ісидор. Унія не була визнана у Москві. Для обґрунтування цього акту з'явилася «Повість про Флорентійський собор» Симеона Суздальського, який захищав

ідею успадкованості влади московських князів від візантійських імператорів.

На думку Суздальського, візантійський імператор Іоан Палеолог, погодився на унію, тим самим назавжди позбавив себе права вважатись захисником православної церкви. Її справжнім захисником залишився Московський великий князь Василь Васильович. Автор повісті вважав, що історія поклала на великого государя усієї Русі Василя III обов'язок захисту православ'я в усьому світі. Право ж російських царів ставити на митрополію в Москві російських митрополитів автор визнав безумовним і священним обов'язком російського царя. Це положення було розвинуто в політичній теорії «Москва — третій Рим». По ній російський цар стає главою всіх православних в усьому світі, оскільки це право одержано безпосередньо «від бога» і не залежить від будь-яких земних впливів.

Ідея самодержавної влади знаходить відображення в документах дипломатичних відносин Російської держави з іноземними державами та історичних сказаннях XV–XVI ст. Іван IV в переписці не раз посилається на свою самодержавність, котру він розумів як владу, дану від бога і тому ні від кого незалежну. Спроби обґрунтування родословної московських господарів були вжиті ще при Іванові III. На кінець XV ст. відноситься «Сказання про князів Володимирських». В ньому дається фантастична родословна російських царів. Розповідь починається з Ноя, але особлива увага приділяється тому, щоб зобразити російських царів спадкоємцями римського імператора Августа. Про це, мовляв, свідчить шапка Володимира Мономаха, відвойована Володимиром Всесолодовичем у Костянтина Мономаха.

Теорія возвеличення Москви знайшла відбиття в політичних працях псковського монаха Філофея. Він стверджував, що вся історія людства є історія трьох світових царств. Два царства Рим і Константинополь впали, тому що зрадили православ'ю. Єдиним покровителем православ'я залишається російський цар в Москві. Москва, по

Філофею, є єдиний богоспасаючий град. Москва — останнє світове царство, третій Рим. Піднесенню ролі Москви великого князя Івана III присвячено «Послання на Угру» Вассіана Рило, ігумена Троїцько-Сергієвцкої лаври (1466 р.), з 1469 року — єпископа Ростовського і Рязанського. Одним із перших авторів теорії спільної царської влади був ігумен Волоколамського монастиря Йосиф Санін (Волоцький) (1440–1515), відомий політичний і церковний діяч кінця XV і початку XVI ст. На його думку, влада дана царю від бога. Бог обрав царів як намісників своїх на землі. Однак він вважав, що царська влада повинна надавати велику підтримку церкві в нагромадженні церковних багатств, в будівництві монастирів, а також підтримувати експлуатацію монастирських кріпосних селян. Санін вимагав від царської влади відмови від зазіхань на церковну власність. Він говорить, що цар, котрий претендує на церковні землі, «не божий слуга, а диявол, і не цар, а мучитель». В цілому ж теорія суверенності царської влади Йосифа Саніна повинна була зміцнити союз світської влади з духовною.

В боротьбі за утворення централізованої держави російські царі конфісковували землі своїх противників із числа світських феодалів, але не зачіпали церковних земель, боячись позбавлення ідейної підтримки церкви. Розгромлені царською владою удільні князі, бояри виступили проти офіційної церкви. Одним із відомих критиків «несправедливості» і «користолюбства» офіційної церкви був чернець Ніл Сорський, який пропагував ідеал самітницького життя. Інок, стверджував Сорський, повинен бігти від світу цього з його «злосмрадієм». Він не повинен втручатися в справи мирян, «підноситися над мирянами», думати про себе «високоумно», але повинен бути морально утримуючим. Ніл вимагав від іноків, щоб жили своєю працею.

Яскравим «викривачем» офіційної церкви був Вассіан Косой — насильно пострижений в монастир за опозицію Івану III Василь Іванович Патрікеєв. До цього він займав високі державні посади.

Вассіан Косой викривав користолюбство «батьків церкви». До числа «некористолюбців» належав Федір Карпов — публіцист і дипломат кінця XV — початку XVI ст. Він доводить, що «всьяке місто і всьяке царство управлятися повинно начальниками», тому країнам і народам потрібні царі та начальники. Закони і державу Карпов розглядає як результат суспільного життя і діяльності людей.

Максим Грек (1480–1556), один з ченців Афонського монастиря, прибув у Росію для виправлення священних книг. Зблизився з представниками опозиційно настроєного щодо офіційної церкви і царської влади боярства і в своїх проповідях викриває монастирське землеволодіння. Ідеальний цар, на його думку, має шанувати духовенство, «нагороджувати вельмож за їх заслугами». Князь Курбський був захисником порядків часів феодалної роздрібленості.

3. Політичні ідеї прихильників централізованої російської держави

Спираючись на дворянство і на швидко зростаюче місто, царська влада в Росії успішно боролася за повне викорінення залишків феодалної роздрібленості, розгромила вотчинників-бояр і створила нову систему управління. З метою забезпечення підтримки своїм заходам з боку дворянства і посадського населення царська влада вдається до скликання земських зборів, що означало створення станово-представницької монархії. Феодална політика Івана IV була спрямована на розгром боярства на прикріплення кріпосного селянина до землі і обкладання всього поселення державним податком в інтересах підвищення ролі дворянства, зміцнення централізованої влади.

Видатним теоретиком і публіцистом дворянства в XVI ст. був Іван Пересветов. У 1549 р. він подав Івану IV дві чолобитні з проектами різних державних і соціальних перетворень. Політичний ідеал

його — спільна централізована держава з царською владою на чолі, котра, спираючись на дворянство, організовує армію, створює гнучкий і слухняний волі царя державний апарат, очищує судові міста від хабарництва, розгромить в ході боротьби за зміцнення держави бояр і ліквідує інститут намісництва. Пересветов вимагав від царя, щоб він царство своє тримав «у грозі». Цар повинен правити мудро, але не прощати недругам образ: «Як кінь під царем без уздечки, так царство без грозі», — пояснює Пересветов Грозному необхідність жорстокої розправи з ворогами.

Основним і першочерговим завданням зовнішньої політики Москви Пересветов вважав підкорення Казані. Приєднавши Казань до Російської держави і оволодівши цією «підрайською землею», «Великі господарі Всея Русі» забезпечать свою країну від нападу ворогів, відкриють нові торговельні шляхи і одержать велику користь. Політична теорія божественного походження царської влади знайшла свого захисника в особі Івана IV Грозного (1530–1584), великого князя «Всея Русі» (з 1533). Вона розкрита в переписці князя Курбського з опричником Василя Грозного, який потрапив в полон до кримських татар, і в посланні в Кирило-Білозерський монастир.

Іван Грозний захищав ідею повноти царської влади. На його думку, всі його предки володіли повнотою самодержавної влади, і тому він проводить положення про спадкоємність його самодержавних прав. Всяка думка про роздрібленість або применшення царської влади рішуче відкидається Грозним. Зрада Курбського Вігчизні, вважав Іван Грозний, є не тільки державний злочин, але й святотатська справа. Розглядаючи підлеглих як своїх холопів, Іван IV безумовним правом царя вважав право розпоряджатись життям своїх підлеглих. Він, відстоюючи ідею суверенітету царської влади, вважав неприпустимим втручання церкви в справи світської влади. Виступ його проти духовенства та боротьба за підкорення церкви царській владі сприяли зміцненню централізованої держави.

Москва нараховує в XVI ст. уже більше 100 тис. жителів. Новгород, Псков, Смоленськ, Казань, Астрахань, Нижній Новгород, Ярославль, Вологда, Великий Устюг, Калуга, Тула, Рязань відіграють велику роль в економічному і політичному житті держави. І в політичній літературі поширюються ідеї станового представництва. Так, в документі «Інше сказання», автор захищає думку про необхідність періодичного скликання Земського Собору. Цар, вирішуючи питання війни і миру, розробки і зміни законодавства, повинен, на думку автора, скликати «однотумну вселенську раду». Для залучення кращих сил суспільства до участі в законодавчій діяльності і допомоги радою цар повинен щорічно скликати «кращих» людей від всіх міст своїх від повітів тих» і брати їх до себе в раду. Скликавши Земський Собор з представниками дворянства, цар повинен радитись з ними «Про всяку справу світу цього».

На кінець XVI ст. зовнішньополітичне становище Російської держави було дуже складним. 25-річна Лівоська війна посилила біди і страждання народних мас. Загострення класової боротьби вилилося в громадянську війну, що почалась повстанням Івана Болотнікова. Повстання пройшло під захистом прав царевича Дмитрія. Похід самозванця на ненависного селянам царя Бориса Годунова був прийнятий селянами і міськими низами як похід справжнього «мирського царя» проти Бориса Годунова, який порушив право селян на від'їзд від поміщика.

У військових загонах Болотнікова до останніх днів облоги Тули знаходився самозванець Лжепетро, який обіцяв селянам вольність і правління «доброго царя». Повалення Василя Шуйського і заняття Москви польськими військами поставили Російську державу в досить складне становище. Спасіння російської землі стало справою широких народних мас. Народні меншини, очолені Кузьмою Мініним і Дмитром Пожарським розгромили інтервентів, звільнили Москву. Історичні повісті того часу — «Временник» диякона Івана Тимофеева, «Нова повість про преславну російську державу»,

«Сказання Авраамія Поліцина», «Плач про полонення і кінцеве розорення Московської держави» — викривають недостатність громадянської відповідальності, вказують на слабку національну самосвідомість феодалних верхів.

Іван Тимофеев вважав, що в усіх нещастях насамперед винні «самі». Він звинуватив росіян в небажанні голосно протестувати проти зловживання влади і в мовчанні, тобто в недостатку громадянської мужності. Подібні звинувачення висував публіцист початку XVII ст. Келар Троїцько-Сергієвого монастиря Авраамій Поліцин. На його думку, польські війська одержали успіх і дійшли до центру Російської держави лише тому, що бог покарав за гріховне життя. Він жорстоко засуджував Василя Шуйського головним чином за те, що той допустив втручання шведів у внутрішні справи Росії і тим самим сприяв посиленню інтервенції. Авраамій — прихильник могутньої царської влади.

Піклування про вибори «всією землею» царя лунає і в грамоті Мініна і Пожарського містам. Вибір нового царя на трон в 1613 році був представлений політичною літературою того часу насамперед як продовження династії Рюриковичів, хоч нові царі мали дуже віддалене родство з нею. В той же час підкреслюється факт обрання царя «всією землею». Абсолютна монархія була потрібна дворянству для здійснення зовнішньополітичних завдань, що стояли перед Росією. Русла річок, що протікали через територію Російської держави, знаходились в руках шведів і турок, що ускладнювало збут продукції сільського господарства на зовнішніх ринках. Сдиний порт, що зв'язував Росію із Заходом — Архангельськ — був далекий від центрів країни і незручний. Росія не мала виходу до морів, не мала свого морського флоту. Все це вимагало проведення державних реформ і подолання відсталості Росії, стало в кінці XVIII ст. в центр уваги. В цей час серед діячів виділявся головний управитель Посольського наказу, царської великої печатки і державних посольських справ оберігатель, при царі Олексії Михайловичу Афанасій Лавретійович

Ордин-Нащокін. Він критикував старі порядки і вважав, що росіяни повинні багато що у себе перебудувати, а для цього зобов'язані придивлятися до того, що є на Заході, але «не все слід брати без розбору».

Ордин-Нащокін висловлювався за розширення прав місцевого самоуправління, сприяв розвитку мануфактури і торгівлі, був одним з авторів Новоторгового статуту 1667 року, по якому російським торговцям надавалося ряд пільг. Іноземні купці були позбавлені права роз'їзду з крамом по Московському царству без особливого на те дозволу царя. Виходячи з особистого досвіду в якості учасника війн з поляками і шведами він вважав необхідними зміцнення війська і заміну кінного дворянського ополчення постійною армією. Йому належить перша спроба побудови корабля на Каспійському морі і встановлення регулярного поштового зв'язку з сусідніми країнами. В галузі зовнішньої політики А. Л. Ордин-Нащокін був прихильником найтіснішого союзу Росії з слов'янськими країнами. Він неодноразово вказував на необхідність відновлення дружніх відносин з Польщею та укладення договору з нею проти Швеції, що захопила береги Балтики та гирла Неви, цим він випередив ідею, котру Петро I здійснив, прорубавши «вікно у Європу». Розбіжності А. Л. Ордина-Нащокіна з його найближчим оточенням з ряду політичних питань привели до його відставки, а потім постриження в ченці в 1672 році.

Великою політичною подією в Росії XVII ст. було повстання Степана Разіна в 1667 році. Центром повстання став Дон. Флот Разіна вирушив вгору по Волзі у супроводі натовпу селян. Він обіцяв позбавлення від боярсько-дворянської та монастирської кабали. Для більшого успіху повстання Разін поширював чутки, що царевич Олексій Олексійович, який нібито помер 17 січня 1670 року, живий і знаходиться при ньому, а сам цар знаходиться в неволі у бояр-зрадників, і тому він прагне визволити його. І народ переходив на бік Разіна. Повстання мало велике значення для пробудження самосвідомості російського народу.

Розділ ІХ ПОЛІТИЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ

1. Передумови суспільно-політичної боротьби

В суспільно-політичній історії України у вказаний період характеризується розвитком прогресивного політичного руху, пов'язаного з соціально-економічним життям і боротьбою українського народу за свої права і свободи. Саме в цей час посилюється наступ польських магнатів на життєві основи народу України. Підготовка і прийняття церковної унії 1596 р. ще більшою мірою посилює й ускладнює боротьбу українського народу. «Укладена з метою більш політичною й адміністративно-дисциплінарною, ніж догматично-релігійною, Брестська унія внесла розкол серед українців, сприяла поживленню, інтелектуального руху, жвавим диспутом, викликала з однієї і другої сторони гарячою дискусією, що відображені в політичній літературі.

Процес відродження державотворення України почався із самооборони проти татарських нападів, появою козацтва як збройної сили. Організувало й очолювало цю боротьбу українське шляхетство, що мало велике значення у формуванні державницьких тенденцій. Повстання, що відбулися на терені України, проти польських магнатів, сприяли козацькій самоорганізації, особливо під час діяльності Б. Хмельницького, його перемог, становлення козацької держави аж до прийняття Конституції Пилипа Орлика.

2. Політичні ідеї в «Апокрисисі» Христофора Філалета

В історії розвитку української полемічно-публіцистичної літератури XVI–XVII століть найбільш значним і плідним було перше десятиліття після офіційного проголошення Брестської церковної унії 1596 р. саме в цей час відбувалася гостра церковно-політична боротьба не на життя, а на смерть, за збереження від поневолення Ватиканом українсько-білоруського православ'я, за незалежність України і Білорусії.

Характеризуючи політичну природу унії, І. Я. Франко писав: «Ідея унії, єдності всієї католицької церкви, єдності того, що ніколи не було єдністю і що історичний розвій чим далі тим дужче розводив у різні боки і на різні нарості, — ото ж ідея, виплекана на ґрунті римського імперіалізму, була і є досі одною з найфатальніших ілюзій людського духа, одною з тих маній «перти проти рожна», проти природи і природного розвою, що причинили людству безмірну масу страждань... оперта на римській гордості та самообожанню, на таких доктринах, як *Roma caput mundi*, *Roma locuta, cansa finita*, *Unus pastor...* ся ідея була запереченням самих основ християнства, повернутим до римської державності, нібито на релігійнім, а властиво на політичнім полі, була здеградуванням релігії і думки людської на послугу пустій, антикультурній фікції римського верховенства над усім світом». Тому народ поставився до Брестської унії вкрай вороже і непримиренно як до нового панського ярма соціального і національного.

Брестська унія не принесла заспокоєння, не вгамувала пристрасті віруючих, а навпаки, ще більше загострила громадське та ідеологічне протистояння. І як реакція, в 1597 р. з'явилася православна брошура, видана анонімно в Кракові польською мовою, під назвою «*Ekthesis abo krotkie zebranie spraw, ktore sis dzialy na partykultnym, to test, pomiastnym synodzie w Brescin Zitewskim*». Автор її не відомий.

У відповідь маститий католицький теолог і публіцист єзуїт Петро Скарга видав полемічний трактат або «Описанье и оборона събору руского берестейського», випущений друком у Вільні 1597 р. польською мовою і в перекладі на українсько-білоруську мову. П. Скарга не поставив своє ім'я і випустив анонімно. Проте на авторство його вказує і манера, і стиль написання і вставки скорочених витягів із попереднього трактату «О Jedności koscioła bozego». Скарга вирішив прийняти унію, оскільки католицький Рим дбає про унію лише в інтересах здійснення братерського єднання християн — віруючих в інтересах душ пастирської опіки Ватикану над віруючими, а не для «стрижки» христових «овець» і осягання широкої влади над народами.

Книга П. Скарги викликала законну реакцію в колах українсько-білоруського православ'я. І відповідь була дана блискучим публіцистом Христофором Фіلالетом в кінці 1597 р. в книзі «Апокрисис», польською мовою, а через рік в перекладі на українську мову. Книга привернула увагу. Проте до наших днів ще не відоме справжнє прізвище автора книги. Про нього дізнаємося з самого тексту твору, що був людиною світською, дрібним шляхтичем, жив на Волині, перебував у тісних стосунках з київським воєводою князем К. Острозьким, який щедро подавав до рук письменника свою особисту кореспонденцію і деякі урядові матеріали. Освіту він мав досить ґрунтовну, широко ерудований в галузі історичних, історико-церковних, юридичних знань, був надзвичайно культурною людиною свого часу з гуманістичним складом мислення, активний громадський діяч, політик, який щиро переймається інтересами українсько-білоруського народу в його боротьбі з Ватиканом за національно-релігійну незалежність. Автор «Апокрисису» в своєму творі відверто підкреслює свою приналежність до «руського народу».

«Апокрисис» за обсягом становлять 400 сторінок. На підставі історичних документів, королівських грамот, сеймових рішень, листування Фіلالет доводить, що митрополит М. Рагоза з єпископами

Іп. Потієм, К. Терлецьким та іншими вчинили тяжкий політичний і моральний злочин, зрадили свою віру, свій народ. Вони зламали церковне право, бо порушили присягу, дану ними константинопольському патріарху під час єпископського посвячення. Єпископи порушили «посполіте право», записане в постанові варшавської конфедерації 1573 р., у сеймових конституціях і королівських привілеях, де стверджуються «вольність набожества» і забороняється чинити кривду православної церкві та її віруючим. Владики також переступили «неписане право», давні звичаї і традиції руської церкви, власні клятви і обіцянки присягатися вірі батьків, давані у своїх особистих листах. Деякі документи Фіلالет наводить для того, щоб показати, що владики перебуваючи у послухності папі римському, шукають тільки багатих «пожитків».

Для Фіلالета віра, церква — це насамперед національні святощі, а тому він вважає сущим блюзнірством протиставляти православ'я католицизму і говорити тенденційно про хорошу віру чи погану віру. У автора «Апокрисиса» не викликає ніякого сумніву той факт, що унія є лише тимчасовим заходом до повного окатоличення українців і білорусів. З цією метою, аби викрити владик-ренегатів, «обися з них здрала тая машкара и тоє одьнє овечее, в которое ся убираючи, не только люди простыя изводят, але и хльбом собь ненадлежащим боки розтыкают».

Життя показує, говорить Фіلالет, що папи римські, завжди поспішають робити нововведення, щоб пам'ять про себе лишити. Один папа зробить «позволенє», а другий, його наступник, відмінить. Якщо в першій частині «Апокрисиса» викривається Брестська церковна унія, як «овоч зради і гноблення», друга частина є в повній мірі апологією православного Брестського собору, який, як відомо, не визнав унію і викрив своїх владик-відступників. П. Скарга в своєму трактаті вважає православний Брестський собор незаконним і некомпетентним вирішувати справи церкви на тій підставі, що на ньому не була представлена більша частина єпископату на чолі з

київським митрополитом. Крім того, на соборі була більшість світських людей. Виходячи з єзуїтського вчення про неутручання світських людей у справи управління церквою, Скарга намагається довести, що церковний собор «єсть самых бискунов трибуная», а миряни мусять повністю довіряти своїм архієреям і покладатись на їх пастирський розум. Тому православний Брестський собор Скарга розцінив як «схажку» світських людей, де крім того було багато «еретиків» протестантського переконання. Філалет розбиває аргументи Скарги.

Полеміка з Скаргою в питанні про право світських людей брати участь у церковному соборі і вирішувати долю своєї національної церкви легко переростає у Філалета в сувору критику церковної ієрархії взагалі. Якщо сам папа римський далеко не є взірцем непогрішимості, то серед нижчих ступенів церковної ієрархії даремно шукати порядних пастирів. Зате нерідко церковні посади займають духовні отці, які, за характеристикою полеміста, «злодѣями, разбойниками, албо наемниками, а не пастирами власне моѣли бы быть названы». До таких і подібних «пастирів» відносить автор «Апокрисиса» насамперед українських єпископів-зрадників, згадуючи саркастично «о волебном нашем митрополите (sic!) и з владиками», що піддалися Ватикану.

Твір Христофора Філалета став вершиною публіцистичної майстерності, цілою школою для українських полемістів молодших генерацій. З лютою ненавистю ідеологи Ватикану скуповували примірники «Апокрисиса» і знищували його фізично, що свідчило про слабкість позицій католицько-уніатських прихильників.

3. Політичні погляди Івана Вишенського

Представник полемічної літератури Іван Вишенський (бл. 1550–1620) родом із Судової Вишні, тепер місто Львівської області, помер

в Афоні. Біографічні дані про Вишенського дуже скупі. Молодим він проживав якийсь час у Луцьку, певний час посідав якесь становище при дворі князя Костянтина Острозького у місті Острозі. Деяку роль у його освіті і гуманітарному вихованні, мабуть відіграла заснована тоді Острозька академія, де ректором був письменник-гуманіст Герасим Смотрицький. В кінці 1580-х або на початку 90-х років переселився на Афон, прийняв чернецтво; перебував у жвавих зв'язках із Львівським братством. Літературну діяльність почав одночасно з острозькою групою полемістів. Відомо 16 творів Вишенського. В 1604 р. прибув на Україну, був у Львові, де розійшовся поглядами з керівниками братства, перебував в Унівському монастирі, жив у Манявському скиті, 1606 р. повернувся на Афон.

Вишенський відіграв визначну роль у розвитку передової суспільно-політичної й філософської думки. За словами І. Я. Франка, Вишенський був «одним із батьків і творців народної південноруської літератури». Він — демократ, палкий патріот, гуманіст. Життя і творчість Івана Вишенського припадає на важку добу для українського народу. Народ тяжко потерпав від нечуваного панського гніту і безправ'я, а магнати і шляхта жили сито і розбещено коштом праці «хлопів». Від світських панів намагалися не відстати князі церкви. Вишенський дуже добре знав принади світського життя, був обізнаний в найтонших деталях побуту, звичаїв світської шляхти і просто-народдя. Будучи людиною вразливою він боляче реагував на всіляке зло в людських стосунках, почав пізнавати гострі соціально-класові суперечності і несправедливості, бачив різні розбіжності між євангельськими нормами життя і справжньою дійсністю. Шукання в житті добра і правди озлобляло Івана Вишенського проти «власть імущих» і формувало його як непримиренного протестанта, народного бунтівника. Він взяв до рук перо бунтівника-викривача, оголосивши бунт засобами публіцистичного слова і прикладом власного життя.

На Афоні Вишенський починає свою літературну діяльність, широко використовуючи відкриті листи-послання, які вважав обов'язком

посилати на Україну, відгукуючись на злободенні події і факти в рідному краю. Приблизно за сорок років афонського життя Вишенський залишив 17 послань. Його пафос публіцистики спрямований на боротьбу проти феодалізму, на захист бідних і покривджених людей. З особливою силою виступає він проти церковного феодалізму, розвінчує церковну унію, розгортає полеміку з католицько-уніатськими послідовниками і насамперед з поглядами польського єзуїта-публіциста Петра Скарги. Значна увага у посланнях звертається на питання культури, освіти і виховання молодого покоління. Одним із ранніх творів Вишенського є «Писание до всѣх обще, в людской земли живущих» (1588). В ньому письменник голосом всевидячого пророка таврує тих, хто землю рідну осквернив гріхами еретичними, безбожним, нечесним життям і застерігає співвітчизників перед небезпекою повного занепаду національної віри, справедливості і моральності.

Віра батьків на краю загибелі, бо люди не дбають про чесне і праведне трудове життя. Папи і владика осквернюють землю «гноєм миролюбія», кривдять підданих, «вмѣсто зас суда и правды несправедливість, лъж, кривда, прехитрєня», а простий народ в умовах занепаду церкви повертається до поганства, дичавіє і синіє в темряві. Чесне, трудове життя, побожне — такі вимоги Вишенського. А оскільки цим вимогам не відповідає життя практика феодально-церковної верхівки, попів і духовних пасторів, письменник обрушує на них свій нещадний гнів і ненависть, доходячи до заперечення всього феодального устрою. Вишенського обурює той факт, що пани видають себе за земних божків. Це кощунство і злочин. Всі свої уміння вони спрямовують на те, щоб церковні мастки перетворити на власні фільварки і збагатити на духовних «хлібах». І Вишенський проголосив анафему владикам: «Да прокляты будут владыки, архимандриты и игумены, которые монастырь позапустивали и фальварки собѣ з мест святых починили».

І. Я. Франко, гідно оцінюючи цей ранній твір Івана Вишенського, зазначав: «Поодинокі уступи з огляду на силу вираження і величність

помислів належать до найкращого, що взагалі посідає наша література». «Писание к утекшим от православное вѣры епископом» (1598) викриває антипатріотичну діяльність українсько-білоруської церковної ієрархії, яка прийняла Брестську унію. Для Вишенського церковна унія є «згода» з Ватиканом, на що спокусились українські владика, це не причина, а наслідок. Наслідок зради частини пастерів, для яких церковні посади і надані їм маєтності потрібні в інтересах збагачення і передусім для того, щоб нещадно визискувати кріпаків. Боячись відповідальності перед народом за своє розгульне життя, єпископи віддалились під опіку римського папи, прийнявши унію.

Письменник підкреслює, що основне, чим унія привабила владик, це їх ненаситне прагнення до багатства і влади. Він висловлює думку про участь мирян в управлінні церквою і обстоює контроль діяльності церковної ієрархії з боку віруючих. Адже соборне управління церквою по суті є одним з важливих засобів реалізації ідеї рівності людей перед богом, ідеї демократизації церковно-громадських відносин. Вишенський вважає, що громада віруючих має «жребієм», тобто голосуванням, обирати собі пасторів, а вища влада повинна таке обрання санкціонувати, а не узурпувати право розподілу церковних посад і «хлібів». Тому на Україні треба боротись в цьому питанні з польсько-шляхетською владою, бо ж король польський приєднав собі право призначати єпископів всупереч волі народу. Автор сміливо і рішуче висуває реформаційно-протестантську ідею безпастирської церкви. Особливо ясно формулює Вишенський цю думку у творі «Порада» (1599–1600), в якому радить землякам своїм прогнати з церкви «проклятих владик», поставлених владою. Ідейно-політична боротьба Іваном Вишенським велась в двох напрямках, з одного боку, проти продажного українсько-білоруського єпископату, а з другого боку, проти єзуїтського католицизму і Ватикану, що діяв спільно з польсько-шляхетською владою і королем польським Сигізмундом III в інтересах поневолення України.

Іван Вишенський упевнено закликає свій народ до рішучого бойкотування урядової політики, розрахованої на поневолення і асиміляцію українців і білорусів, відповісти на утиски і тиранію церковної і світської влади патріотичною твердістю в обороні національно-релігійної незалежності. Згуртованість і нездоланна воля народу до самопожертви в боротьбі за справу Батьківщини — це та сила, яку не переможе польсько-католицька агресія і станеться так, підкреслює полеміст, як колись сталося з тиранією вавилонського царя Навуходоносора, котрий не зміг спалити у вогні палаючої печі трьох сміливих «отроків». Вони з божої волі чудом уціліли і вийшли з печі живими, а Навуходоносор — тиран був посоромлений.

Сам Вишенський цілком усвідомлював себе воїном, борцем за народну справу, а не просто монахом-пустельником. За віру, честь і гідність рідного народу він готовий кров пролити і життя своє віддати. Іван Вишенський був глибоко стурбований суспільним злом на рідній землі. В його уявленні світ перетворився в царство «дияволомірдержця». А де ж та людина з високими духовними потребами і благородними якостями душі? Саме така людина гідна встановити гуманне суспільство згідно концепції Вишенського. Бог створив людину, не раба божого, не бидло безсловесне, а вільну, незалежну особистість, яка повинна мислити, діяти і будувати своє життя в ім'я вищої правди — істини, а не в ім'я мізерного миролюбія. Цю думку полеміст формулює так: «Волю ест и самовластие человеку, кой хочет спастися или погибнути, умерети или живъ быти, сыном божим или сыном диаволски быти — сие на прозвиолении челоувком лежит». Отже, людина мусить керуватися в житті високою свідомістю, розумом, вірою, а не вовчими законами поганського існування, продиктованими самим дияволом. Яка це чудова і вічно злободенна гуманістична сентенція, хоч і повита релігійною оболонкою.

Твір «Обличение диявола — мирдержця» написаний у формі діалогу між дияволом і убогим ченцем — «голяком-мандрівником». Диявол — володар всього суцього на землі пропонує

«голяку-мандрівнику» які завгодно земні блага з умовою, що голий і бездомний сіромаха-чернець продасть душу дияволу, спокусившись на титули і маєтності. Диявол обіцяє найвищі церковні і світські чини — єпископа, архієпископа, кардинала, старости, воеводи, гетьмана, канцлера, навіть трон римського папи чи польського короля. «Если хочеш королем быти, — говорит диявол, обьщайся мне офьру в чесну вечную, я тобъ и королевство дам». Але «голяк-мандрівник» не спокусився на багатство і високі титули. «Што ж ми за пожиток с того голоса кролевства, канцелярства албо воеводства, коли я сыновство божие страчу, безсмертный титул», — заявляє бідний інок.

Все це, на думку Вишенського, необхідні речі для людини, але він був противником великої приватної власності. Така власність згубна для людини і суспільства, бо вона робить людину хижакком, породжує нерівність між людьми. «Свое», не власне, а боже, тобто загальнолюдське, що належить усій людській громаді. Вишенський рішуче заперечував і феодальне право на підвладних «хлопів», кидаючи прямо у вічі папам, що люди їм «до часу» під владу потрапили, і ця феодальна влада над людьми є несумісною з принципами священного письма. У своїй Концепції справедливого суспільства Іван Вишенський, по суті, поділяє утопічні погляди гуманістів типу «Міста Сонця» (1602) Томмазо Кампанелли. Плани Вишенського зосереджені на громадських началах життя і діяльності міщанських церковних братств на Україні, на ідеалах так званої правдивої церкви. Міщанське церковне братство, тобто згуртована на базі національної церкви міщанська громада з її демократичними порядками і братерськими взаєминами, які повинні відповідати організації первісно-християнських общин, ось те вогнище справедливого суспільного устрою, на думку Вишенського. Братерство рівних і свідомих людей, яких об'єднує віровизнання, це той ідеал земних стосунків між людьми, що наблизить земне життя людей до райського щастя.

Іван Вишенський жадав бачити на провідних посадах ідеологічного і культурного життя на Україні людей вчених, щиро відданих

патріотичному обов'язку, і морально чистих. Він піклувався про національну школу і виховання. І. Я. Франко високо оцінив теоретичну спадщину Івана Вишенського: «Небагато у нас в давнину було людей, котрі би посміли так близько доторкнутися того, що боліло наш, простий люд і котрі би зуміли його болі і долегливості висказати таким гарячим і ярким словом. От за це наш народ і нині повинен тямити його ім'я і згадувати його з честю...».

4. Богдан Хмельницький як політик і державотворець

Богдан Хмельницький увійшов в історію як борець за щастя українського народу, як мудрий державний діяч, як герой народно — визвольної війни 1648–1654 років. Народився Богдан Зіновій Хмельницький 27 грудня 1595 р. в м. Чигирині в шляхетській родині. Його батько Михайло Хмельницький — безмаєтковий український шляхтич, який служив при дворі коронного гетьмана С. Жолковського в Жовкві, а потім перейшов на службу до його зятя магната Яна Даниловича, Корсунсько-Чигиринського старости, спочатку осадчим, а згодом чигиринським підстаростою. В цей час він придбав собі хутір Суботів під Чигирином і заснував власну слободу Новосельці, де мав кількох підданих селян. Дружиною його стала козачка, а сам Михайло Хмельницький був у добрих стосунках з запорізькими козаками. Під його командуванням перебували реєстрові козаки чигиринського староства.

Дитячі та юнацькі роки Б. Хмельницького минали серед простого народу. Батько подбав про його навчання в одному із київських монастирів і у єзуїтській колегії в Ярославі на Галичині. І він мав добру освіту, володів кількома мовами. Це сприяло розширенню світогляду Богдана, дозволило йому познайомитися з кращими зразками світових духовних надбань. Повернувшись з навчання, Богдан

кілька років перебував у Чигирині й навчався у батька і місцевих козаків військової справи, господарював і брав участь у боротьбі проти татарських нападів, набуваючи військового досвіду. Під с. Цеце-рою (поблизу м. Ясс) 27–28 вересня 1620 р. загинув батько, а Богдан попав у полон і два роки перебував у Константинополі в неволі. Тут навчився татарської і турецької мов, познайомився з політичним становищем і військовими силами, побутом і звичаями турків, завів особисті стосунки з впливовими діячами Порти.

Після полону поселився у Суботіві, де вів господарство, одержане у спадщину від батька, підтримував зв'язки з Запорізькою Січчю, куди приїздив і вступив в один із куренів козаком. Неодноразово вирушав у походи на Кримське ханство і на чайках до берегів Анатолії. Запорізькі козаки добре знали його відвагу і військовий хист. Як шляхтич, Богдан Хмельницький мусив служити у реєстровому козацькому війську, куди він вступив у 20-х р. козаком Чигиринського полку. Там став атаманом, сотником і заслужив авторитет серед запорізького і реєстрового козацтва.

У 30-х рр. XVII ст. Б. Хмельницький перебував на посаді писаря реєстрового війська, воював проти руських і одержав від польського короля Владислава IV золоту шаблю за хоробрість. У 1645 р. Б. Хмельницький був у Франції на чолі десяти сотень козаків, брав участь в облозі французької фортеці Дюнкерка під час Тридцятирічної війни. Повернувшись на Україну, Б. Хмельницький провів таємну нараду під Чигирином, на якій було прийнято рішення про підготовку всенародного повстання проти польського панування, за возз'єднання України з Росією, уклавши договір з Кримським ханством. Цьому сприяла ситуація. В 1646 р., коли Б. Хмельницького не було в Суботіві, польський шляхтич Даніель Чаплинський зажадав для себе маєтку Хмельницького, напав на Суботів, убив молодшого сина Б. Хмельницького й викрав жінку, з якою щойно овдовілий Богдан мав намір одружитися. А чигиринський староста і магнат С. Конєцьпольський наказав арештувати Б. Хмельницького і кинути у в'язницю.

Але не маючи доказів щодо підготовки повстання, він не наважився скарати Б. Хмельницького відкрито і випустив його на поруки чигиринського полковника Михайла Кричевського. А таємно Конєцпольський наказав схопити Б. Хмельницького і вбити.

Про цей намір Кричевський сповістив Б. Хмельницького і 7 грудня 1646 р. він з сином Тимофієм та загоном козаків і старшин вирушив на Запоріжжя, щоб там заручитися підтримкою запорізького козацтва й розпочати відкриту збройну боротьбу проти панування шляхетської Польщі. 22 квітня 1648 р. двохтисячне козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким вирушило із Січі на Україну. На Жовтих Водах козаки залишили польський авангард 6(16) травня, а 16(26) травня під Корсунем вщент розбили головні коронні сили. Це стало сигналом до всенародного повстання. І народно-визвольний рух охопив Лівобережну Україну й значну частину Правобережжя. 26 вересня козацьке військо почало облогу Львова.

Наляканий розмахом повстання новий польський король Ян Казимир запросив перемир'я. І Хмельницький погодився. На цей час, тобто на кінець 1648 р., з-під влади Польщі уже була визволена значна частина України. На початку 1649 р. Б. Хмельницький повертається до Києва на чолі переможного війська. Збуджений натоп і православне духовенство вітали його як українського «Мойсея», який визволив свій народ від польського рабства. На Україні почала формуватися державність. Б. Хмельницькому довелося подолати значні перешкоди на шляху конституювання владних структур і поширення їх дії на всій визволеній території. І це вимагало від гетьмана справжньої політичної мудрості, щоб оволодіти ситуацією після укладення Зборівської 1649 р. й особливо Білоцерківської 1651 р. угод з Польщею. Б. Хмельницький зумів подолати внутрішні і зовнішні перешкоди. Він децю зменшив соціальну напругу у суспільстві, визнавши основні соціальні завоювання народу і після перемоги під Батогом (травень 1652 р.) зумів повернути втрачені території.

На 1652 р. процес складання етнічної державності в основному завершився. Б. Хмельницький у своїй державницькій практиці використав традиції козацтва, зокрема, досвід його військово-політичної організації — Запорізької Січі. Він почав поступово відмовлятися від Генеральної (чорної) ради, громіздкого і не ефективного органу. Основні важелі влади поступово переходили до рук більш вузького кола однодумців (генеральна старшина, полковники, а в окремих випадках — найавторитетніші сотники й рядові козаки). Проте всі найважливіші важелі політичної влади Б. Хмельницький залишив у своїх руках. Він видавав універсали, карав і милував, скликав ради і впливав на перебіг подій, які відбувалися, визначав фінансово-економічну політику держави, розглядав плани військових операцій та їх реалізовував, визначав зовнішньо-політичний курс уряду.

Проте Б. Хмельницький як справжній лідер національної революції ніколи не відмовлявся від нагоди зміцнити свою владу і на практиці його прерогатива була необмеженою на Україні. Гетьман практично реалізував ідею спадкоємності гетьманської влади (у квітні 1657 р. гетьманську булаву одержав його молодший син Юрій). При Б. Хмельницькому успішно здійснювалося зовнішньо-політичне забезпечення молодої держави. Конфедеративний союз із Московією свідчить, що гетьман показав себе розважливим політиком. Цей політичний акт він розглядав лише як засіб для досягнення більш масштабних і глибоких задумів та планів: утвердження державності й об'єднання під гетьманською булавою всіх етнічних українських земель. До честі Б. Хмельницького, він протягом усіх років його діяльності дотримувався толерантності і поваги до представників різних національних груп, які мешкали в Україні. Представники польських і єврейських етносів брали безпосередню участь у подіях визвольної війни. У полки і сотні війська Запорізького входили також росіяни, татари, вірмени, турки, чехи, серби, німці, представники інших національностей.

Б. Хмельницький жив у складний час. Тому нам не потрібно обілювати окремі вчинки, а тим паче канонізувати його. У нього був серйозний прорахунок, зокрема, виведення козацьких військ із західного регіону України восени — на початку зими 1648 р., що призвело до швидкої реставрації тут польських органів влади. Недоліки були і в оцінці зовнішньо-політичної ситуації 1654–1655 рр., що сприяло загостренню відносин з Молдавією, Валахією та Трансільванією. У багатій різними подіями політичній діяльності великого гетьмана можна знайти й ряд інших помилок та прорахунків. Проте не вони визначають місце, роль та значення Б. Хмельницького в українській історії. Смерть його істотно ускладнила також внутрішньополітичну ситуацію в країні. І все ж Українська держава, біля витоків якої стояв Б. Хмельницький, продовжувала існувати, набувала нових якостей і давала імпульс формуванню нових суспільно-політичних відносин. Б. Хмельницький став однією із найвидатніших постатей в історії України і тому заслужив право на вдячну пам'ять нащадків.

5. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України

Своє перше юридичне оформлення демократичний лад на основі свободи, рівності, справедливості знайшов у Конституції 1710 року, укладеною 16 квітня 1710 року між гетьманом Пилипом Орликом та старшиною і запорожцями, очолюваними кошовим Гордієнком. Конституція містить у собі 16 статей. В них говориться, що:

- 1) затверджуються права православної церкви під зверхністю царгородського патріархату;
- 2) має бути повернений давній кордон козацької держави на річці Случі;

- 3) Запорізькому низовому війську повертаються давні оселі — Терехтимирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі над Ворсклою; форти, побудовані Москвою, будуть знесені;
- 4) всі поточні державні справи гетьман вирішує спільно з радою генеральної старшини; тричі на рік відбувається генеральна рада, до якої належать генеральна старшина, городові полковники та по одному козакові з кожного полку; і старшина, і рада мають право виступати проти гетьмана, якщо він не шанує прав;
- 5) справи про кривду гетьманові та провини старшини судить не гетьман, а генеральний суд;
- 6) державний скарб відділяється від гетьманського і передається в орудування генерального підскарб'я; на утримання гетьмана призначаються окремі землі;
- 7) полковники вибираються вільними голосами, і гетьман їх затверджує; так само проводить вибір сотників та ін.;
- 8) гетьман має пильнувати, щоб на козаків і посполитих людей не накладали надзвичайних данин і робіт; має забезпечити козацьких удів і сиріт;
- 9) окрема комісія має провести ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей підданих; має перевірити справу підсудків і також купців, які дістали звільнення від публічних тягарів; має врегулювати тягловий обов'язок, деякі ярмаркові оплати тощо;
- 10) торкаються оренди і стації для компанійців та сердюків; генеральна рада має знайти інші доходи на утримання війська.

Конституція цінна тим, що вона вперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує постанови, які стали основою державно-політичного устрою. В Конституції 1710 року перше місце посідала проблема взаємин між гетьманом і народом. «Гетьманська влада мала бути обмежена і постійною участю в управлінні генеральної старшини, і генеральною радою; обмеження стосувались адміністрації, суду, виборів старшини, фінансів». Вище сказане означає, що «авторитет

гетьманської влади, створений важкими зусиллями гетьманів, знову знизився». Не обійдено і соціальних низів — козаків і посполитих, їх забезпечено від взиску та гніту; «гетьман мав узяти їх під свою опіку». Право Запоріжжя також гарантується, — мали егоїстично класовий чи груповий характер; йшлося про охорону і збільшення соціальних та політичних «вольностей» окремих груп, а не про зріст і забезпечення держави. Тут і виявляється, що творці Конституції, — старшина і запорожці — не виявили широкого політичного світогляду».

Характерним для Конституції 1710 року було те, що в ній говориться фактично про продовження традиції Запорізької Січі — козацької республіки, а тому вона й ставить усі стани українського народу під зверхність козацтва, яке уособлює в собі реальну збройну силу, адміністративний устрій та виконавчу владу. Конституція 1710 року стала першою в світі, в якій йшлося про один із головних інститутів демократії. Важливу роль у розвитку суспільно-політичної думки на Україні зіграв козак С. Климівський — поет і письменник, філософ і гуманіст — просвітитель. До цього часу відомі два його твори «О правосудію начальствующих, правдъ и бодрости их» та «О смиреніи высочайших». В них автор, болісно переживаючи втрату козацьких вольностей, зростання гніту й утисків, обмеження прав і свобод українського козацтва, гостро засуджував свавілля і тиранію, беззаконня, всяку несправедливість у суспільному житті. Він створив ідеал державно-політичного ладу, який за своїм соціальним спрямуванням відбивав інтереси селянських мас і козацьких низів. Соціально-політична концепція С. Климівського — це своєрідний синтез ідей освіченого й обмеженого абсолютизму з ідеями суспільного договору і природних прав людини, поданих в релігійній оболонці.

Звеличуючи аж до обоження правду, С. Климівський тлумачив її як верховну й основоположну засаду державно-політичних відносин та моральних підвалин життя народу, як повелительську, що їй усі без винятку як Богові повинні підкорятись. Він прагнув

довести необхідність підкорення волі монарха правді і оскільки Бог є абсолютною всесильністю і йому підвладна вся дійсність. Якщо цар вершить неправду, він не може бути царем. С. Климівський виходив з того, що правосуддя є головним регулятором усієї системи суспільних та державно-політичних відносин. Свою історичну місію цар виконає тоді, коли він обстоюватиме правду, закон, справедливість. Погляди С. Климівського були прогресивним явищем в духовному житті України того часу.

Розділ X ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVII–XVIII СТОЛІТТЯХ

1. Передумови ранніх буржуазних революцій в країнах Західної Європи

У XVII–XVIII ст. відбувається дальший розвиток капіталістичних відносин в передових країнах Західної Європи. В Англії, Голландії, Франції швидкими темпами розвивається шерстяна, бавовнопаперова, шовкова промисловість. Утворюються великі промислові підприємства, з'являється централізована мануфактура. Розвиток промисловості сприяв розвитку торгівлі. Відбувається широкий обмін з колоніальними країнами, міцніють торгівельні зв'язки в Європі. У XVII–XVIII ст. міцніє промислова і торгівельна буржуазія, котра була зацікавлена в ліквідації феодальних відносин і перетворенні феодальної земельної власності в капіталістичну. Буржуазія вимагас усунення стиснення її підприємницької ініціативи, скасування податкових пільг дворянства і духовенства, усіх станових поділів, привілеїв, повинностей, властивих феодальному ладу. Свої вимоги буржуазія висувала в якості «вічних» принципів природного права. Вона створювала свою політичну ідеологію з використанням науково-подібної природно-правової доктрини. Нові суспільні та політичні порядки, котрі намагалась утвердити буржуазія, зображалися як «природні», що знаходять своє виправдовування в докорінних властивостях людської сутності.

Апеляція до природного права означала разом з тим розрив з богословськими, теологічними уявленнями про державу і право, що існували в феодальному суспільстві. Природно-правова теорія з її вченням про природний закон і природне право людей стали ідеологічною зброєю буржуазії в її боротьбі за руйнування феодального ладу і за оволодіння владою. Вона відіграла помітну роль у боротьбі буржуазії за владу, завдаючи удари середньовічним уявленням про «божественне походження» королівської влади, руйнуючи феодальний релігійний світогляд, що становив ідеологічну зброю феодальної держави.

Для школи природного права XVII–XVIII ст. характерний антиісторизм. Намагаючись представити буржуазні суспільні відносини як природні і розумні, автори цієї школи намагалися вивести державу і право з якесь невідомої «природи» людини. Держава і право розглядалися ними як якість вічні і незмінні явища, котрі повинні вивчатися не з точки зору розвитку, що здійснюється у світі, а виходячи з деяких постійних властивостей, мовби властивих завжди людині. Ця школа характеризується також механіцизмом. Держава виникає, згідно вчення цієї школи, в результаті суспільного договору як наслідок діяльності окремих осіб, спрямованої в одне ціле. В цьому індивідуалізмі відбита особливість буржуазних порядків, де кожний господарює на свій страх і ризик, де кожний індивід відстоює свої інтереси у боротьбі з іншими. Говорячи про природне право людини, буржуазія захищас буржуазно-демократичні свободи, котрі допомогли їй стати на чолі суспільних сил, що боролися з феодалізмом.

2. Нідерландська революція XVII ст. та політичні погляди Гуго Гроція і Баруха (Бенедикта) Спінози

Буржуазна революція в Нідерландах була направлена проти іспанського короля Філіппа II. В результаті тривалої і напруженої

боротьби Нідерланди звільняються від ярма іспанців, — і в країні встановлюється буржуазна республіка, в якій владу захопили найбагатші купецькі династії. Під прямим і безпосереднім впливом боротьби нідерландського народу проти Філіппа II склалися політичні погляди Гуго Гроція (1583–1645), відомого юриста, державного діяча і письменника. Народився він 10 квітня 1583 року в місті Дельфті. Дванадцятирічним юнаком вступив до Лейденського університету. У 20 років одержав ступінь доктора права. У 1601 році він — історіограф Нідерландської республіки, у 1607 році — генерал-фіскале, тобто державний службовець для нагляду за діяльністю державних установ, головним чином — фінансових і посадових осіб. У 1613 році — ратспенсіонарій у Роттердамі. 11 років жив у Франції, одержуючи пенсію від Людовика XIII. В цей час він опублікував працю «Про право війни і миру», яка мала успіх і витримала понад 200 видань. Згодом книга була занесена до папського списку заборонених видань, де і значилась до 1900 року.

Ця робота Гроція присвячена головним чином проблемам міжнародного права, але в ній є відповіді і на такі принципи питання, як зокрема, про право взагалі, про суб'єкт міжнародних відносин, тобто про державу. Гроцій вчить, що право базується на волі бога, а на «природі» людини. Особливість, що відрізняє людей від тварин, виражається в прагненні до спілкування, притому до мирного, організованого — відповідно вимогам розуму. Це прагнення до спілкування існує тільки у людини. Воно, на думку Гроція, і є джерелом права, незалежним від існування позитивних норм. Право повинно розумітись як згода з природою суспільно-розумних істот справедливою дією.

Згідно поглядів Гроція джерелом права виступає природа. Не бажаючи вступати в конфлікт з богослов'єм, він застерігає, що хоч природне право діяло б і без бога, але ж бог існує і є творцем всього суцього. Тому другим джерелом права Гроцій визнає бога і, таким чином, поряд з природним правом відзначає галузь права

божественного. Оскільки однією з вимог природного права є обов'язок виконувати свої обіцянки, то і воля людей є джерелом обов'язкових правил, встановлених угодою. Це — третій вид права — людське право.

Вчення його про державу характеризується тим, що воно відповідало інтересам верхніх верств буржуазії Нідерландів. Він дає визначення держави: «Влада громадянська панує в державі. Держава є досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права і загальної користі». Держава, на його думку, — результат свідомої діяльності людей, вона виникла в результаті договору. Проте він заперечує думку, що носієм суверенітету є народ і що воля народу вище волі господаря. Тому носієм суверенітету Гроцій вважає господаря. Заслуговує на увагу точка зору Гуго Гроція щодо походження приватної власності. На його думку, приватна власність виникла в результаті угоди людей. Право власності він визначає як можливість розпорядження предметами та відчуженням їх.

Гроцій вважається батьком науки буржуазного міжнародного права. В основі міжнародних відносин повинно лежати право і справедливість. Це і є «загальнонародне» право. Джерелами цього права є природа і згода народів. Міжнародне право становить частину природного, частину позитивного права. В цілому ідеї Гроція щодо природного права справили великий вплив на розвиток природного права та політичної ідеології.

Другим представником природно-правової теорії серед мислителів Нідерландії XVII ст. був Барух (Бенедикт) Спіноза (1632–1677), який народився в місті Амстердамі у єврейській купецькій сім'ї. Батьки хотіли, щоб він став рабином. Проте Спіноза почав дуже рано критично ставитись до догм релігії. Це привело за собою «мале», а потім «велике» відлучення Спінози, після чого він змушений був залишити Амстердам. Цінуючи свою незалежність, він відхилив пропозицію поїїсти кафедру в Гейдельберзькому університеті, відмовився від пенсії французьких властей з тим, щоб один із його творів

був присвячений Людовіку XIV. І він здобував собі засоби до існування шліфуванням скла. Свої політичні погляди Спіноза виклав у двох творах — «Богословсько-політичному трактаті» і «Політичному трактаті». Понад 12 років Спіноза працював над головним своїм твором «Етика».

Його положення про єдність світу, про єдину субстанцію, котра ніким не створена вічно існує і повинна бути пояснена із самої себе, означає повний розрив з усіма релігійними уявленнями, згідно яких світ створив бог. Спіноза говорить, що світ не є продукт творіння. Природа не створена богом, природа сама і є бог. Бог і природа — це одне і теж. Проте ідея розвитку для нього неприйнятна. Істотною рисою філософії Спінози є вчення про державу і право. Сутність держави та її походження Спіноза пояснює з точки зору природної необхідності. Люди об'єднують свої сили і створюють державну владу, щоб жити «безпечно і найкращим чином». Договір настає після об'єднання людей в результаті природних потягів і пристрасей. Спіноза вважає, що свобода конкуренції повинна зберігатись, незважаючи на утворення та існування всеосяжної державної влади.

Щодо форм державного ладу, то Спіноза оголошує найкращим той лад держави, в якому найбільше забезпечено мир і безпеку, а також свободу громадян і якій в найбільшій мірі властиві міцність і стійкість. Спіноза виступає рішучим противником необмеженої монархії, вважаючи, що може бути виправдана тільки обмежена, конституційна монархія. На його думку для зміцнення монархії необхідне обмеження влади короля владою королівської ради та судових колегій.

Спіноза детально зупиняється на аристократії — ладі, де править привілейована верхівка — патриціат, утворюючи правлячу колегію. Чисельне співвідношення патриціїв до останнього населення повинно бути не менше 1:50. Із свого середовища патриціат обирає раду синдикатів, куди можуть входити лише особи, що досягли 60-річного віку, і сенат для керівництва справами управління. Останній

виділяє із свого складу колегію тридцяти консулів. Відносно демократії, Спіноза зближається з Руссо, і навіть його перевершує. Він говорить, що в демократії кожний, об'єднуючись з усіма, підкоряється лише самому собі. В демократії не доводиться боятись безглузких рішень, оскільки майже неможливо, щоб більшість зійшлася на будь-якому абсурді.

Окрема глава «Політичного трактату», спеціально присвячена демократії, залишилась незакінченою і тому ми не знаємо думок Спінози відносно цієї форми держави. В цілому вчення Спінози про державу і право вільне від впливу релігійних ідей. Прагнучи розглянути всі суспільні явища під кутом зору природної необхідності, Спіноза порвав з богословськими концепціями, хоч дотримується обмежених поглядів на суспільство. Ототожнюючи право з силою, він висував вимогу самостійного підходу до політики. Політика звільнялась від релігії і від моралі і повинна базуватись на своїх власних засадах. Прогресивним значенням вчення Спінози є те, що в XVII ст. у ньому сформульовано ідеал обмеженої монархії і відстоюється принцип свободи думки і свободи совісті.

3. Політична думка в Англії в період революції XVII століття

XVII ст. в історії Англії ознаменувалося першою революцією європейського масштабу, що поклала початок зміні феодальної форми капіталістичною, закінчилася блоком, компромісом дворянства і буржуазії. Прихильникам короля — «кавалерам», які виражали інтереси феодалів, протистояли прихильники парламенту — від провіторіан до індепендентів і левеллерів. Проти переважаючих в парламенті захисників буржуазії і нового дворянства піднімається зі своїми радикальними вимогами революційна армія, що відображала безпосередні настрої трудящих мас. Останні виступають з програмою

скасування приватної власності на землю, заборони торгівлі, повної реорганізації суспільних відносин.

Захисником королівського абсолютизму в Англії в XVII ст. став Томас Гоббс (1588–1679). Він навчався у церковно-приходській школі, у 15 років вступив до Оксфордського університету, який закінчив у 1608 році. Йому запропонували стати репетитором і компаньйоном старшого сина герцога Девонширського. У 1610 році Гоббс здійснив подорож до Франції, Німеччини, Італії. Він поринув у наукові заняття, виявляв жвавий інтерес до політичного життя. В 1642 році вийшла у світ його праця «Про громадянина». 1651 року видав англійською мовою великий трактат «Левіафан». Гоббс повернувся в Англію в 1652 році, де в той час владу очолював Олівер Кромвель. Він запропонував йому зайняти посаду секретаря англійської республіки, від якої Гоббс відмовився. При реставрації Стюартів Гоббс піддався репресіям, а після смерті книги його були публічно спалені. За своїми філософськими поглядами Гоббс був представником механічного матеріалізму, вважаючи, що основне у світі — матерія тіла. Світ складається з дрібних частинок матерії — атомів. Матерія існує вічно.

Державу Гоббс уявляв як великий механізм, утворений в результаті руху і зіткнення людських прагнень і страстей. Первісним елементом держави, з якого слід виходити при поясненні держави, є окремо ізольована людина. Гоббс стверджує, що людина шукає не любові, а жадоби до слави і вигоди. Люди в природному стані перебувають в постійній ворожості одне до одного. Егоїстичні прагнення і страх характеризують людину в природному стані. «Людина людині — вовк». По Гоббсу природний стан є таким чином, станом загальної війни — війни всіх проти всіх. Природний стан є найжалогіднішим для людства, говорить Гоббс, життя людини в природному стані самотнє, бідне, грубе, короткочасове.

На думку Гоббса, суспільний договір приводить до утворення суспільства і держави одночасно. Суспільний договір становить

собою об'єднання кожного з кожним, завдяки якого маса, натовп перетворюються в організоване суспільство і утворює єдине ціле. Відбувається перетворення розсіяного людського агрегату в цілісний організм. Тим самим народжується нове — держава, «воля якої в силу угоди багатьох людей вважається за волю їх всіх, з тим, щоб держава могла розпоряджатись силами і здібностями окремих членів в інтересах загального миру та захисту». Вслід за цим укладається договір з князем, королем або народними зборами, яким суспільство доручає державну владу.

Захищаючи абсолютизм, Гоббс стверджує, що люди встановлюють державну владу на умовах повного і безумовного підкорення. Тому вони повинні відмовитись від всіх своїх «природних» прав і в усьому повністю підкорятися державній владі, інакше вони змушені будуть знов повернутись в той природний стан, в якому перебували раніше. Необмежена абсолютна державна влада, або стан анархії, на думку Гоббса, характеризує життя людей до виникнення держави, нічого третього немає. Державна влада єдина, абсолютна і нічим не обмежена. Вона діє безконтрольно і безвідповідально, стоїть над законами громадськими, котрі від неї тільки і можуть одержати свою силу. Влада подібна душі в людському тілі. Гоббс говорить про організацію різної державної влади. Верховна влада може належати одній особі (монархія), може належати небагатьом кращим (аристократія), може бути організована і демократично. В Англії XVII ст. погляди Гоббса не знайшли підтримки.

Однією з найвпливовіших партій революційного табору були індепенденти, виразники інтересів головним чином середньої буржуазії та її союзників — нового дворянства. Із письменників — індепендентів особливо був помітним поет Джон Мільтон (1608–1679), автор поеми «Втрачений і повернутий рай» та цілого ряду політичних памфлетів, присвячених гострим питанням політичного життя. Мільтон виступав як прихильник природно-правової теорії, спрямованої на виправдовування революції. Всі люди, говорить автор в памфлеті

«Про державу королів і сановників» народжуються вільними. Всі вони створені для того, щоб володарювати, а не підкорятись. Однак внаслідок грихопадіння між людьми завелись розбрати, почались взаємні насилля, і тоді люди вирішили спільними силами охороняти мир і спільно захищатись від нападів. Так виникли міста і держава.

Влада довірила одній або кільком особам функції покарання порушників миру і здійснення правосуддя. В результаті виникла влада королів і сановників в державі. Люди встановили королівську владу тільки тому, що їм потрібно було спільними силами захищатись проти порушників миру. Народ — джерело всякої влади. Тому титули короля винайдені гординою. У короля немає спадкоємного права на престол, інакше піддані перетворилися б у рабів короля, як мовби вони були створені для короля, а не король — для них. Король зобов'язаний звітувати перед народом, котрий його поставив. Народ може в будя-який час, коли захоче, скинути правителів з трону. Виправдовуючи суд над Карлом I і його страту, Мільтон настоює на праві народу призначати правителя, скидати короля. Він заявляє, що це — основне право народу, без котрого він підпадає під владу тирана.

Мільтон виступає як один із ранніх прихильників принципу народного суверенітету, «зосередження влади в руках кращих і мудрих», захисник свободи думки і релігійної свободи. Інтереси дрібної буржуазії, селян і міських низів виражала партія левеллерів, утворена в 1647 році із лівого крила індепендентів. Левеллери стояли за республіку і рішуче відкидали монархію. Вони вимагали ліквідації палати лордів, а нижчу палату організувати на демократичних засадах, встановити рівність виборчих округів і щорічні вибори в парламент, захищали за підзвітності парламенту всіх посадових осіб, поділ властей і т. п.

Найвідомішим представником левеллерів був письменник Джон Лільборн (1613–1657). За виступ проти панівної церкви ще в молоді роки був арештований і знаходився три роки в тюрмі. Коли

розгорнулась громадянська війна, він взяв участь у боротьбі на боці парламентських військ, а потім в армії Кромвелля. За критику знову попав до в'язниці. Далі розійшовшись з Кромвеллем, виступив проти нього, зазнавши нових репресій. В своїх творах Лільборн виступав не тільки проти королівської влади, але й критикував і Кромвелля за його непослідовність, відкрито вказував на безпеку військової диктатури і вимагав знищення створеної Кромвеллем державної ради.

Лільборн вважав, що в основі державної влади Англії лежить договір вільного народу. Тому повинна бути підзвітність всіх посадових осіб. Верхня палата, вважав він, є гальмом в розвитку англійського суспільства, «чим були завжди ці лорди, як не гальмом щодо палати обшин, скільком реформам вони противились, скільки дурних постанов привели до виконання». Що стосується нижчої палати, то вона повинна обиратись на основі загального виборчого права. Виборчий вік Лільборн пропонував встановити в 21 рік.

В цілому левеллери рівність розуміли в межах буржуазно-демократичного світогляду. Виразниками ідеології трудящих мас в англійській революції XVII ст. були так звані справжні левеллери (діггери) (копатели), котрі вимагали скасування приватної власності. Із їх середовища вийшов Джерард Уінстенлі (1609 — після 1660). В 1649 році він опублікував памфлет «Новий закон справедливості», в якому вказує: «хай кожний насолоджується плодами рук своїх і їсть свій власний хліб, добутий в поті лица». Приватна власність довела людей до пограбування, вбивств та інших злочинів.

В памфлеті «Закон свободи» Уінстенлі пропонує скасувати приватну власність, торгівлю, грошову систему. Повинна бути знищена майнова нерівність, котра має своїм джерелом присвоєння продуктів чужої праці. В новому суспільстві всі зобов'язані працювати, всі будуть одержувати із суспільних складів порівну всі необхідні для них предмети споживання. Діггери вимагали скасування всякої влади і панування одних людей над іншими. Переворот 1688 року і утворення блоку буржуазії з дворянством знайшов свого

ідеолога і захисника в особі Джона Локка (1632–1704). Народився він у Рінгтоні, в Сомерсетширі. Батько його був юристом і виховав свого сина в дусі суворого пуританства. Будучи виразником буржуазії і особисто зв'язаним з Вільгельмом Оранським, Локк виступає в ролі прихильника тих суспільних і політичних порядків, що зміцніли в Англії. Його «Два трактати про уряд» вийшли в 1689 році, коли «Білль про права» оформив конституційну монархію в Англії.

У своїх політичних поглядах на державу і суспільство Локк був ідеологом буржуазії. Так, в праці «Про державу» зазначається, що політична влада, тобто влада правителя над підлеглими, відрізняється від влади батька над дітьми, господаря над слугами, чоловіка над жінкою і господаря над рабом. Політична влада має право видавати закони і карати смертю для регулювання і збереження власності. Політична влада має право спрямувати сили суспільства на виконання законів і на захист іноземців, і все це — тільки для суспільного блага. Природний стан людей як стан повної рівності, підпорядкований природному закону. Локк радив усякому, хто хоче бути рівним і незалежним, не турбувати ближнього ні в його житті, ні в здоров'ї, ні в свободі, ні у власності. Природний стан, на думку Локка, є станом миру, взаємної допомоги і захисту. Стан війни — це ворожнеча, хитрість, взаємне знищення, один із найзначніших чинників утворення держави: як тільки утворюється загальна влада, війна припиняється, оскільки ті, що сперечаються, звертаються до влади.

Свобода людини у суспільстві — це залежність від законодавчої влади, встановленої спільною угодою всіх. Ця залежність необхідна для життя людини. Міра власності людини — її праця і умови життя. З появою грошей деякі общини почали зосереджувати власність у приватних руках. Мета суспільства — знищити природний стан, щоб ніхто не був суддею у своїй справі, а необмежений монарх завжди перебував у природному стані щодо підлеглих. Головна мета суспільства, на думку Локка, це збереження власності. Для цього необхідні:

- 1) точно визначений закон;
- 2) безпристрасний суддя;
- 3) сила, щоб забезпечити виконання рішень.

Державна влада має здійснюватись за встановленим, позитивним, усім відомим законом, а не за сепаратним екстремальним декретом. Головною метою державної влади є мир, безпека і суспільне благо, а інших цілей у влади не повинно бути.

В існуючій державі — вища влада завжди законодавча, виконавча і федеративна влада їй підпорядковані. Право скликати парламент в Англії і встановлювати час, місце і тривалість його роботи є прерогативою короля. Політична влада, вважає Локк, та, що відповідає інтересам людей, переходячи з природного стану в державний. Узурпатор не має ніякого права на владу, якщо народ сам не визнає її за його спадкоємцями. Де закінчується закон, починається тиранія. На випадок суперечності між правителем і народом — хто суддя? «Суддя — народ, оскільки, хто судить про повноваження, як не той, хто дав їх?» Соціально-політичні погляди Локка справили значний вплив на західно-європейських матеріалістів і соціалістів-утилітаристів XVIII ст.

Розділ XI ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ ІДЕОЛОГІВ АБСОЛЮТИЗМУ В НІМЕЧЧИНІ XVII–XVIII СТОЛІТЬ

1. Економічна та політична відсталість Німеччини. Пристосування буржуазії до абсолютизму

В Німеччині процес розвитку буржуазних виробничих відносин і формування класу буржуазії відбувався повільно і нерівномірно по всій країні. Вона в своєму економічному розвитку відставала від Нідерландів, Англії та Франції. Це відставання обумовило більшу стійкість феодального суспільного і державного ладу в Німеччині, у порівнянні з іншими західно-європейськими країнами. Справа в тому, що в Англії і Франції розвиток торгівлі і промисловості привів до об'єднання інтересів країн і тим самим сприяв політичній централізації, а в Німеччині цей процес привів лише до об'єднання інтересів в провінціях, навколо місцевих центрів, і тому політична роздробленість, котра завдяки виключенню Німеччини із світової торгівлі, ґрунтовно закріпилася.

Стан політичної роздробленості Німеччини не було подолано і в XVII–XVIII ст. ст. Як і в інших країнах, в Німеччині в міру розвитку буржуазних виробничих відносин складався абсолютизм. Однак в силу економічної відсталості та політичної роздробленості централізація

відбулася не в масштабах усієї країни, а лише в окремих районах. Це був князівський абсолютизм.

Реформація церкви, поразка повстань селянства та міського плебейства в 1525 році і, накінець, Тридцятирічна війна (1618–1648 рр.) ще посилили політичну роздробленість і зростання могутності князів. Німецька буржуазія не становила собою консолідованої сили, як буржуазія Англії та Франції, а була роз'єднана і більша частина перебувала в залежності від князів. Таке становище наклало свій відбиток і на вчення ідеологів абсолютизму. Вони не тільки не висувають радикальних політичних вимог, але й проявляють плазування і догідництво перед монархами. Крупними представниками школи природного права в Німеччині в XVII–XVIII ст. були Самуель Пуфендорф, Християн Томазія, Готфільд Вільгельм Лейбніц, Християн Вольф.

2. Політичні погляди Самуеля Пуфендорфа

Система поглядів Пуфендорфа на суспільство і право побудована на ідеалістичній основі і становить собою своєрідне поєднання ідей Декарта, Гуго Гроція, Гоббса і Спінози. Пуфендорф намагається пристосувати вчення природного права до специфічних умов Німеччини з тим, щоб виправдати феодальні порядки і абсолютизм князів. В своєму розумінні сутності держави і процесу її утворення Пуфендорф дотримується договірної теорії, частково приспонує до Гоббса і трактує сутність влади та її взаємовідносини з громадянами в дусі виправдовування князівського абсолютизму. Пуфендорф заперечує середньовічні теорії про утворення держави — патріархальної, патріональної та теологічної. Але робить це для того, щоб знайти більш раціональні підстави для виправдовування князівського абсолютизму і збереження в Німеччині феодальних відносин.

Основними ознаками держави, за його вченням, є її верховенство, незалежність і необмеженість. Носій верховної влади не підзвітний за свої дії, стоїть вище законів і не підлеглий їм. Всі сторони верховної влади нерозривно зв'язані між собою і повинні бути зосереджені в руках однієї особи або в зборах осіб. Щодо питання про форми держави, то Пуфендорф віддає перевагу монархії з тих міркувань, що влада в монархії не стиснута умовами місця і часу. Він стоїть за недоторканістю влади німецьких князів та обмеження влади імператора курфюрстами в тому вигляді, як це встановилося в Німеччині після «Золотої булли» 1356 року, відповідно до якої імператор обирався курфюрстами. Пуфендорф не припускає ніякого опору і непідкорення верховній владі, котру він вважає священною і недоторканою.

Піддані повинні терпляче переносити всі утиски і капризи господарів. Якщо навіть це стає нестерпним, то він рекомендує підлеглим або переносити випробування, або втікати від господаря, але ні в якому разі не витягати проти нього меча. Він пропагує тільки деяке обмеження влади господаря становим представництвом. Названі погляди Пуфендорфа свідчать про особливості німецької школи природного права з її прихильністю перед князівським абсолютизмом. В той же час він вимагає, щоб державним віросповіданням була так звана природна релігія, тобто віра в єдиного бога, творця і правителя світу. Церква повинна бути вільною організацією без примусової влади, але державі належить право спостереження за церквою, щоб вона служила її інтересам. Пуфендорф повністю використовує вчення природного права для виправдовування князівського абсолютизму, рабства, кріпосництва в умовах феодалної Німеччини.

3. Сутність політичних ідей Християна Томазія

Другим представником школи природного права в Німеччині XVII–XVIII ст. був професор університету в Галлі Християн Томазій

(1655–1728), який вважав головним завданням свого часу звільнення філософії і держави від впливу релігії, наводячи ті аргументи про універсальність розуму, котрими користувався Пуфендорф. На його думку, держава не повинна підтримувати будь-яку релігію, оскільки завдання держави обмежуються тільки забезпеченням віри від насилля. Однак в той же час він допускає можливість обмеження і навіть заборону пропаганди якого-небудь «еретичного» віровчення. Господар навіть може вислати із країни небезпечного еретика. Проте сам Томазій заперечує можливість кримінального переслідування ересі, посилаючись на те, що покарання призначаються за дії як виявлення волі, ересі ж відображують процес мислення і формування думки. Отже, Томазій тлумачить встановлений в Німеччині після Аугсберського миру 1555 року порядок, по якому кожний князь визначав релігію своїх підлеглих, в тому смислі, що припускає не кримінальне, а тільки адміністративне переслідування ересей. Томазій заперечує поширене тоді вчення про божественне походження влади господарів. Посилаючись на відомий вислів апостола Павла («несть власти аще не от бога») він спростосує це словами апостола Петра, який називає державну владу людською установою. Божественний характер має тільки правопорядок як такий, а не як влада окремого господаря. В протилежному випадку слід визнати, що і влада царів, узурпаторів і навіть повсталого народу також походить від бога.

Намагаючись виправдати широкі повноваження людей правлячих, він ділить їх на «дурних» і «мудрих», причому завданням других є встановлення правил поведінки. Характеризуючи ці правила, Томазій один з перших спробував встановити відмінність між правом і моральністю, вважаючи, що головне зло випливає з дурості людей, — порушення внутрішнього і зовнішнього миру. Завдання мудрих полягає у відновленні миру. Для його вирішення існують два засоби — рада і наказ: перший переконує, другий примує. Норми права відрізняються від норм моральності за ознакою примусу.

Це розмежування мало політичний смисл, особливо в умовах Німеччини, оскільки в певній мірі виражало певний протест ідеологів німецької буржуазії проти адміністративної системи держави, котра старанно опікала підлеглих в межах не тільки суспільного, але й приватного життя.

4. Особливості політичних поглядів Ротфіда Вільгельма Лейбніца

Видатне місце серед представників школи природного права Німеччини XVII–XVIII ст. посідає німецький філософ-ідеаліст, математик, фізик, мовознавець Лейбніц (1616–1716). З 1676 року перебував на службі у ганноверських герцогів. Засновник і голова (з 1700 р.) Бранденбурзького наукового товариства (пізніше — Берлінська Академія наук), володів енциклопедичними знаннями. Йому нарівні з Ньютоном належить честь відкриття диференціального обчислення. Філософія Лейбніца розкриває яскраве вираження ідеалізму побудованого на раціоналістичному методі. На відміну від інших представників школи природного права Лейбніц першим виявив спробу поставити питання про історію права. На його думку, керівним принципом історії права повинно бути твердження, що історичний процес — не накопичення випадковостей, а планомірний розвиток певних початків. В історії діє закон безперервності руху. Розвиваючи вчення про право, Лейбніц не дає чіткого уявлення про межі права і моральності, змішує їх в загальне поняття природного права.

Вчення Лейбніца про право пронизане ідеалізмом і теологією. Справжнє існування правового ідеалу, на його думку, можливе тільки в потойбічному житті. Лейбніц пристосовує державу до умов політичної роздрібленості Німеччини і князівського абсолютизму. Він заперечує ідею єдності і неподільності суверенітету в розумінні Бодена і намагається довести, що сутності верховної влади ніскільки

не суперечить поділ її між кількома особами. Це твердження Лейбніца було спробою виправдати становище, що склалося в Німеччині після Вестфальського миру, тобто прагнення князів забезпечити свою повну незалежність від імператорської влади. Отже, у вченні Лейбніца поряд з прогресивною ідеєю про розвиток права виступають ідеалізм, теологія і примирення з існуючим в Німеччині політичним ладом.

5. Політичні погляди Християна Вольфа

Х. Вольф (1679–1754), німецький філософ-ідеаліст, представник раціоналізму, популяризатор і систематизатор ідей Лейбніца. Суспільство, по Вольфу, утворюється договором кількох осіб про досягнення своєї користі спільними зусиллями, внаслідок чого багато з них представлені однією особою. Основний закон всякого суспільства виражений у вимозі: роби те, що сприяє суспільному благу, і не роби того, що йому суперечить. Вольф використовує ідею природного права про договорне походження держави, для того, щоб дати виправдання пруській державі. Держава, згідно його поглядів, повинна втручатися в усі сфери суспільного і приватного життя, тримати їх під своєю пильною опікою. Вона повинна піклуватись про те, щоб підлегли рані вступали в шлюб і ретельно виховували своїх дітей, залучати до себе іноземців і не випускати від себе своїх підлеглих.

Держава зобов'язана піклуватись про те, щоб чисельність населення відповідала наявним засобам існування. Виражаючи інтереси німецького бюргерства, Вольф заявляє, що держава повинна боротись з бездіяльністю і марнотратством, визначати якість і ціни краму, величину відсотків по займах, не допускати, щоб будь-хто існував тільки на відсотки з капіталу, піклуватись не тільки про те, щоб кожний по дешевій ціні мав все необхідне з продуктів харчування та одягу, але й задовольняв ці потреби відповідно до свого майнового та суспільного становища.

Держава повинна взяти на себе піклування і про моральне виховання підлеглих. З цією метою вона влаштовує школи і академії, підбирає для них хороших викладачів, стежить за релігією, будує церкви і встановлює свята, слідує за мистецтвом. В державі Вольфа немає місця для особистої ініціативи і свободи. Право виводиться із обов'язку служити загальному благу. Погляди Вольфа настільки відповідали системі прусського абсолютизму, що одержали відображення в «Прусському земському праві». Отже, в системі поглядів Вольфа були сформульовані загальні риси природно-правових вчень Німеччини XVII–XVIII ст. Вони виражали ідеологію німецької буржуазії і спрямовувались на виправдання залишків феодальних відносин, кріпосництва, князівського абсолютизму.

Розділ XII ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

1. Реформи Петра I і зміцнення абсолютизму в Росії

На кінець XVII ст. створення національного ринку, поява мануфактур формують передумови для змін в механізмі феодальної монархії і дальшого зміцнення абсолютизму в Росії. Феодально-кріпосницькі відносини досягають в першій половині XVIII ст. найвищого розвитку. Разом з тим в надрах феодального суспільства розвиваються буржуазні зв'язки і відносини. Державні перетворення Петра I мали своєю метою створення сильної національної армії, могутнього морського військового і торговельного флоту, максимальний розвиток російської промисловості, підготовку військових спеціалістів, інженерів-будівельників, адміністраторів, суддів, необхідних для органів управління дворянської імперії.

Реформи Петра I в галузі державного управління спрямовувались на зміцнення феодально-абсолютистської держави і створення апарату державної влади для захисту класу дворян і оперативної системи управління. Вищим розпорядчим і судовим органом імперії став Сенат замість Боярської думи. Замість наказів Петро I створив колегії. Управління церквою було передано Синоду, який перебував під наглядом обер-прокурора, призначеного самим Петром. Реформи

сприяли створенню складної військово-бюрократичної системи управління державою. У 1713 році в Росії було проведено загальний перепис населення і введено «подушний податок», у 1721 році було видано указ про посесійних селян, що забезпечувало промисловість працею селян кріпосних, приписаних до заводів. У 1722 року було видано Табель про ранги, який відкривав доступ до дворянства для виходців з інших верств населення. Реформи Петра I сприяли піднесенню науки і культури, піднесенню освіченості дворянства. Було розроблено проект організації Російської академії наук.

Проте реформи проводились ціною великих жертв народних мас і насамперед кріпосного селянства. Це викликало загострення боротьби і привело до повстання кріпосних селян та «ясачних» народів в Астрахані в 1705 році і донських козаків на чолі з Кондратієм Булавіним у 1707 році та ін. В цілому реформи Петра I дали сильний поштовх розвитку економіки Росії, зростанню її промисловості. Що стосується ідеологічної боротьби, то в період петровських реформ вона виражалася в боротьбі за теоретичне обґрунтування сутності абсолютної монархії. При цьому сам імператор був одним із великих ідеологів «вченої дружини», що пропагувала ідею абсолютизму. Такий акт Петра I як «Великий статут», мав розгорнути теорію освіченого абсолютизму. В указі від 17 квітня 1722 року «Про міцне збереження законів, про здійснення справ по статутах і регламентах», котрий Петро I дав Сенату, розвинута ідея «загального блага». Петро I вважав головною «фортецією правди» самодержавну, нічим не обмежену владу абсолютного монарха, під яку він не дозволяв «всякі міни підводити». Непослухання державній волі Петро I вважав «зухвалістю» і «коливанням правди». Прогресивними для свого часу були погляди Петра I на армію, створену ним же на засадах найму, як це було в країнах Західної Європи, а не на основі рекрутської повинності. Захисники абсолютизму, як і сам Петро I були переконаними кріпосниками.

2. Політичні погляди Ф. Прокоповича та В. М. Татіщева

Імператор Петро I здійснював свої реформи за допомогою таких приближених до нього людей як О. Меншиков, П. Ягужинський, О. Курбатов, П. Шафиров, Ф. Прокопович, В. Татішев та ін. Серед них особливо виділялися Феофан Прокопович та В. М. Татішев. Так, Прокопович (1681–1737) — виходець із купців, одержав богословську освіту в Києві та Італії, ставши крупним церковним діячем. Петро I до здійснення церковної реформи залучив Прокоповича як прихильника його перетворень в Росії. По наказу Петра I він написав політичний трактат «Правда волі монаршої», в якому виправдовується абсолютна монархія і захищається спадкоємна монархія як найкраща форма держави.

«Правда волі монархічної є найзначнішим політичним твором часу Петра I, присвячена державі і праву. Прокопович всіляко виступав за насадження освіти в Росії, оскільки вважав, що всі соціальні біди — бідність, а також поширення пороків та злочинні дії — мають в своїй основі неучтво. Він сприяв розвитку молодого М. В. Ломоносова. З позицій природознавства Феофан Прокопович викривав неучтво духовенства, що захищало старовину, і висміював догмат про непогрішність римського папи.

Більшість священників, прихильників старших порядків, неохильно ставились до реформ Петра I і чинили серйозний опір його нововведенням, впливаючи на народ і церкву. Цар всіляко намагався перетворити церкву та її служителів в «господаревих богомольців», навіюючи церковникам ідею підкорення церкви державній владі. Діяльність Феофана Прокоповича, спрямована на підкорення церкви державі, мала велике політичне значення. Прокопович ставився непримиренно і з ненавистю до захисників боярської старовини і проводив політику «очищення» церкви від тих, хто протидіяв починанням імператора Петра I.

Прокопович ґрунтовно розробляє в своїх працях проблеми держави, спрямовані на захист абсолютизму. Обґрунтовуючи раціоналістичними доводами теорію абсолютизму, Прокопович робить крок вперед у порівнянні з чисто теологічними теоріями влади, що існували в XVI–XVII ст.. Прокопович вважав, що основою всіх теоретичних обґрунтувань про державу слід визнати «здоровий природний розум»; оскільки він змусив людину змінити стан природної вольності на суспільний союз-державу. Суверенний спочатку народ по волі божій вирішив передати владу єдиному монарху.

Згідно поглядів Прокоповича, народ, віддавши владу монарху, вже не може розірвати з ним договору і не може чимось обмежити владу монарха. Бог, навіявши народу думку підкоряти себе монарху, поставив останнього вище закону. Прокоповичу вважав, що існує три форми держави: монархія, аристократія, демократія. Кращою і найбільш природною формою він називав монархію, котра може бути спадковою, або виборною, при цьому він дає перевагу спадкованій, оскільки ця форма монархії є більш стійкою, ніж виборна, в зв'язку з тим, що престол жодного дня не залишається незаміщеним; спадкоємець, знаючи, що він буде царювати, раніше готує себе до управління державою, а правлячий монарх прагне до того, щоб залишити державу міцною для сина. В цілому Прокопович вважав монархію ідеальною формою держави, що відповідає ідеї «загального блага».

Великий внесок в розвиток вчення про державу вніс відомий вчений Росії Василь Микитович Татіщев (1686–1750). Походив він з дворянського роду, закінчив Московську артилерійську школу, багато часу присвятив самоосвіті, в результаті чого став одним з найосвіченіших офіцерів епохи. Татіщев був близьким другом Феофана Прокоповича і одним із близьких помічників Петра I. Він був військовим, інженером, географом, будівником уральських заводів, губернатором Астрахані, написав багато праць, з яких найбільше значення мають: «Історія Російська», «Лексикон російський, історичний,

географічний, політичний та громадянський», «Розмова двох приятелів про користь наук і училищ» та інші. Татіщев відкрив один із стародавніх списків «Русской правды» і «Судебник 1550 года», підготував їх до друку.

Теоретичною базою політичних поглядів В. М. Татіщева є концепція природного права і договорного походження держави, які носять чисто світський характер, показуючи, що духовенство негативно впливало на життя народу і його освіту. «Священнослужителі, на його думку намагаються тримати народ в темряві». «Найбільше праці своєї доклали римські архієпископи, — підкреслює Татіщев, — до утримання народів в темряві». Татіщев критикує неучтво попів, але визнавав існування бога і безсмертної людської душі, пропагував безумовне підкорення церкви світській владі і віротерпимість. Пояснюючи виникнення суспільства і походження держави, Татіщев намагався довести «природність» підкорення нижчих класів населення дворянству.

Початковим станом людини була свобода або воля. Проте людина не вмiла нею користуватись і на природну вільність обов'язково повинна була надіти «узду неволі для її ж користі». «Узда» ця може бути природною і довільною. Влада батька над дітьми є уздою природною, що стримує своєвілля дитини, але остання для своєї власної користі підкоряється батькам. Влада монарха над підлеглими, по Татіщеву, також створена самою природою, бо монарх ставиться до своїх підлеглих, як батько до своїх дітей. З метою захисту кріпацтва Татіщев проводить ідею, що джерелом кріпацтва є договір між селянством і землевласником, і тільки рабство вважав результатом насилля.

Вбачаючи неможливість обґрунтування права поміщика на особистість і працю кріпосного доводами природного права, Татіщев звертається в цьому питанні до політики. На його думку, скасувати неволю в Росії небезпечно, а звільнення селянства від землі може привести і обов'язково приведе до загального повстання селян

і зруйнування держави. У відповідності з поглядами Татіщеву, кріпосне право «цілком погоджується» з встановленою в Росії фермою правління. Воля не може бути надана кріпосному також тому, що вона, по Татіщеву, згубна і шкідлива для самого селянина, як немовляті вогонь, котрим він може обпалитися.

Відносно форми держави, то Татіщев виділяв монархічну, аристократичну і демократичну. Найкращою з них вважав монархію, притому необмежену, на чолі з освіченим законодавцем. Держави, невеликі за територією і які не піддаються нападам ворогів, можуть «правитись загальнонародно», тобто мати демократичний спосіб правління. «Великі» народи, котрим не загрожує напад ворога, можуть управлятися аристократами. «Великі ж і від сусідів небезпечні держави без самовласного господаря бути і в цілості зберігатись не можуть». Отже, Татіщев намагається обґрунтувати положення про відповідність форм правління величині території. Історія Росії доводить необхідність зосередження влади в руках монарха.

Державний порядок в суспільстві, на думку Татіщева, спрямовується законом. Закони базуються на потребах політики. Татіщев вимагає від закону:

- 1) був зрозумілий для кожного і відомий всім;
- 2) виконувався особами, на яких розрахований;
- 3) не мав у собі суперечностей;
- 4) виражав наступність щодо стародавніх законів і звичаїв.

Обов'язкове знання законів повинно бути встановлено для всіх підлеглих в державі. Особливо настоює Татіщев на знанні закону поміщиками, оскільки вони є по природі суддями над своїми селянами. Кращим законодавцем, по Татіщеву, має бути сам монарх. Він відрізняється від тирана своїм піклуванням про «загальне благо». Татіщев був прихильником насадження освіти в Росії. Дворянство повинно мати значні привілеї у порівнянні з іншими класами і виховуватись в учбових закладах, недоступних для людей «нижчих» станів. Татіщев став одним із відомих захисників абсолютної влади монарха в Росії.

3. І. Т. Посошков — ідеолог торговців, його політична програма

Відомим представником політичної думки петровського часу був Іван Тихонович Посошков (1652–1726). Народився в торговельно-ремісничому підмосковному селі Покровське. Батько і дід його були відомими вмільцями срібляних справ. І. Т. Посошков свою кар'єру почав з посади грошового майстра, але вже в 1697 р. він звернувся до імператора Петра I з пропозицією про введення нової моделі вогнепальної зброї. Посошков захопився «купецькою справою», відкрив з братом винокурню, фабрику гральних карт, в 1711 р. побудував аптеку в Новгороді. Багато їздив по Росії як представник ще економічно і політично слабого московського купецтва шукав спосіб в захисті самодержавного монарха. Наслідком його «багато-справного досвіду» стала адресована царю Петру I «Книга про скудність і багатство» (1724). В ній автор вказує, що зміцнення незалежності Росії краще всього може бути досягнуто шляхом насадження своєї вітчизняної промисловості, вдосконалення мануфактури, збільшення і прискорення оборотів як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі і примноження народного багатства в цілому. На його думку, Росія може прожити без ввозу іноземного краму, а іноземці не можуть обійтись без російської сировини і десяти років.

Посошков рекомендує припинити ввіз із-за кордону предметів розкоші і «дрібничок», розвивати металургійну промисловість, для чого пропонував будувати заводи за казенний рахунок, передавати їх купцям, допомагаючи їм субсидіями. Пропонував збувати за кордоном не льон та прядиво, а полотно та інші тканини. Посошков захищав інтереси купців і селянства. Він вважав неприпустимим розорення селянства, тому що «селянське багатство — багатство царюоче». Селяни належать не поміщику, а царю. Тому цар має охороняти селян від розорення їх поміщиками, щоб вони не були бідними. Від селян він вимагав старанності в роботі на господаря. Поміщик

повинен стежити за селянином, щоб він не гуляв даремно. Посошков пропонував ряд реформ, проведення яких могло, на його думку, встановити своєрідну гармонію інтересів і класовий мир між основними станами, а саме, дворянством, духовенством, купецтвом і селянами.

Дворянство, згідно поглядів Посошкова, є вищим станом, що має ряд почесних привілеїв. Воно повинно служити на військовій і цивільній службі, за що одержує землю і селян. Однак дворяни повинні утримуватись від організації фабрик і заводів, а врожай зі своїх маєтків повинні продавати оптом купцям. Духовенство звільняється від рекрутчини і подушного податку, а також повинне утримуватись від участі в торгівлі. Купецтво є основним станом, на котрий державою покладена справа розвитку промисловості і торгівлі. В інтересах забезпечення підприємств робочою силою йому варто надати право утримання «навічно» на заводах і фабриках усіх ледарів і гулящих, жебраків і бідних.

Тільки купецтво може вести зовнішню торгівлю, засновувати підприємства, торгувати і користуватись державним кредитом для організації нових підприємств. Селянство повинно бути звільнено від подушного податку. Податки повинні братись, по Посошкову, з землі, або як він виражається, з речі «грунтової». Посошков відстоював права власності селян на землю і доводив, що селянин-односібник буде більш старанно обробляти свою землю, ніж поміщицьку. Наведений розподіл прав і обов'язків між станами, на думку Посошкова, в кінці-кінців сприятиме миру і злагоді між ними. Монарх буде піклуватись про інтереси всіх класів і охороняти їх інтереси. «Твердий нагляд» забезпечить добрий порядок в державі.

Разом з тим Посошков рекомендує монарху зняти з великих державних посад родовитих дворян з їх «упертістю» і «неуцтвом» і запросити до управління людей простого звання з купців і селян. Особливо різкі антидворянські тенденції являються у Посошкова в його вимозі судової реформи. Насамперед, суд має бути не становим,

а єдиним для всіх. «Який землеробу, такий купецькій людині, убогому і багатому, як солдату, так і офіцеру». Такий суд слід очистити від дворян, які в більшості є хабарниками. В суди слід висувати «низькородних» із купців, ремісників та чорносошних селян.

Існування таких судів вимагає складання нового Положення. Для створення його необхідно скликати виборних від всіх чинів. «Мені здається, — пише Посошков, — не погано б вибрати і з селян, які в старостах і сотських бували». Це досконале «загальнорадіє» не відніме у монарха права остаточно судити про придатність Положення. Таким чином І. Т. Посошков в цілому захищав інтереси не тільки буржуазії, яка народжувалась але й селянства, про потреби якого зовсім не піклувались ідеологи «освіченого абсолютизму». Проте й такої критики І. Т. Посошковым було досить, щоб його посадили у в'язницю, де він і помер. А його погляди економічні і політичні погляди були самотніми. Талановитий представник суспільно-політичної думки передбачав цілий ряд положень, висунутих значно пізніше в західноєвропейських політичних теоріях. А в Росії в другій половині XVII–XVIII ст. поширювалися політичні погляди М. М. Щербакіова, С. Е. Десницького, Я. П. Козельського, О. М. Радіщева та ін.

Розділ XIII ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ У ФРАНЦІЇ В ПЕРІОД ПРОСВІТНИЦТВА

1. Характеристика державного устрою Франції напередодні революції

У XVIII ст., напередодні буржуазної революції, Франція була феодальною державою, але буржуазія ставала потужною економічною силою. В країні відбувався швидкий розвиток мануфактури і торгівлі. На півдні Франції, в Лангедоку, і на сході, в Шампані розвивалося сукняне виробництво, на заході — бавовно-паперове. В Турі і Ліоні займалися випуском шовкових тканин. В долині Сомми з'явилося багато металургійних заводів. Бордо, Марсель, Наїт вели жваву заморську торгівлю. Загострюються протиріччя в надрах феодального суспільства. Селянство страждало від непосильних податків, а феодальна знать потопала в розкоші. Дворянство керувало державою, а буржуазія ще не користувалася політичною владою. Саме вона і виступила проти феодальних виробничих відносин. Її програма була готова ще до подій 1789–1794 років. Політична думка французької буржуазії XVIII ст., виступаючи під виглядом просвітництва, спрямованого проти середньовічних забобонів, привілейованих феодальних гнобителів, починає з гострої критики феодальної церкви, монархії і всіх феодальних установ. Все це створювало в країні ідейно-моральну атмосферу, що сприяла розвитку політичних ідей.

2. Політичне вчення Вольтера

Одним із головних натхненників і визнаних лідерів європейського просвітництва по справедливості вважається Вольтер (справжнє прізвище Франсуа Марі Аруе) (1694–1778). Народився в Парижі в сім'ї, що належала до середньої, трудової верстви. Батько його був нотаріусом, потім служив у лічильній палаті, мати — господинею салону. Малюк рано щебетав куплети модних пісень, а у сім років почав писати вірші, потім — трагедії. Доля Франсуа змінилася зі смертю матері — його віддали до єзуїтського коледжу, звідки він вийшов у шістнадцять років. Вступивши в доросле життя, Вольтер вирішив стати письменником і водночас за порадою батька почав вивчати право. За яскраво виражений сатиричний характер у 1717 році потрапив у Бастілію, де провів одинадцять місяців. На прояви свавілля відповів оспівуванням законності, терпимості, свободи думки, благородним протестом проти тиранії. Тоді ж почали виходити з друку його твори, перший з них мав підпис «Вольтер».

У 1627 році Вольтера вислали до Англії. Тут у нього формуються просвітницькі погляди. Із Англії Вольтер привіз «філософські листи», в яких розкривається яскравий його інтерес до майбутнього людства. Він присвячує свою творчість поширенню ідей просвітництва, боротьбі проти релігійних забобонів. Вольтер відбиває позиції тієї частини французької буржуазії, котра не претендувала на владу, а ставила лише вимоги про реформи і гарантії, обмежуючись програмою «просвітницького» абсолютизму. Вольтер називав католицьку церкву головним гальмом прогресу, негативно ставився до богослов'я, нікчемної схоластики, котру духовенство викладало учням і закликав усіх боротись з цим страховищем. Релігія, з точки зору Вольтера — це грандіозне обдурення з корисними цілями і християнство не становить виключення.

Він вважав, що всі біди існуючого суспільства відбуваються із-через відсутність освіти, від неучтва, котре підтримується церквою.

На його думку, завданням філософа і освіченого правителя є боротьба за науку і прогрес. Він пропонував свої послуги королям, вважаючи, що «союз королів і філософів» відкриє ґрунт для розвитку людського суспільства. Хоч Вольтер і рішуче висловлювався проти католицької церкви, він все ж вважав необхідним збереження релігії в якості узди для народу, для підтримання існуючих порядків. Йому належать відомі слова: «Якби не було бога, то його слід було б вигадати». Як і багато інших мислителів свого часу, Вольтер користувався для критики існуючого ладу ідеєю природного права. Природні закони, на його думку, — це закони розуму, закони, котрі дає люدتву природа. «Бути вільним, мати навколо себе тільки рівних, — така істина життя, природне життя людини». Під свободою Вольтер розумів скасування кріпосних відносин. Разом з тим це — свобода друку, свобода совісті. Під свободою Вольтер розумів також відсутність будьякого свавілля: «Свобода полягає в тому, щоб залежати тільки від законів». Коли Вольтер говорив про рівність, він мав на увазі формальну рівність перед законом. «В нашому нещасному світі, — говорив він, — не може бути, щоб люди, живучи в суспільстві, не поділялись на два класи, один клас багатих, другий бідних».

Приватну власність Вольтер вважав необхідною умовою благоулаштованого суспільства. Тільки власники, по Вольтеру, повинні наділятися політичними правами. Вольтер висловлювався за «свободу праці», під якою розумів не що інше, як свободу буржуазної експлуатації: право продавати свою працю тому, хто більше за неї запропонує. Вольтер захищав буржуазні порядки, котрі повинні змінити кріпосництво, що гальмує дальший економічний розвиток Франції. «Потрібні люди, — говорив Вольтер, — в яких не було нічого крім їх рук і доброї волі... вони будуть продавати свою працю тому, хто більше заплатить, і замінить їм власність». Вольтер — прибічник «просвітницького» абсолютизму. Він вважав, що «просвітницький» король, маючи добру волю, зможе здійснити всю велику його програму реформ, але без революції.

Первісною формою держави Вольтер вважав не монархію, а республіку. Монархія виникає пізніше в результаті завоювань і підвищення військового вождя. Погоджуючись примиритися з монархією, якщо вона буде «просвітницькою», просвітницьким абсолютизмом, Вольтер в своїй політичній програмі обмежився вимогою реформ, спрямованих на усунення феодальних інститутів. Насамперед він вимагав знищення привілеїв духовенства, скасування тих особливих церковних судів, котрі лютували у Франції, вилучення у церкви актів громадянського стану, реєстрації шлюбів, смертей і передачі їх державі. Він проектував перевод усього духовенства на зарплату, перетворення духовних осіб у державних чиновників.

Вольтер виступав за ліквідацію інквізиції і катувань, котрі продовжували застосовуватись у Франції. Таким чином, програма Вольтера — це програма остаточного знищення залишків феодальної роздробленості, кріпосництва, що зберігались ще у Франції, ця вимога скасування режиму безправ'я і свавілля. На його думку слід реформувати юстицію і, зокрема, скасування існуючого в той час продажу судових та інших посад, що становили спадкоємну власність приватних осіб. Вольтер був переконаний в тому, що політична влада і керівництво суспільством повинні залишатись в руках небагачисельної меншості. Вольтер на маси дивився звисока, не вірив в сили і здібності народу. Активність має лякати Вольтера. «Коли черн'я візьметься тлумачити, все загине». Всі надії Вольтер покладав на реформи зверху.

3. Політичні ідеї Шарля Луї Монтеск'є

Видатний миститель епохи французької просвіти Шарль Луї Секонда барон де Ла-Бред і де Монтеск'є (1689–1755), народився у знатній аристократичній сім'ї. З часом цей родовитий дворянин став одним із головних противників королівського абсолютизму. Він був

радником бордоського парламенту (судової установи). Посаду він одержав у спадщину. Пізніше набув графський титул і звання президента цього парламенту.

Перший його твір «Персидські листи» (1721) вийшов анонімно. В ньому автор критикує політичні порядки і звичаї абсолютистської Франції. Молодий президент парламенту став рупором дворянської фронди. В 1725 році Монтеск'є поселився в Парижі. Його обрали членом Паризької академії. Проте все це його не задовольняло. Він вирішив мандрувати і об'їхав майже всю Європу. Він відвідав Англію, Австрію, Угорщину, Італію, Голландію і ряд німецьких князівств. Повсюди зустрічався з відомими політичними діячами і вченими, його охоче приймали при дворах європейських держав як члена Паризької академії, відомого своїми працями.

У теоретичній спадщині Монтеск'є важливе місце належить проблемі походження і сутності держави. За Монтеск'є держава не є продуктом божої волі, а утворена в результаті свідомої діяльності людей. У трактаті «Захист. Про дух законів» він прямо зазначає, що його вчення ідейно спрямоване проти концепції Гоббса. Монтеск'є вважав, що держава виникла на певному етапі розвитку людського суспільства. Її перший ступінь — природний стан. Про це йдеться у «Трактаті про обов'язки». За Монтеск'є, природний стан — це мирне життя людей у сім'ї. До утворення сім'ї люди жили, як тварини. Він намагався встановити закономірність суспільних явищ, зв'язки між окремими сторонами життя суспільства, з'ясувати умови, в яких живе той чи інший народ.

Законодавець, вважав Монтеск'є, повинен рахуватись з кліматом. На півдні клімат жаркий, там народ віддається ліні та зніженості. Для того щоб примусити людей працювати, необхідний страх покарання. Клімат може на півдні викликати рабство, хоч рабство ніде не відповідає природі. На думку Монтеск'є, воно суперечить природному праву. Однак на півдні, в країнах з жарким кліматом, рабство менш противне природі, ніж на півночі.

Деспотизм також частіше і скоріше складається на півдні, ніж на півночі, оскільки жара послаблює мужність людей і створює передумови для встановлення політичного рабства. В Азії немає помірного клімату і тому там переважає деспотичне правління. На законодавство, по Монтеск'є, впливає також ґрунт. Родюча земля сприяє підкоренню і розвитку землеробства, а землероби зайняті своїми справами, не охороняють свою свободу. Крім того, плодородна земля породжує зніженість і прив'язаність до життя, паралізує енергію. Як наслідок цього виникає рабство. Безплідна земля, навпаки, бо люди, які живуть на ній повинні самі добувати собі все, в чому відмовляє їм земля. Умови землі роблять людей загартованими, хоробрими, войовничими, схильними відстоювати свою свободу.

Гори і острови Монтеск'є вважає умовами, що сприяють свободі, оскільки ускладнюють доступ в країну завойовникам. Рівнини, навпаки, сприяють до деспотизму, рабству, оскільки рівнини плодородні, а плодородна земля створює передумови для рабства, і, крім того, рівнини легко завоювати. Тому тут легко встановлюється іноземне панування. При цьому Монтеск'є відзначав обмежене значення географічного фактору, що природа і клімат мають вирішальне значення тільки між дикунами, очевидно, тому, що вони не знайшли ще в особі законодавця людину, здатну протидіяти односторонній дії цього фактору. Найважливішим фактором на думку Монтеск'є був політичний, бо він формує дух законів, зміст законодавства і може навіть загальмувати дію фактору географічного. Політичні установи самі є відображенням економіки, матеріальних умов життя суспільства. Поряд з кліматом, політичними установами Монтеск'є визнає також густоту населення, точки зору релігії тощо. Монтеск'є надає особливого значення політичним установам, детально розглядає форми правління держав на тій підставі, що він називає природою уряду.

Природа визначається кількістю правлячих осіб; вона неоднакова в різних державах. Монтеск'є розрізняє три «правительні»

форми держави — демократію, аристократію і монархію. В демократії верховна влада належить обмеженому колу осіб, при чому чим менше осіб, позбавлених політичних прав, тим аристократія міцніша, а найкраща аристократія — та, котра ближче до демократії. Природа монархії в тому, що тут править одна особа, керуючись законами і спираючись на дворянство. Наявність дворянства — необхідна ознака монархії. Воно, на думку Монтеस्क'є, є «середньою» ланкою між владою і монархією. Невірною формою вважає Монтеस्क'є деспотію, котра протиставляється всім трьом «правильним» і «поміркованим» формам держави. Основна думка Монтеस्क'є при характеристиці форм держави полягає в тому, що політичні установи мають значення для змісту законодавства, а законодавство залежить від форми правління.

Монтеस्क'є намагається пояснити питання, чим викликається перехід від однієї форми держави до іншої. На його думку, зміна форм держави частіше всього викликається недостатністю або надлишком в здійсненні принципів, котрих дотримується та чи інша форма. Величина держави також відіграє певну роль. Мала республіка може загинути від зовнішнього натиску, монархія, що має значно більшу величину, навпаки, краще чинить опір зовнішньому ворогу. Однак монархія піддається внутрішній деформації внаслідок великої величини, бо велика держава схильна до деспотизму. Щоб уникнути зовнішньої небезпеки, республіки повинні об'єднатися одна з одною. Монтеस्क'є пропонував план утворення федеративної держави, в якій, на його думку, поєднуються вигоди великої держави з вигодами малої. Свої роздуми про значення політичних установ, про «дух» законів Монтеस्क'є пов'язує з міркуваннями про сутність свободи та шляхи її забезпечення.

На думку Монтеस्क'є, свобода є деяке почуття безпеки, котра впливає з дії законів у державі. Законність — важливіша в державі; вона забезпечує політичну свободу. Отже, основне завдання політичного діяча полягає в тому, щоб вказати засіб забезпечення законності.

Таким засобом Монтеस्क'є вважав поділ властей. Він розрізняє в державі три влади — законодавчу, виконавчу і судову. Ці три влади мають належати різним органам держави. Свій політичний ідеал Монтеस्क'є вбачав у сучасній йому Англії — конституційній монархії з верхньою палатою перів і палатою лордів, а також Францію — з розвитком станово-представницької монархії «готичного правління». Він говорить: «Знищити в монархії прерогативи господарів, духовенства, дворянства і міст, і ви скоро одержите в результаті державу народну, або ж деспотичну». Говорячи про розподіл функцій, Монтеस्क'є висуває положення, що влади в державі повинні урівноважувати одна одну. Не можна провести між ними меж, котрі б виключали втручання однієї влади в іншу. Так, монарх затверджує закони, а законодавець в свою чергу вирішує деякі питання управління, фінансові, організації армії, Монтеस्क'є схвалює таку взаємодію влад, схвалює взаємодію влад, при якій в деякій мірі будуть стримувати одна одну і в результаті буде рух вперед.

В Англії, безумовно, не було такого поділу влад, про яке говорить Монтеस्क'є. Кабінет Міністрів в Англії з XVIII ст. формувався не мимо волі парламенту, а в згоді з ним. Парламент і кабінет були знаряддям політичного панування одних і тих же класів. Але в англійській конституційній монархії з її відмінністю «короля і парламенту», «короля і ради» утворився компроміс двох класів — буржуазії і дворянства. Монтеस्क'є мріяв саме про такий порядок для Франції, пропонував французькій буржуазії слідувати англійському зразку. В цілому вчення Монтеस्क'є про розподіл влад одержало велику підтримку у його сучасників — серед ліберального дворянства і ліберальної буржуазії. Вольтер називав твори Монтеस्क'є «кодексом розуму і свободи». Вчення Монтеस्क'є знайшло втілення в конституційних актах буржуазної конституції Франції кінця XVIII ст.. Так, стаття 16 «Декларації прав людини і громадянина 1789 року» гласить: «Суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не встановлено поділ властей, не має конституції». А Конституція

1791 року намагалась втілити цей принцип в державному устрої Франції. Принцип поділу властей знайшов відображення в Конституції США 1787 року.

4. Політичні концепції Жан-Жака Руссо

Руссо — француз за походженням (1712–1778), народився в Женеві, видатний представник демократичних ідей XVIII ст. В 16 років залишив рідне місто і довго блукав безсистемно, поповнював свою освіту, міняв свої заняття в пошуках постійної професії. У віці до 30 років поселився у Парижі, добуваючи засоби для існування переписуванням нот. Перший літературний успіх приніс йому твір на конкурс, оголошений Дижонською академією на тему: «Чи сприяло відродження науки і мистецтва поліпшенню звичаїв?» Тема була історична: йшлося про звичаї західно-європейського суспільства. Руссо ж поставив її як філософську, досліджуючи загальне питання про значення освіти і культури. І вона мала успіх, удостоєна премії.

Через кілька років Руссо написав другу працю, присвячена питанню про нерівність між людьми. Вона сприяла зростанню популярності автора. Далі з'явилися праці «Нова Елоїза», «Еміль або про виховання», «Суспільний договір» (1762). Боячись репресій з боку релігії, Руссо залишив Париж, жив у Швейцарії, потім переїхав до Англії. Помер в Парижі в 1778 році. В своїй першій праці Руссо захищає парадоксальну тезу: наука, мистецтво, вся культура не тільки приносять користь, але псують людину. Усі пороки йдуть від науки і мистецтва. Культура не збільшує щастя. Навпаки наука, мистецтво, література закріплюють бідування і поневолення, котрі існують в суспільстві.

Головне джерело зла — багатство, а наука і мистецтво породжуються розкішшю, говорить Руссо і цим розкриває сутність свого виступу проти розвитку культури. Його протест базується на тому,

що нерівність і розкіш ведуть до цього. Проти цього виступає ремісник, дрібний буржуа, дрібний власник, котрим нове капіталістичне суспільство несе розорення. І Руссо ідеалізує примітивні, відсталі, патріархальні відносини. Його лякає розмах економічного розвитку, з яким неминуче пов'язані негативні сторони прогресу. У другій праці Руссо, поряд із питанням про походження нерівності між людьми, ставить питання про походження держави. Він виходить з того, що колись існував «природний» стан, в якому люди були рівні. Збереглась нерівність фізична, нерівності ж економічної і політичної не було. Помітна нерівність з'явилася після того, коли люди виходять з того природного стану. В природному стані немає приватної власності, немає державної влади. Людям властива первісна моральна чистота, їх зв'язує між собою дружба і жаль, люди щасливі, здорові, добрі. Людина, говорить Руссо, по природі істота добра, і тільки установи зробили її злою. При всьому своєму негативному ставленні до цивілізації Руссо розумів, що людині властива здібність до вдосконалення і прямо вказував на це.

Вдосконалення ж, на його думку, неминуче веде до винаходу знарядь, викликає перехід людини до осідлості, звернення людського суспільства до землеробства. Люди починають обробляти метали, а обробка металів вдосконалює обробку землі. Звідси з'являється приватна власність як деякий результат прогресу суспільства, вдосконалення людини. А приватна власність веде за собою поділ суспільства на багатих і бідних, прагнення одних до збагачення за рахунок інших; виникає боротьба, смути, захоплення, і як наслідок утворюється держава. Відповідно до вчення Руссо, держава утворилася тому, що виникла приватна власність, а вона з'явилася тому, що вдосконалюються знаряддя праці людської, розвиваються продуктивні сили. «Перший, — говорить Руссо, — кому спало на думку, обгородивши ділянку землі, сказав: «Це — моє». Держава виникає для закріплення панування, для охорони приватної власності. Руссо зображає державу як результат винаходу, «змови багатих». За таких умов

багатий прагнув поставити собі на службу закони, мирові суди, владу. Суспільство і закони знищили природну свободу, назавжди встановили панування власності та нерівності і заради вигоди кількох користололюбців прирекли весь людський рід на працю, рабство і злиденність.

Руссо вважав, що політичні інститути передбачалися не для суспільства взагалі, а лише для такої форми асоціації, котра «захищає і обмежує всією силою особистість і майно кожного з членів асоціації і завдяки якій кожен, поєднуючись з усіма, підкоряється однак тільки самому собі». Суспільству, заснованому на пануванні багатих, які узурпували політичну владу, Руссо протиставляє суспільство, засноване на рівності майна. Підкреслюючи необхідність майнової рівності, Руссо водночас виступив за збереження приватної власності. Таким чином, його ідеї, можуть бути визначені як егалітаристські, тобто рівності. Егалітаристська теорія виражала інтереси селянства, що боролось проти феодалізму. Проте егалітаристи не розуміли, що збереження приватної власності неминуче призводить до зростання майнової нерівності. Отже, неможлива ніяка сталість суспільства, заснованого на збереженні дрібної трудової власності.

Яскравий вираз ідеї егалітаризму отримали у трактаті «Про суспільний договір», або принцип політичного права. Зазначивши, що закони завжди приносять користь імуцим і завдають шкоду тим, у кого нічого немає, він робить висновок, що суспільний стан вигідний для людей лише доти, доки вони всі чимось володіють і доки ті в кого з них немає нічого занадто зайвого. І цю умову Руссо вважає абсолютно необхідною для існування рівності. У всіх має бути щонебудь і ні в кого не має бути занадто великого багатства — ось основна формула зрівняльних тенденцій філософії Руссо. За відсутності такого становища, зазначає Руссо, рівність є лише уявною.

Існуючі суспільства не відповідають змісту справжнього суспільного договору, що говорив Руссо, він розробив вчення про народний суверенітет. «Я стверджую, — писав Руссо, що суверенітет, який

є тільки здійсненням загальної волі, не може відчужуватись». Суверенітет належить народу в цілому. Руссо зображає суспільний договір як договір кожного з кожним, в результаті котрого вперше створюється суспільна і політична організація. Основною, цілком необхідною умовою суспільного договору є, на думку Руссо, народний суверенітет. Там, де немає народного суверенітету, там ігнорується суспільний договір, там — деспотизм, неправомірне панування однієї особи та всіма останніми.

З умов суспільного договору, за Руссо, випливає право народу на збройний захист своїх прав — тобто повстання. Таким чином він обґрунтовував і виправдовував майбутню буржуазну революцію. Однак Руссо був противником народного представництва, вважаючи, що кожний громадянин повинен особисто брати участь в обговоренні і прийнятті законів. Депутати — тільки прикажчики народу, і тому вони не можуть вирішувати остаточно. Їх рішення може набути силу закону лише після затвердження його народом шляхом референдуму. Висловлюючись проти народного представництва, Руссо мріяв перетворити Європу в конгломерат дрібних патріархальних республік.

Визначаючи, кому повинна належати законодавча влада, Руссо вважав, що встановлення урядової влади є також справа народу. Якщо урядова влада буде передана в руки однієї особи, встановиться монархія. Якщо народ передасть владу кільком особам, утвориться аристократія, а якщо він залишить у себе не тільки законодавчу, але й виконавчу владу, — це буде демократія, точніше демократична форма правління. Однак суверенітет завжди повинен залишатись в руках народу.

Урядова влада встановлюється, по Руссо, не суспільним договором, а декретом, постановою народу. Декретом визначається форма або спосіб правління, а декретами призначаються ті особи, котрим вручаються урядові повноваження. Вчення Руссо про суспільний договір і народний суверенітет мало великий вплив на політичні

погляди якобінців. Багато положень його політичної доктрини отримали відображення у Конституції Франції 1793 року. Його погляди в критиці сучасного йому суспільства були кроком вперед щодо поглядів мислителів XVIII ст., в тому числі Вольтера та інших просвітителів.

5. Політичні погляди Поля Анрі Гольбаха

Поль Анрі Гольбах (1723–1789) — французький філософ-матеріаліст, почесний член Петербурзької академії наук (1780), ідеолог революційної буржуазії. Політичні погляди його викладені в працях «Система природи», «Загальна моральність», «Природна політика», «Суспільна система» та інших. Його філософія була спрямована проти ідеалізму і релігії як ідеології панівного класу в феодальному суспільстві. Будучи матеріалістом «знизу», він залишався ідеалістом «зверху», оскільки давав ідеалістичне тлумачення процесу розвитку суспільства, держави і права, гостро критикував феодальні порядки. Проте при поясненні історичних процесів Гольбах не помічає відмінностей між закономірністю явищ в природі і суспільстві, вважаючи, що медицина повинна дати ключ до людського серця і навіть пояснити історичний рух людства. Надлишок дикунства в жовчі фанатика, розгаряченість крові в серці завойовника, дурне травлення у якого-небудь монарха, примха якої-небудь жінки — є достатніми причинами, щоб примусити починати війни, посилати мільйони людей на бійню, руйнувати фортеці, перетворювати в попіл міста, втягувати народи в злиденність і траур, викликати голод і заразні хвороби і поширювати відчай і біди на довгий ряд століть, вважав він.

В питаннях походження держави і права Гольбах поділяв погляди представників школи природного права, але з деякими особливостями. Основною властивістю людини Гольбах називав егоїзм, прагнення до власної користі. Він вважав основою держави договір,

під яким розуміє сукупність явних умов, що зв'язують людей в суспільства. Це — закони співжиття, котрим повинні підкорятись всі люди, оскільки індивідуум не може нічого вимагати від інших, не надаючи їм з свого боку ніякої користі. Вони визначаються законом самої природи, і виконання їх необхідне для людського щастя. Із природних прав найбільш священними є свобода, власність і безпека.

На думку Гольбаха, «закони природи дають кожній людині право, що називається власністю, вона дає можливість виключно користуватись благами, котрі дають талант, працю і промисел». Гольбах вважає, що встановлення спільності майна нерозумно і суперечить людській природі. Нерівність серед людей, по Гольбаху, — явище цілком природне, бо йде від різних людей, вона не шкідлива, а корисна, оскільки змушує людей до діяльності в своїх інтересах. Основою власності Гольбах вважає ставлення, що виникає між людиною і продуктом його праці. Але така теорія праці і власності не заважає вважати купців і фабрикантів благодійниками, які дають зайняття і життя цілому суспільству в процесі власного збагачення. Згідно з поглядами Гольбаха суспільний договір охороняє тільки буржуазну власність, а феодальна ж власність повинна бути знищена. Він вимагає позбавити всіх привілеїв дворянства — феодальних повинностей у вигляді барщини, сенворіальної юстиції і т. п. Гольбах прямо пропонував монархам відібрати у дворян їхні права.

Утворення держави Гольбах пояснює в дусі школи природного права. Кожне суспільство повинно мати владу. Кожний індивідуум повинен підкорятись центральній силі, котра покликана приводити все в рух. Гольбах визначає уряд, як силу, встановлену загальною волею для того, щоб управляти діями всіх членів суспільства і зобов'язувати їх служити його меті. Ця мета — безпека, щастя, збереження цілого і частини суспільства. Як тільки встановлюється уряд, виникають нові відносини. Один або кілька індивідуумів наказують, останні підкоряються. Одні стають суверенами, інші підлеглими.

Кордони підкорення Гольбах вбачає в справедливості, в інтересах всього суспільства. Влада законна, якщо вона діє в інтересах загального блага. Підкорення повинно бути розумне і добровільне.

Державна влада на його думку існувала завжди і першою, найпримітивнішою була влада батька в сім'ї. Первісною формою держави стала монархія. Досконалої форми держави немає. Гольбах ненавидить деспотизм і боїться революції. На його думку форма правління не має значення, тільки б уряд забезпечував щастя найбільшій кількості людей. Це можливо здійснити, якщо кожному громадянину буде надана свобода в правомірних межах працювати для свого щастя, не приносячи шкоди співгромадянам. Свобода, говорив він, забезпечена там, де панує закон. Свобода не зв'язана з формою правління. В демократії, на думку Гольбаха, народ часто не має ніякого поняття про свободу.

Гольбах вважає необхідною свободу совісті і думки, свободу преси; виборче право повинно надаватись тільки так званім «справжнім громадянам», що мають інтерес до суспільних справ і пов'язані з вітчизною своїм майном, тобто володарем землі. Повноправним громадянином є тільки батько сімей, що володіє землею. Представники народу не повинні одержувати ніяких пошан і нагород від монарха. Виборцям надається право змінювати і карати своїх обранців. Політичні погляди Гольбаха сприяли прогресивним перетворенням у Франції XVIII століття.

6. Про політику і державу. Клод Андріан Гельвецій

Гельвецій (1715–1771) — один із тих мислителів, які прославили XVIII ст. Він був зв'язаний з енциклопедистами ідейно, з багатьма підтримував особисту дружбу, вів сміливу й рішучу боротьбу з феодальними порядками, з королівською владою, з дворянством, церквою. Гельвецій походить з багатой сім'ї, одержав світську освіту,

став членом Академії наук в Парижі, великим поміщиком і матеріально забезпечив себе для занять філософією. Його твори користувалися великою популярністю серед читачів. Гельвецій розумів, що суспільний справедливий порядок можна встановити тільки в результаті докорінної ломки. Вважав, що католицька церква з усім її апаратом і з усією її ідеологією має бути зруйнована в першу чергу, тому що вона є цементом, що поєднує всі частини феодальної споруди. Особливу увагу у світі викликала праця Гельвеція «Про розум». Проти нього виступили всі сили старого суспільства — від короля до священника. Папа Климент XIII засудив книжку, заборонив її читати, переписувати, передруковувати, зберігати. Відлученням від церкви загрожував представник Бога на землі будь-кому, хто маючи цю книгу, не доставить її негайно духовному начальству для спалення. В книзі Гельвецій розглядає питання кращого державного і суспільного устрою. Тут він і мораліст, і політик, і соціальний реформатор.

Походження суспільства і держави Гельвецій розкриває собі з допомогою гіпотез про первісний стан людства. Він змальовує дикуна, первісну людину, котра схиляється перед силою. В її мові навіть немає слів, якими визначається поняття справедливості. Тільки страх примушує людей бути справедливими до інших. Це стосується і народів у цілому. Вони дотримуються договорів, доки бояться один одного, доки між ними існує рівновага сил. Порушується рівновага — і сильніша держава безсоромно порушує свої обов'язки. Гельвецій вважає, що любов до влади за будь-якого правління є однією з сил, що спрямовує людські вчинки. Ні єдиноначальне правління, тобто необмежена монархія, ні обмежена монархія чи олігархія, за яких влада перебуває в руках певного числа людей, не становлять ідеальної форми правління. Деспотизм має місце і в першому і в другому випадках. За цих двох форм правління зовсім неможливо, щоб любов до влади виховувала справедливих і добрих громадян.

Гельвецій розуміє, що нерівність в розподілі майна і розкіш як її наслідок неминучі, бо цілком природним є існування приватної

власності, грошей і економічної нерівності. Завдання політика, по Гельвецію, полягає в умінні управляти людськими пристрастями і використовувати їх в інтересах суспільства. Пристрасті як такі не можуть вважатись злом і становлять єдиний двигун суспільного життя. Великі справи здійснюються в результаті сильних пристрастей. Тому законодавці повинні не придушувати пристрасті, а вміло керувати ними. Добродійність і щастя народу — наслідок не святості його релігії, а мудрості його законів. Гельвецій так змальовує демократію: «Верховна влада в державі порівну поділена між усіма верствами громадян». Він прихильник федеративного устрою держави, висловлюючись за поділ країни на певну кількість маленьких республік, що користуються самоврядуванням щодо внутрішніх справ і посилають делегатів до верховної ради, яка вирішує питання загальнодержавної політики.

В своїй політичній програмі Гельвецій пропонує поділити Францію на тридцять республік з рівними територіями. В цих республіках мають бути однакові закони, що забезпечують свободу. Кожна республіка повинна мати своїх виборних посадових осіб і власну поліцію. Верховний представницький орган союзу складається з делегованих від кожної республіки чотирьох депутатів. В його компетенцію входять загальна політика і ведення війни. Він повинен наглядати, щоб закони в республіках змінювалися тільки зі згоди всіх. Погляди Гельвеція були прогресивними для свого часу і частково втілювалися в актах Великої французької революції. Ідеями Гельвеція надихалися послідовники його філософії XVIII ст.

7. Утопічний соціалізм Мельє, Морелі, Маблі, Бабефа

У Франції XVIII ст. виникають ідеї утопічного соціалізму і комунізму. Вони виражали інтереси народу і поширювали свої переконання

шляхом просвітництва, правильних уявлень про людську «природу» і завдання людського суспільства. Раніше всіх виступив Жан Мельє (1664 — бл. 1733), який народився в селі Мазерні в Шампані. Після закінчення духовної семінарії він був призначений священиком в один із приходів Шампані, де і залишався до смерті. Покінчив життя Мельє трагічно: він виступив на захист селянина, в результаті чого у нього виник гострий конфлікт з сеньором; в свідомості свого безсилля священик заморив себе голодом.

Він гнівно викривав зло і несправедливість, що панували у світі. В «Заповіті» він викриває феодальне суспільство і кріпацьку експлуатацію, нічим не виправдані привілеї дворянства. Мельє виступає в аналізі суспільних відносин як просвітитель — мораліст. В «Заповіті» він викриває релігію. «Всі релігії, — говорить він, — є лише помилками, ілюзіями і обманом». «Будь-який культ і поклоніння богам, — по словам Мельє, — є помилка, зловживання, ілюзія, обман і шарлатанство». Він доводить, що релігійні забобони використовуються широко в своскорисних цілях, «лжепророками, обманщиками і шарлатанами», котрі зловживають владою, захопленою ними під приводом управління людьми. Християнська релігія в очах Мельє не становить виключення. Навпаки, він називає догмати цієї релігії особливо безглуздими, висміює властиві християнству культ ікон і віру в чудеса. Християнська релігія, говорить Мельє, терпить, схвалює і навіть заохочує зловживання, противні справедливості і доброму правлінню. Вона терпить і заохочує багато несправедливих утисків.

Першим зловживанням є велика нерівність між різними станами і становищем людей; одні мов би народжені тільки для того, щоб деспотично панувати над іншими і вічно користуватись всіма благами життя; інші, навпаки, мов би народилися тільки для того, щоб бути нещасними і мерзеними рабами і все життя знемагати під гнітом злиднів і тяжкої праці». Нерівність породжує гордовитість і марнославність в одних, ненависть і гнів у інших. В душі природно-правового

вчення Мельє стверджує, що всі люди рівні від природи, мають право на свободу і на свою долю в земних благах, але разом із тим, виходячи за межі буржуазних концепцій, додає, що всі повинні займатись корисною працею.

Мельє суворо засуджує положення, при якому в одних зосереджені всі блага і задоволення, а в інших — всі тяготи, турботи, горе і неприємності життя. Мельє викриває хибність уявлень про знатність, якою хизуються феодалі, заявляючи, що їх предки були люди кровожерливі і жорстокі гнобителі, тирані, підступні зрадники, порушники суспільного закону, віри, батьковбивці. Він суворо критикує феодальний устрій, викриває нещадну експлуатацію селян, порівнює поміщиків з кишковими паразитами, що виснажують тіло людини. На його думку, вони є для селян найзлішими і справжніми дияволами. Мельє засуджує роль «служителів правосуддя» абсолютистської Франції, відносить їх до числа людей, котрі не тільки не приносять ніякої користі, але служать «лише нехтуванню, пограбуванню і знущанням над іншими людьми». До цієї категорії Мельє відносить відкупщиків, канцелярських чиновників, збирачів податків і накінець «численних негідників і шахраїв в справі соляної та тютюнової монополій». «Всі ці люди, — говорить Мельє, — знаходять задоволення тільки в розоренні бідного народу, вони в захопленні, коли їм вдається спіймати кого-небудь в свої тенети і одержати добру здобичу».

Влучно критикує Мельє основи існуючого ладу, приватну власність, існування якої розглядає як одне із зловживань, прийняте та узаконене в усьому світі «поряд із нерівністю і дармоїдством». Люди привласнюють собі в приватну власність блага і багатства землі, тоді як всі повинні були володіти ними спільно. І Мельє пропонує організувати життя суспільства на комуністичних засадах. Всі жителі однієї і тієї ж місцевості повинні становити одну сім'ю, жити мирно і спільно, користуватись однією і тією ж їжею, мати однакокий хороший одяг і взуття, однаково хороші житла. Всі повинні

однаково займатись корисним заняттям, причому заняття поділяються в залежності від потреб в тих чи інших продуктах. За цих умов кожний буде мати все необхідне для мирного існування, ніхто не буде відчувати тривоги щодо свого майбутнього і майбутнього своїх дітей, нікому не доведеться боятись голоду й убогості. В реформованому суспільстві не буде обдурень, крадіжок, пограбувань, судових процесів.

Праця розподілятиметься рівномірно, і ніхто не буде виконувати непосильних робіт. Мельє передбачає, що це підніме рівень розвитку продуктивних сил. В результаті цього з'являться про палаци, зручні і привабливі будинки, сади, в яких буде багато плодів, великі врожаї і добробут, інші блага. Мельє засуджує абсолютизм, тиранію королів і князів, котрі доводять народи до виснаження. Як раціоналіст-просвітитель, в якості шляхів досягнення ідеалу та ліквідації зла він вказує насамперед на просвітництво, поширення правильних уявлень про взаємовідносини людей. Першою умовою для ліквідації зла є визволення людини від підкорення релігії та християнській моралі. Але це — лише попередня умова. Мельє не вважає достатнім обмежуватись мирним шляхом, а відкрито закликає до збройного виступу проти тиранів, вихваляє тираноббивство, закликає до об'єднання народів, до організованих дій трудящих. У вченні Мельє знайшли відображення думки і бажання французького селянства. Його комунізм був утопічним в умовах Франції XVIII ст.

Ідеї утопічного комунізму, поряд з Мельє, розвивались у творах Морелі (бл. 1715—1778), який майже все життя був малозабезпеченим. Друкував праці у Франції, Бельгії, Голландії. У 1754 році вийшла в світ праця «Кодекс природи, або справжній дух її законів». У першій частині мислитель дав теоретичне обґрунтування комунізму а в другій викладає «Зразок законодавства», який по суті, є проектом конституції майбутнього комуністичного суспільства. Морелі вбачав все суспільне зло у приватній власності. «Даремно, мудреці землі, ви шукаєте стан повної свободи там, де царюють

ці тирані (приватна власність і породжені нею приватні інтереси. Ви не підрізали власності і тому нічого не зробили: ваша республіка опиниться коли-небудь у жалюгідному становищі», — говорив він. Морелі з особливою силою підкреслює якісно нову природу влади, що базується на суспільній власності. Її завдання — управління суспільством, здійснення, насамперед, господарських функцій. Він характеризує нову державу як «форму правління, що розподіляє суспільну працю у відповідних пропорціях між її громадянами й тому значно зменшує її вагу». У проекті Конституції комуністичного суспільства Морелі змальовує оригінальну форму організації влади, ще не відому історії. Нація, за його проектом, поділяється на провінції, провінції включають у себе міста, міста поділяються на триби, триби на сім'ї.

Батько сім'ї, якому виповнилося 50 років, стає сенатором у своєму місті. Сенат міста видає різні регламенти щодо законів, здійснює правосуддя, веде облік людей, займається вихованням молоді, піклується про людей похилого віку, хворих тощо. Існує Верховний сенат нації, дві системи посадових осіб, функції глави Нації виконує генерал (призначається довічно), життя члена суспільства має регламентуватися законом. Морелі своє завдання вбачав у тому, щоб знайти такий суспільний устрій, за якого людина була б «настільки щасливою і добродійною, наскільки це можливо для неї у земному житті». Він розраховував на мирний шлях здійснення свого ідеалу.

Ідеї утопічного соціалізму виражені також в працях Габрієла Бонно де Маблі. Вступивши в лави духовенства віддав свої сили науковим заняттям і літературній діяльності, ставши автором багатьох творів на історичні, філософські та політичні теми. Серед них «Про права і обов'язки громадянина» (1789), «Про законодавство або принцип законів» (1776). В першій праці він доводить, що по природі людям властивий розум, свобода. Ці природні властивості повинні бути збережені і зміцнені із створенням державної влади. Він — прихильник рівності як природного закону людей. Природа

не створила ні великих, ні малих людей, вона визначила одних бути господарем інших. Приватна власність не відповідає «природі» людей і не була властива людям в природному стані. Був час, твердить Маблі, коли не існувало приватної власності і всі працювали спільно, розподіляючи продукти за потребами. Встановлення приватної власності створило всі біди людей і породило пороки. Нерівність — джерело наших пороків, яка породжує деспотизм і рабство. Маблі вважає багатство несумісним з моральністю, його зразком є суворе і просте життя спартанця. Майнова рівність об'єднує всіх людей, збагачує їх душу і виховує їх в почуттях взаємної доброзичливості і дружби. Нерівність майна деформує людину і змінює природне тяжіння її серця.

Маблі вважає неможливим повернення в первісний стан спільності майна. Тому необхідно обмежити це реформами, законами. Чим суворіші будуть закони, — переконує він, — тим менш небезпечним буде нерівність майна. Маблі говорив про необхідність обмежити торгівлю, котрій властивий «дух жадібності» і котра породжує всялякі пороки. Слід видати закони, що ускладнювали б куплю-продажу майна. Великого значення Маблі надає аграрним законам, які покликані обмежувати розміри земельних володінь. Ідеалістично вирішуючи питання розвитку суспільства, Маблі покладав головні свої надії на просвітництво. Однак він не виключав і революційного шляху перетворення суспільства. «Громадянська війна, — говорить він, — буває іноді великим благом». Він порівнює громадянську війну з ампутацією, цілком необхідною при гангрені руки чи ноги. «Політичному суспільству, — заявляє Маблі, — буває іноді необхідний рух, інакше воно стає трупом». «Народ ніколи не буває більш сильним, більш поважним і більш щасливим ніж після потрясінь громадянської війни».

Проте Маблі не міг вказати, які саме сили здатні зробити революційний переворот, здатний привести до ліквідації існуючого суспільного устрою. Ось чому здійснення комуністичного устрою він

зводить до якогось невідомого пустельного острова, де люди будуть звільнені від забобонів і пристрастей Європи. «Коли я читаю, — говорить Маблі, — опис якого-небудь мандрівника про якийсь пустельний острів, над яким розстеляється все небо і по якому тече корисна для здоров'я вода, у мене завжди є бажання відправитись туди і заснувати там республіку, де всі багаті, всі бідні, всі рівні, всі вільні, всі брати і де першим законом була б заборона володіти власністю». В цих словах розкривається суть утопічності поглядів Маблі.

Ідеї утопічного соціалізму в період французької революції XVI–XVII ст. не залишились в галузі однієї теорії, вони відбилися і в революційних виступах трудового народу. Цей виступ відомий під іменем «Змова в ім'я рівних» і пов'язаний з ім'ям Франсуа (Тракка) Бабефа (1760–1797). Він став сиротою. В молоді роки багато зазнав горя, працюючи поденщиком, помічником землеміра. З початку революції Бабеф вів енергійну боротьбу проти феодальної земельної власності, феодальних повинностей і за поділ общинних земель. Агітація проти побічних податків в 1790 році закінчилася для нього ув'язненням, а потім звільненням на вимогу Марата. Він веде кампанію проти термідоріанського уряду, створює таємну організацію для підготовки повстання проти Директорії і встановлення нового суспільного і політичного ладу. Змова була розкрита в результаті доносу зрадника. Бабеф був арештований і страчений.

Бабеф і його прихильники — бабувісти, критикували «паперову» рівність перед законом. Його не задовольняла буржуазна революція, що зберегла в недоторканості протилежність багатства і бідності. Бабувісти закликали до нових, більш глибоких перетворень. Революція не доведена до кінця, говорив Бабеф, оскільки нічого не зроблено для забезпечення народного щастя, і навпаки, зроблено все, щоб примусити народ проливати свій піт і кров, що збирається в золоті судини купкою ненависних багатців. Революцію слід продовжувати. Її мета — знищення нерівності, відновлення загального щастя.

Він оголошує рівність першою вимогою природи. «Ми претендуємо, — говорить Бабеф в «Маніфесті рівних», — на те, щоб жити і вмирати рівними», подібно тому як ми народилися ними. Ми хочемо справжньої рівності або смерті — ось чого нам треба». Причина всякої нерівності — приватна власність. Тому ліквідація приватної власності і встановлення спільності майна і праці — єдиний засіб назавжди усунути нерівність і всі біди. Тому він висуває принцип обов'язкової праці, забезпечення всім необхідним для кожного життя, щоб одержувати за працю засоби для задоволення природних потреб. Великих міст не буде, країна покриється селами.

На його думку найдоцільніше організувати соціалістичне господарство в масштабах країни. Він розробляє план утворення національної общини, якій передається все майно. Громадяни, які бажають зберегти своє господарство, розглядаються як іноземці і не користуються політичними правами. Бабеф не обмежувався викладом принципів майбутнього суспільного устрою, але й вживав практичних заходів, очоливши створену для підготовки і організації повстання «таємну директорію суспільного спасіння». Були заплановані заходи, здатні забезпечити зв'язок революційної організації з народом, швидкий і легкий спосіб спілкування з ним. Бабувісти передбачили увесь план повстання. Повсталий народ закликався оволодіти державним казначейством, поштою, урядовими будинками і всіма суспільними і приватними складами продовольства і військової амуніції. В результаті перевороту бабувісти пропонували встановити тимчасову революційну владу, яка покликана управляти країною протягом перехідного періоду аж до встановлення комунізму. Це повинна бути революційна диктатура, подібно диктатурі якобинців у Конвенті. Змова Бабефа стала самостійним революційним виступом. Теоретичні установки бабувістів були утопічними, оскільки не існувало ні матеріальних, ні політичних передумов для їх втілення в життя.

8. Особливості політичних поглядів діячів французької буржуазної революції

Ідеї, розвинуті представниками просвітництва у Франції XVIII ст., знайшли відображення у виступах діячів французької революції, в її законодавчих актах. Вони справили безпосередній вплив на виникнення буржуазних політичних установ, викликаних до життя революцією 1789 року. Відомий діяч Установчих зборів аббат Сійєс в своїх промовах посилався на Руссо і положення, висунуті Монтеस्क'є, не вбачаючи великих розходжень між ідеями цих мислителів. Сійєс приймав принцип суспільного договору і прямо заявляв, що «будь-яке суспільство може бути справою вільної угоди між його співчленами». В проекті декларації, котрий він розробив говориться: «Немає суспільства, якщо воно не засновано на вільній волі договірних сторін». Відстоюючи принцип суспільного договору, Сійєс разом із тим був прихильником народного суверенітету. Закон повинен бути виразом народної, загальної волі. Народна воля, говорив Сійєс, завжди законна, вона — джерело законності. При цьому Сійєс вніс деякі доповнення до положення Руссо щодо безпосередньої демократії. Він відстоював принцип народного представництва, котрий Руссо допускав лише з деякими застереженнями.

Сійєс дотримувався думки Монтеस्क'є, котрий говорив, що у великих державах немисливо обійтись без народного представництва. У Сійєса народне представництво розглядалося як втілення принципу народного суверенітету. Відповідно з ідеалами конституційної монархії і принципу розподілу властей була прийнята Установчими зборами Конституція 1791 року. Хоч згідно цієї конституції визнавалось, що суверенітет належить народу, однак збережена була спадкоємна королівська влада і королю надавалось право призначати і звільняти міністрів. Незважаючи на проголошене в Декларації 1789 року, положення про те, що закон повинен бути вираженням загальної волі, конституція ввела майновий ценз і нерівне виборче

право. Представники крупної і середньої буржуазії — жирондисти — були також прихильниками ідей Монтеस्क'є і Руссо, але вони не були послідовниками.

Ідеї Руссо знайшли відображення в промовах і документах якобінців — представників революційного класу Франції XVIII ст. — міської і селянської бідноти, і особливо ображали погляди міських низів. В якобінській «Декларації прав людини і громадянина» 1793 року сказано: «Закон є вільне і урочисте вираження загальної волі». Стаття 10 якобінської конституції 1793 року гласить: «Народ обговорює і ухвалює закони». Вождь якобінців Максиміліан Робесп'єр вважав себе учнем Руссо. Він писав Руссо: «Ти навчив мене пізнати себе... Старий будинок розпався; на руїнах піднявся портик нового будинку, для побудови котрого і, завдяки тобі, приніс і свій камінь». У промові в Установчих зборах з приводу проекту конституції Робесп'єр говорив, що необхідно виходити з принципу сепаратизму народу. «Всі посадові особи, — говорив він, — є лише уповноваженими народу, його прикажчиками, котрих він може призначати і знімати в будь-який час». Формою правління у Франції, на його думку, може бути тільки демократична республіка.

Робесп'єр виступив з ідеєю, що в державі не повинно бути різкого уособлення правлячих і управляючих, висловився проти професіональних чиновників, політиків, парламентарів, вважав, що будь-який громадянин, простий землероб чи дрібний ремісник може і повинен вміти управляти. Коли контрреволюція стала загрожувати завоюванню революції, Робесп'єр виступив на захист революційного уряду. «Революція, — говорив Робесп'єр, — це боротьба свободи проти її ворогів; конституція — це правління свободи, що одержала перемогу і встановила мир». Революційний уряд спирається на священний закон — спасіння народу, на самий непохитний із всіх принципів — необхідність. Якобінці висловлювалися проти різкої майнової нерівності, проти зосередження багатства в руках небагатьох імущих і разом

із тим визнавали приватну власність непорушним принципом суспільного устрою.

На думку Робесп'єра, власність — це право кожного користуватись і розпоряджатись тією часткою благ, котрі забезпечені йому законом. Та рівність, на яку Робесп'єр так рішуче настоював, була не майновою, а чисто формальною. Він вважав, що економічна нерівність — це «химера», що вона «рішуче неможлива в громадянському суспільстві». В своєму проєкті «Декларації прав» він обмежувався вказівкою на те, що «право власності, як і всі інші права, обмежено необхідністю поважати права інших людей» і що це право не повинно «завдавати шкоди ні безпеці, ні свободі, ні існуванню, ні власності наших ближніх».

Один із керівників якобінців Жан-Поль Марат ще в 1774 році випустив у Англії памфлет «Ланцюги рабства», в якому піддав різкій критиці монархічний державний устрій і відкрито закликав до повстання і розробляв його програму. Він відстоює демократичний принцип організації державної влади, висуває положення, що верховна влада в державі належить всій нації, що нація і є джерелом будь-якої законної влади. Марат висловлюється за загальне виборче право, виступає проти декрету Установчих зборів, про вводив майновий ценз і поділ громадян на «активних» і «пасивних». Цей акт, на його думку, спотворює літопис революції французького народу, покриває ганьбою перший рік ери «свободи». Влада законів, за словами Марата, «ні що інше, як прихована тиранія мізерної меншості над більшістю». Після втечі короля він вимагав призначення верховного диктатора, висловлювався за обрання трибуналу, покликаного розправитись із зрадниками і ворогами народу. Подібно Робесп'єру, він захищав ідею наділеного широкими повноваженнями революційного уряду і вимагав енергійних і рішучих заходів проти контрреволюції. Політичні ідеї якобінців відображені в якобінській конституції 1793 року, що не вступила в дію через війну, розлючату

ворогами революції. Ця конституція вводила загальне і рівне виборче право і передбачала обрання вищого органу виконавчої влади — Виконавчу раду. Це була буржуазно-демократична конституція, яка відкидала принцип поділу властей і намагалась втілити в життя принцип народного суверенітету.

Розділ XIV ПОЛІТИЧНА ДУМКА У СПОЛУЧЕНИХ ШТАТАХ АМЕРИКИ В ПЕРІОД БОРТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

1. Війна колоній за незалежність і утворення США

На території сучасних Сполучених Штатів Америки, капіталістичні відносини формувалися в історичних умовах, відмінних від країн Європи, де розвиток цих відносин гальмувався пануванням феодалізму. В північних колоніях Нової Англії успішно розвивалися ремесла, мануфактурні виробництва, суднобудування, складалася і міцніла велика торговельно-промислова буржуазія. Обширні простори колоній на Заході Америки сприяли швидкому зростанню сільського господарства, заснованого на праці вільних фермерів. Економіка південних колоній, що виробляли тютюн, рис, індіго та інші культури, базувалась на жорстокій експлуатації європейськими плантаторами праці перетворених в рабство негрів. Розвиток капіталізму в цілому в колоніях здійснювався варварським пограбуванням і нелюдським знищенням цивілізованими європейцями, що загарбали новий материк, корінного індіанського населення. Тому процес господарського розвитку в американських колоніях неминуче привів до загострення протиріч між колоніями і англійською метрополією. До 70-х років XVIII століття протиріччя між метрополією і колоніями досягли свого апогея, що знайшло свій яскравий прояв у війні американських колоній проти Англії за свою незалежність (1775–1782).

Переможний підсумок війни став результатом активної участі в ній широких народних мас, що боролися за справедливу справу, завоювання політичної незалежності своєї батьківщини. Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (14 липня 1776 р.) вказала, що «Сполучені колонії суть, і по праву повинні бути вільними і незалежними штатами, що вони звільнені від всякого підданства британській короні і що будь-який політичний зв'язок між ними і державою Великобританія повинний бути і є цілком знищеним, і, як вільні і незалежні штати, вони мають повну владу оголошувати війну, укладати мир, вступати в союзи, розвивати торгівлю і здійснювати всі інші акти і справи, що незалежні держави можуть здійснювати по праву». Однак плодами перемоги в боротьбі за незалежність, завойованою кров'ю народних мас, скористалася лише кружна торговельно-промислова буржуазія Півночі і плантатори — рабовласники Півдня.

Виникають гострі суперечності між учасниками боротьби за незалежність — дрібними фермерами, ремісниками, робітниками, з одного боку, і торговельно-промисловою буржуазією і плантаторами — з другої, — нерідко вони виливалися в народні повстання, як наприклад, в 1786–1787 рр. під керівництвом Данієля Шейса в штаті Массачусетс. Це повстання було придушено, а правлячі кола закріпили своє соціальне і політичне панування в конституції США 1787 року. В такій історичній обстановці склалися основні напрями політичної ідеології американського суспільства в період боротьби за незалежність. Ця ідеологія виражала суперечливі інтереси різних соціальних груп суспільства.

2. Олександр Гамільтон і його політичні погляди

Олександр Гамільтон (1757–1804) — один із духовних батьків Конституції США 1787 року, ідеолог американської буржуазії, що

намагалася обґрунтувати необхідність сильної централізованої влади, здатної здійснити необмежену владу свого класу і приборкати опір трудящих мас. В працях Гамільтона вказується, що «міцний союз послужить бар'єром проти внутрішніх розбратів і повстань». Він був прихильником організації в США конституційної монархії по зразку англійської. Однак вважав можливим в порядку виключення і можливість створення в США республіки, але при умові, що на чолі виконавчої влади буде перебувати президент, який обирається пожиттєво і наділений необмеженими повноваженнями. Гамільтон в своєму прагненні вихолостити окремі демократичні елементи в Конституції США використав ідеї Монтеस्क'є про принцип поділу властей. На думку Гамільтона, здійснення цього принципу повинно служити гарантією проти «випадковостей» і проти довільних рішень, котрі можуть бути прийняті законодавчими органами під тиском народних мас. Гамільтон наділив виконавчу владу в особі президента виключно широкими повноваженнями у важливих питаннях державного життя і фактичну безвідповідальність в призначенні президентом міністрів перед парламентом. Саме звідси бере своє коріння та ідея організації другої палати — сенату — як гальмо щодо прийняття конгресом небажаних уряду законів.

Гамільтон відкрито сформулював висновок, що для забезпечення держави від наслідків «непостійності» і «нерозумності» народних мас, багатим класам повинна бути надана керівна і постійна участь в державному управлінні на основі введення високого майнового податку. «Все суспільство, — говорить Гамільтон, — ділиться на небагатих і багатих. Перші є багатими і людьми доброго походження, другі — масами народу. Народ неспокійний і не постійний, він рідко думас правильно. Тому треба надати першим (багатим) визначальну і постійну участь в уряді. Вони будуть утримувати других (маси) від хитань, і оскільки зміни не обіцяють першим ніяких вигод, вони завжди будуть зберігати добрий уряд». Політична ідеологія Гамільтона виражала інтереси крупної американської

буржуазії, котра максимально використовувала плоди перемоги в боротьбі за незалежність.

3. Політичне вчення Томаса Джефферсона

Томас Джефферсон (1743–1826) — видатний політичний діяч і мислитель. Життя його насичене багатьма подіями. Він обирався губернатором штату Вірджинія, відстоював інтереси США у Франції, займав посади державного секретаря і віце-президента США. У 1800 році був обраний президентом Сполучених Штатів і залишався на цій посаді протягом восьми років. Джефферсон сам стверджував, що він створений природою для «мирних пошуків у науках», що у нього немає амбіції правити лодьми, бо зайняття це неблагогодує і завдає біль. Йдучи у відставку в 1809 році він порівняв себе з «ув'язненим, звільненим від ланцюгів». Просвітитель, демократ, Джефферсон сам висловив бажання залишитись в пам'яті нащадків мислителем. І справді, всесвітнє визнання Джефферсону принесли його політичні й соціальні ідеали, які набагато випередили свій час. Він автор проекту «Декларації незалежності Сполучених Штатів», в якому включив спеціальний пункт, що засуджував рабовласництво як «противне людській природі». Однак під тиском рабовласницьких кіл Півдня цей пункт було вилучено. Джефферсон виступив з різкою критикою політичної концепції Гамільтона та його прихильників щодо їх прагнень до встановлення в США необмеженої диктатури крупної буржуазії.

Джефферсон був прихильником політичного світогляду Монтеस्क'є, але в процесі боротьби з Гамільтоном та іншими «федералістами» піддав критиці погляди Монтеस्क'є. У праці «Дух законів» він писав: «Разом з усім світом... я розцінив працю Монтеस्क'є як таку, що має великі позитивні якості, але зі всіма мислячими людьми я побачив у цьому багато невірних і непримиримих принципів, що

ставляють під запитання всю його цінність». Заперечуючи тезу Монтеस्क'є, що республіка як політична форма правомірна тільки для невеликих країн, Джефферсон, посилаючись на досвід американської республіки, доводив, що для існування республіки якраз життєво необхідна наявність великої території. Джефферсон жваво цікавився питаннями розробки і прийняття Конституції США і в листопаді 1787 року одержав її повний текст. Ставлення його до неї було неоднозначним. Як активний прихильник незалежності Америки, він вітав і схвалював документ, котрий сприяв зміцненню союзу штатів, перетворенню їх в єдину державу. Але з іншого боку, Джефферсон бачив, що Конституція суперечить духові Декларації незалежності і демократичним прагненням американського народу. Він розумів, що повстання Данієля Шейса у Массачусетсі вплинуло на конвент у Філадельфії 1787 року і не привело до появи деяких антидемократичних положень у Конституції.

В такій обстановці Джефферсон погодився з багатьма положеннями нової Конституції: схвалив утворення центрального уряду, поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, запровадження двопалатного конгресу, в якому вбачав вдале поєднання інтересів великих і малих штатів. Він затвердив право вето, надане президенту, виявив задоволення методом прийняття рішень у конгресі за числом голосів, а не штатів. Однак відсутність білла про права непокоїла Джефферсона. У листі Медисону від 20 грудня 1787 року він стверджував, що відсутність білла про права, концентрація влади в руках федерального уряду створює загрозу політичній свободі і правам держави. Він відстоював принцип самоврядування, вважаючи, що народ сам здатний вирішувати справи громадського управління краще, ніж усі правителі. Найважливішим пунктом білла про права Джефферсон вважав проголошення свободи совісті, наполягав, щоб релігія була визнана приватною справою і щоб це положення затвердила Конституція. Після тривалих дискусій він відмовився від ряду своїх зауважень, схилив на свій бік Медисона, одного з авторів тексту

Конституції, у питанні щодо білла про права. Медисон вніс проект поправок до Конституції — перших десяти, які забезпечували формально гарантії особистих прав і юридичних свобод.

Основу політичної ідеології Джефферсона складала демократична інтерпретація природно-правової теорії, в трактовці якої він ближче всього наближається до Руссо. Джефферсон із великим співчуттям ставився до політичних поглядів демократичного лівого крила французьких просвітників, зокрема Маблі. Він підкреслював переваги передової французької політичної думки над англійською, що не дає можливості «задумуватись над такими великими безглуздями, як алтар і трон». Джефферсон був гарячим прихильником ідеї народного суверенітету. Сутність його політичної програми зводилася до гасла створення в США демократичної республіки вільних фермерів. Його ідеалом був вільний розвиток дрібновласницького трудового фермерського господарства в умовах демократичної республіки, котру вважав панацеєю від всіх соціальних протиріч і бід.

В праці «Нотатки про Вірджінію» Джефферсон оцінює підсумки революції з точки зору їх значення для утвердження в Америці ідеального царства розуму. Він наголошував на тому, що царство розуму може втілитися тільки в егалітарній фермерській республіці, де не буде надто багатих і надто бідних, де кожний володітиме земельною ділянкою, достатньою, щоб забезпечити, нагодувати і одягнути свою сім'ю. Аграрний шлях розвитку, стверджував Джефферсон, виключає можливість масових злиднів, аграрні країни, на відміну від промислових, застраховані від виникнення і розвитку політичної корупції, що стала справжнім лихом у торговельно-промисловій Англії. Тільки аграрні країни можуть уникнути нехтування звичаями і зміцнити моральні основи суспільства. Джефферсон був переконаний, що треба ще багато зробити для розширення політичних прав народу.

Його не задовольняла Конституція Вірджинії з тієї причини, що пов'язувала виборче право з володінням власністю. Він виступав

гарячим прихильником поширення виборчого права на всіх вільних чоловіків і, безумовно, на всіх учасників збройної боротьби проти англійської тиранії, критикував положення про передачу всієї влади Асамблеї: «Всі урядові функції в одних руках якраз і є ознакою деспотичного уряду. Не легше, якщо вони перебувають в руках кількох осіб, а не когось одного. Сімдесят три (число депутатів віргінської Асамблеї), безсумнівно будуть пригноблювати народ так само, як і один деспот. Виборний деспотизм — це не той уряд, за який ми боролись». Американцям, вважав Джефферсон, треба ще серйозніше думати і експериментувати для утвердження демократичного і ефективного поділу властей. Джефферсон розглядав проблему відмінностей між білою і чорною расами і дійшов висновку, що всі люди наділені природними правами в рівній мірі. Він вимагав надати негритянському народу право на самоврядування, але революційний шлях знищення рабства відкидав. Скасування рабства у південних штатах, де воно набуло господарського розвитку, на думку Джефферсона, мало бути тільки поступовим. У нього не було ніяких сумнівів щодо расової повноцінності індіанців.

Джефферсон — прихильник частих, що здійснюються кожні 20 років, глибоких політичних реформ, здатних привести державний устрій у повну відповідність з потребами нового покоління. «Творець створив землю для живих, а не для мертвих. Влада і права можуть належати лише людям, а не речам, не якійсь матерії, позбавленій волі. Покоління людей може зберігати власні установи, доки його більшість продовжує жити, коли ж воно зникає, на його місце стає інша більшість, котра тримає в своїх руках владу і права, що належали колись попередникам, і може змінити їх закони і установи відповідно до свого характеру». В останні роки життя Джефферсон висунув радикальну програму політичних перетворень, котра у випадку її втілення в життя призвела б до значного розвитку демократичних засад американської держави. На його думку американська революція не дала достатніх прав народу. Революція, доводив він, втілила республіканський принцип далеко не в повній

мірі; в революційний період республіканським вважалося усе, що не було монархією, а дійсною основою республіканського правління є рівність усіх громадян в управлінні державою.

Незадоволений республіканськими принципами управління в період утворення США, Джефферсон наполегливо розмірковував над удосконаленням американської демократичної держави. На його думку, необхідно було істотно розширити участь народу в політичному управлінні, для чого скасувати майновий, релігійний та інші цензи. Щоб участь народу в управлінні була не формальною, а реальною, вважав Джефферсон, треба радикально змінити всю американську державну систему. З цією метою американська держава повинна була мати чотириступеневу структуру:

- 1) загальна федеральна республіка — для вирішення всіх питань, що стосуються зовнішньої і федеральної політики;
- 2) республіка штату, що відає всіма внутріполітичними питаннями;
- 3) окружні республіки, зайняті справами та інтересами округів;
- 4) районні республіки для вирішення дрібних але водночас важливих місцевих питань.

Джефферсон звертав особливу увагу на питання місцевого самоврядування і суворої регламентації прав центрального уряду, федеральної Конституції і конституцій штатів. Його не задовольняла та обстановка, що президент і губернатори штатів обиралися не самим народом, а виборцями і законодавчими зборами. Він вимагав, щоб народу було ввірено і обрання судових органів. В цілому політична ідеологія Джефферсона відображала інтереси трудового фермерства, дрібної буржуазії, була однією з передових політичних думок кінця XVIII ст.

4. Джеймс Медисон і його політичні погляди

Американська революція висунула плеяду видатних політичних і державних діячів з числа сміливих і посвічених людей молодого

нації, схильних до політичної діяльності. Одним із них був Джеймс Медисон (1751–1836), який народився в містечку Порт Концей, (графство короля Георга), у заможній сім'ї плантатора. Він одержав престижну освіту, був учасником війни за незалежність в Північній Америці, одним із авторів проекту Конституції США 1787 року. Згодом став державним секретарем і президентом США (1809–1817). Аналізуючи події в Америці, він бачив як зростали і поглиблювалися протиріччя колоній з метрополією. Одним з перших дійшов висновку, що тільки набуття незалежності може успішно їх розв'язати. До 1775 року Медисон у числі найактивніших патріотів, Вірджинії очолив Революційний комітет безпеки у графстві Оріндж. Навесні 1776 року його обрали делегатом конвенту в Уільямсбурзі для підготовки конституції штату. І тут він виявив власне покликання — діяльність законодавця, котрі і присвятив більшу частину свого життя. В конвенті вперше дістала визнання новаторська сміливість Медисона, який вніс до статті проекту декларації прав радикальну поправку щодо релігійної свободи. В результаті вперше в історії Вірджинії було декларовано принцип релігійної свободи, а свобода совісті визнана природним правом людини.

У листопаді 1777 року Медисона ввели до складу виконавчої ради Вірджинії. Тут він познайомився з Томасом Джефферсоном, обраним на посаду губернатора у 1779 році. У квітні 1787 року Медисон підготував меморандум «Про пороки політичної системи Сполучених Штатів», в якому йшлося про дефекти Конфедерації. Він написав «Нотатки щодо старовинних і сучасних конфедерацій», в яких обґрунтовувалась теза про недовговічність державних об'єднань, де відсутня сильна центральна влада. Тоді ж у Медисона став вимальовуватися план зміцнення американського союзу. У листі до Джорджа Вашингтона від 16 квітня 1787 року він висловився за відмову від суцього конфедеративного устрою, за якого майже повністю зберігався суверенітет штатів, на користь утворення уряду «національного верховенства», що мав би широкі повноваження і формувався

на основі волевиявлення представників штатів і населення союзу в цілому. У травні 1787 року Медисон очолив групу вірджинських законодавців, яка підготувала до філадельфійського конвенту проект нової федеральної конституції.

Ідеї Медисона стали основою прийнятого «компромісного проекту». Тому він одержав визнання «батька» Конституції США, головного «політичного філософа». Медисон розробив свою концепцію республік, домогся згоди своїх колег ратифікувати Конституцію за умови, що в неї з часом буде включено розділ про громадянські права. Конгрес США 21 вересня 1789 року прийняв Білль про права у вигляді поправок до Конституції, істотно зміцнив гарантії проти порушень основних прав і свобод властями штатів. Більша частина статей проекту Медисона була схвалена, вони чинні й сьогодні. Медисон — один із засновників американського суспільства колонізації і активний учасник поетапного вирішення проблем рабства в Америці. Він приєднався до Джефферсона у період кампанії за розвиток народної і вищої освіти, послідовно відстоював ідею зміцнення союзу, збалансованого поділу влади між штатами і федерацією.

Основа політичних поглядів Джеймса Медисона — це уявлення про людину як складну істоту, здатну до соціального співжиття, яка водночас керується індивідуальними інтересами і честолюбством. Медисон вірив у можливість духовного вдосконалення людини, її здатність творити добро, піклуватись про загальний добробут. За Медисоном, люди народжуються політично рівними, всі вони — суб'єкти певних невідчужуваних природних прав. Але вони не рівні за своїми здібностями, а ще більше — за можливостями реалізації цих здібностей — через неоднакове майнове становище.

Людина, на думку Медисона, не природжений злочинець, не ходяча чеснота; те, чим вона стає, багато в чому залежить від суспільства, від соціального середовища, котре її оточує, від характеру устрою того політичного співтовариства, членом якого вона є. Наділені від природи розумом і правом на життя, свободу прагнення до

щастя, люди самі повинні обирати форму правління, визначати умови політичного співжиття. А щоб таке політичне співжиття було вигідним для всіх, необхідно забезпечити політичну рівність і не допускати задоволення інтересів одних за рахунок інтересів інших. Тому саме принципи політичної рівності і взаємної поваги мають бути покладені в основу договору, що об'єднує людей у політичне співтовариство. Оформлені у вигляді закону, ці принципи мають бути обов'язковими, як для народу, так і для уряду; якщо порушують їх, народ може скористатися своїм правом на революцію. Ці ідеї знайшли своє відображення у складеній Джефферсоном Декларації незалежності США 1776 року.

Медисон вважав, що саме республіканська форма правління є засобом реалізації зазначених принципів. Він намагався утворити таку федеративну державу, котра зберігала б республіканську природу і традиції громадянських свобод, властиві окремим її частинам, відстоював принцип правління більшої частини. Для нього республіка завжди означала народне правління і відрізнялась від прямої демократії лише тим, що в ній народ здійснює свою владу не безпосередньо, а через своїх представників. Ці представники, однак, не повинні зловживати своєю владою і зобов'язані поважати конституційні та інші права меншин, будь-то багаті, неїмущі, обездолені або інакомислячі. Захищаючи принципи республіканізму, Медисон говорив про небезпечність монархії та аристократії. Жоден монарх не може знати справжні потреби своєї країни, а руки деспота не зв'язані ніякими обмеженнями.

Він категорично відкидав британську концепцію верховенства парламенту як чужу американському принципу народного суверенітету і стверджував перевагу конституції як вищої юридичної сили, що гарантує всім громадянам свободу висловлення переконань і поглядів. Він виступав за найширше розуміння свободи друку, за послідовне дотримання принципу народного представницького управління країною, позбавлення її від ризику тиранії монарха та капризів

аристократії. Медисон був типовим представником свого часу і бачив у праві власності запоруку добробуту і правопорядку, був ідеологом фермерської демократії. Відданість ліберальним ідеалам буржуазного республіканського конституціоналізму — характерна риса Медисона як державного діяча, видатного політичного мислителя.

5. Сутність політичних ідей Томаса Пейна

Видатним представником буржуазно-демократичного напрямку в політичній ідеології США періоду боротьби за незалежність є Томас Пейн (1737–1809). Виходець із бідної фермерської англійської сім'ї, в 1774 році по рекомендаційному листу Франкліна залишив Англію і прибув до Філадельфії, де включився в активну діяльність. У 1775 році Пейн став редактором «Пенсільванського журналу». Статті його приваблювали сміливими та оригінальними ідеями, а публікації, спрямовані проти работоргівлі, викликали інтерес філософа Бенджаміна Раша. Пейн брав активну участь у визвольній боротьбі проти Англії і в якості публіциста-пропагандиста ідей незалежності і безпосередньо в якості волонтера революційної армії. В 1776 році він надрукував бойовий памфлет «Здоровий глузд», в якому рішуче виступив проти влади англійського короля Георга III, назвавши його «коронованим розбійником».

У памфлеті Пейн доводить закономірність набуття незалежності колоніями і необхідність війни проти Англії і оскільки Англія силою утримує колонії у рабстві, колоністи мають право на насилля відповісти насиллям і шляхом революційної війни за незалежність знищити владу англійської корони. В період перебування в лавах республіканської армії Пейн написав ряд прокламацій під назвою «Американська криза», в яких енергійно закликав американський народ до боротьби за незалежність. «Американська криза» відіграла велику роль в піднесенні морального духу бійців американської армії.

Статті Пейна надихали повстанців, вселяли віру в перемогу в боротьбі за незалежність їх батьківщини. В його статтях вперше з'явилася назва нової держави, що народжувалася — «Сполучені Штати Америки». Ці статті передруковувалися в інших газетах, які агітували за незалежність. Всіляко сприяв цьому головнокомандуючий Джордж Вашингтон.

У 1781 році Пейн брав участь у складі делегації, що вела переговори від імені повсталих колоній, з урядом Франції про надання допомоги в боротьбі проти Англії. За безкорисливу службу Америці він одержав від штату Нью-Йорк будинок неподалік від Нью-Рошені, а конгрес США і штат Пенсільванія за заслуги перед революцією надали йому грошову допомогу. Пейн займався наукою, продовжував брати участь у політичному житті США. Весною 1787 року він переїхав до Парижа для реалізації власного проекту будівництва моста. Але цього зробити не вдалося, і він прибув до Англії, де у 1790 році міст за його проектом збудували. Пейн уважно стежив за подіями у США і Франції. У 1791 році він опублікував памфлет «Права людини», в якому дав оцінку французької революції 1789–1790 рр. Він писав про наступні революції, засуджував монархію як тиранію, стверджував, що монархія і аристократія скоро зйдуть в могилу, виступаючи за республіканський устрій. У червні 1791 року він видав у Парижі газету «Республіканець», був серед тих революційних діячів, які очолили рух за республіку у Франції.

Ідеї Пейна підтримували демократичні сили, робітники. Памфлет «Права людини» викликав лютю англійських влад структур і вони мали намір розправитися з автором. Та 12 вересня 1792 року Пейн відбув до Франції, де його обрали до Конвенту. 18 грудня англійський суд звинуватив Пейна у змові проти англійської монархії і оголосив його поза законом.

У Франції Пейна оточував ореол мужнього борця і мученика боротьби за свободу і рівність. У серпні 1792 року він одержав французьке громадянство. А 21 вересня у Конвенті Пейн разом з усіма

депутатами вітав проголошення Франції республікою. У жовтні його призначили членом комітету з розробки нової конституції Франції. Пейн виступив проти смертної кари Людовіку XVI, але більшість Конвенту прийняла рішення про засудження його до страти. Пейн не підтримував терор якобінців. 28 грудня 1793 року Конвент прийняв декрет, за яким «жоден іноземець не міг бути представником французького народу».

Пейна заарештували. Його тюремне ув'язнення тривало більше десяти років і тільки випадковість врятувала його від гільйотини. Визволили Пейна завдяки зусиллям американського посла Монро. Роки, проведені Пейном у Франції, були заповнені енергійною діяльністю. Він опублікував праці: «Роздуми про первісні держави», «Аграрна справедливість», «Занепад і крах англійської фінансової системи» та інші. У 1701 році президентом США став друг Пейна Джефферсон і він відплив до Балтимора, де опублікував вісім листів «До громадян Сполучених Штатів», у яких підтримував Джефферсона, відстоював демократичні інститути. 8 липня 1809 року Пейн помер.

Вчення Пейна про суспільство і державу викладено в його працях «Здоровий глузд», «Права людини», «Аграрна справедливість», де аналізуються події, очевидцем і учасником яких був автор. Головна тема цих творів — суспільство і держава, їх походження, функції, взаємовідносини. Пейн розумів, що суспільство і держава — два поняття, не тотожні одне одному, що це — «речі не тільки різні, а й різного походження». Між суспільством і державою є істотна відмінність, оскільки перше передуває другому. Перше — причина, друге — наслідок. У «Здоровому глузді» Пейн пояснює виникнення суспільства тим, що людині важко жити одній, беручи до уваги як магістральні умови її існування, так і особливості її психіки. «Сила однієї людини настільки не відповідає її потребам... що вона скоро буде змушена шукати допомоги і полегшення в іншій, котра, в свою чергу, відчуває потребу в тому ж самому». Цю думку автор неодноразово повторює у своїх працях.

Пейн дійшов висновку, що саме необхідність спільної праці змусила людей згуртуватись у суспільство. «Суспільство, — зазначає Пейн, — створюється нашими потребами, а уряд — нашими пороками... Суспільство у будь-якому своєму стані є благо, а в гіршому випадку — злом нестерним». Визнаючи об'єктивний характер законів розвитку природи і суспільства, Пейн не розумів специфічних відмінностей між останніми. Перебуваючи під владою механічних уявлень, він ототожнював їх, вважаючи закони суспільства законами природи. Пейн захищав єдність людського роду, рівність людей, бачив, що в суспільстві існують бідні і багаті. «Життя індіанця, — це постійне свято, порівняно з життям європейського бідняка. Отже, цивілізація призвела до двоякого результату: зробила одну частину суспільства багатшою, а другу — злиденнішою, ніж вони були б залишившись у природному стані».

Пейн відстоював революційно-демократичне розуміння громадянського договору. «Самі індивіди, кожний згідно зі своїм особистим і суверенним правом, вступає у договір один із одним для утворення уряду; і це єдиний спосіб, яким мають право утворюватись уряди, і єдина основа, на котрій вони вправі існувати». За Пейном, існують три джерела влади: марновірство, сила, загальні інтереси суспільства і загальні права людини. Ці джерела уособлюють: панування духовенства, панування завойовників і панування розуму. Останнє і є республікою. На думку Пейна, «Конституція — реальна річ, вона існує не тільки в уяві, а й у дійсності. Конституція передус державі; держава — це лише дітище Конституції. Конституція певної країни є акт не уряду, а народу, який утворює його (уряд)». На принципах Конституції повинні базуватись державна влада, її структура і повноваження; спосіб обрання і тривалість існування парламентів або інших органів, як би їх не називали, словом усе, що стосується організації громадянського управління і законів, якими вона буде пов'язана. Він писав про поділ влади на виконавчу, законодавчу і судову, про республіку і монархію. В основі його політичного

світогляду лежало демократичне тлумачення доктрини природного права, котру він використав для теоретичного обґрунтування права пригноблених на повстання, на збройний опір тиранії. «Народ, — писав Пейн, — в усі часи має властиве йому невід'ємне право знищувати будь-яку форму уряду, котру він знаходить непідходящою».

Пейн енергійно виступав проти політики розпалювання війн. «Війна, — говорить Пейн, — є їх (урядів — авт.) ремеслом, грабування і прибутки — їх метою. Якщо така влада продовжує існувати, мир не може бути гарантований ні на один день». Пейн суворо засуджував експлуатацію, характеризує приватну власність як суспільне зло, основу суспільної нерівності. Він писав, що «приватна власність в багатьох випадках є результатом недоплати працівникам, котрі її виробили; внаслідок цього в стародавні часи працівники втратили власність, а підприємці набули владу».

Пейн негативно ставився до релігійних догматів. В спеціальній праці «Вік розуму» він піддав гострій критиці священне писання. Ця робота Пейна була названа «Біблією для невіруючих». В цілому Пейн був яскравим виразником найбільш радикальних демократичних кіл серед борців за незалежність Сполучених Штатів Америки. Вчення його про суспільство і державу було прогресивним, оскільки стверджувало право народу знищувати антинародні режими і встановлювати владу, що відповідатиме його цілям і потребам.

Розділ XV ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В РОСІЇ В ПЕРІОД РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛЬНО- КРІПОСНИЦЬКОГО ЛАДУ І ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ

1. Причини розкладу феодально-кріпосницького ладу

Зародження капіталістичних відносин в надрах феодального суспільства в Росії відноситься до другої половини XVIII ст. Саме в цей час відбувається розширення території Російської імперії, швидкий приріст населення, зростання товарно-грошових відносин і товарного виробництва, збільшення оборотів внутрішньої і зовнішньої торгівлі, посилений розвиток промисловості, прискорення процесу суспільного поділу праці, переростання мануфактури у фабрику. До 1760 р. в промисловості «вільнонаймані» робітники становили третину всієї чисельності робітників.

Дворянські господарства виробляють хліб на продаж. В цілому економіка Росії розвивалася в напрямі капіталізму. Класова боротьба селянства набула особливо гострих форм і вилилася у велику селянську війну під проводом О. І. Пугачова. Після придушення пугачовського повстання Катерина II різко змінила законодавство. Передові сили російського суспільства розуміли згубність дальшого збереження кріпосницьких порядків і самодержавства. Ріст економіки, науки, культури в Росії XVIII ст. і різке загострення класової боротьби знаходять відображення в ідейно-політичному житті. Деспотизм

Катерини II, свавілля її фаворитів, жорстокість її законодавства піддавались гострій критиці. Цілий ряд просвітителів (М. І. Новіков, Я. П. Козельський, С. Ю. Десницький) виступає з антикріпосницькими по своєму змісту творами. Критика російської дійсності XVIII ст. з боку О. М. Радіщева явилась якісно новим явищем в історії російської політичної думки. Він висунув ідею неминучості селянської революції в Росії і заперечення поміщицько-абсолютистської держави в цілому. Радішев став засновником революційної думки, на відміну від його сучасників-просвітителів і лібералів, які мріяли про усунення суспільних негараздів з допомогою реформ.

2. Політична доктрина «Наказу» Катерини II

«Наказ» Катерини II є характерним для неї твором, в якому під ліцемерною ширмою ліберальних фраз проводиться ідея зміцнення деспотизму. Вона стверджувала в «Наказі», що її деспотичне самодержавство обґрунтовується ідеями «загального блага», оскільки сенат був «сховищем законів». «Рівність всіх громадян полягає в тому, — пише Катерина II, — щоб були всі підлеглі тим же законам». Однак у всій своїй діяльності Катерина проводила політику закріплення дворянських привілеїв. Ці привілеї вона встановила в статтях «Наказу». Катерина, нагадуючи в «Наказі» про права підданих російської імперії, уникала навіть натяку на необхідність надання населенню хоча б формальних буржуазних свобод. «Вольність є право все робити, що закони дозволяють; і якби якийсь громадянин міг робити законом заборонене, то вольності не було б, бо і інші мали б таким чином цю владу». Фальшивим і штучним також і висловлення Катерини про організацію судової системи, необхідність судової реформи. Однак ці її положення були нею ж відкинуті при організації дворянського станового суду. «Наказ» відбиває характерні для абсолютизму традиції виховання в душі «слухняності» і «страху

божого». В остаточному варіанті «Наказу» не було і мови про пом'якшення кріпосницьких порядків.

Зкликанню комісії про Уложення, на котрому зачитувався «Наказ», імператриця надала незвичайну помпезність. Робота комісії повинна була свідчити про «освідченість» імператриці і її піклування про «загальне благо підданих». В комісії були присутні представники дворянства, духовенства, купців, але поміщицьких селян не запросили. Промови окремих представників показали наявність антикріпосницьких настроїв в російському суспільстві. В цілому ж комісія носила суворо парадний характер. Продовження роботи комісії показало Катерині небезпечним і вона розпустила комісію під приводом війни, що почалася з Туреччиною. Припинення роботи комісії показало справжню сутність ліберальних загравань імператриці Катерини II.

3. Політична реакція дворянства. М. М. Щербатов

Політика Катерини II піддалась критиці «з права», з боку вельможного дворянства в особі Щербатова, Воронцова та інших. Виразником ідеології дворянських реакційних кіл другої половини XVIII ст. був князь М. М. Щербатов (1733–1790), історик і публіцист. Його перу належить «Історія російська від стародавніх часів (15 книг)», «Про ушкодження звичаїв у Росії» — опис царювання Катерини II, утопічний роман «Подорож до землі Офірської». Щербатов був переконаним захисником станових привілеїв і монополій дворянства і не мав ніяких розбіжностей з імператрицею, а критика деспотизму Катерини, проведена ним, була фальшивою і нещирою. Щербатов прагнув до необмеженої влади монарха, але не на користь народу, а на користь вельмож і великих поміщиків, перетворення дворянства в замкнутий привілейований стан. По Щербатову, досконаліша форма

держави — монархія, що виникла із влади батьків сімей. Кращою ж монархією була та, де монарх, подібно батьку, що радиться зі старшими дітьми радиться з радою. Свої політичні ідеали Щербатов виклав у «Подорожі до землі Офірської». Тут від імені дворянина, який попав після кораблекатастрофи на невідомий йому до тих пір острів, Щербатов малює свій ідеал олігархічно влаштованої держави. Держава офірців — це станове дворянство, з різко визначеною нерівністю. Все суспільство ділиться на кілька станів. Фундаментом держави служать раби, віддані в безконтрольне і повне володіння панів. Ніяке державне втручання у взаємовідносини рабовласників і рабів неможливо, бо закон зупиняється перед владою рабовласника.

Стан благородних, тобто дворян, становлять в землі Офірській особливу привілейовану групу. Йому належить виключне право володіння маєтками і право несіння державної служби. Особлива група родовитої аристократії виділена із середовища «благородного стану» і називається «вельможною знаттю». Ця група становить замкнуту касту і наділена особливими політичними привілеями, а саме — поділом верховної влади з державою. Закони в землі Офірській видаються не монархом, який очолює виконавчу владу і є начальником усіх збройних сил, а особливою владою — «вищим урядом». Із кола питань, що належать монарху, цілком вилучено законодавство. «Царі не бувають ні ремісниками, ні купцями, ні стряпчими і не відчувають потреб, котрі їх піддані відчувають, а тому і не здатні творити закони». Вища влада в цій ідеальній, на думку Щербатова, державі знаходиться у компетенції трьох установ:

- 1) Верховної Ради;
- 2) Вищого уряду;
- 3) Комісії для тлумачення і виправлення законів.

Верховна Рада складається виключно з вельмож, — ця олігархічна установа скликається монархом для вирішення найбільш важливих питань, як, наприклад, оголошення наступальної війни, оголосити котру сам монарх не має права. «Вищий уряд», розділений на

департаменти, є виборним органом, в якому засідають депутати, поділені на ряд груп. Хоч в нього допускаються виборні і від купців, але вони беруть участь в засіданнях тільки в департаменті торгівлі та державних доходів.

Щербатов показує себе непримиреним ворогом не тільки ослаблення влади поміщиків над селянами, але навіть і надання будь-яких пільг купцям. Чини для купців, переконував Щербатов, є виразка, котра, заразивши російських купців шкідливим суспільству цілком зруйнує російську торгівлю. Він неодноразово піднімав питання про позбавлення купців і промисловців права володіти фабриками з прикріпленими до них посесійними селянами. Навіть жаловану грамоту дворянству 1785 р. і ту Щербатов вважав недостатньою для дворянства, котре досягло апогея своєї могутності саме при царюванні Катерини II. Реакційна сутність політичних поглядів Щербатова була повністю викрита на засіданнях комісії про Уложення, де депутати від селянства, однодворців і дрібного служилого дворянства піддали їх заслуженій критиці.

4. Просвітництво XVIII ст.

С. Ю. Десницький, М. І. Новіков, Я. П. Козельський

Виразниками ідеології просвітництва в Росії XVIII ст. були найбільш освічені вихідці з різних станів (дворян, різночинців, міщанства). Російське купецтво, що виросло в надрах феодально-кріпосницької імперії, було нездатне очолити політичну боротьбу проти феодального ладу. Воно добивалося лише свого зрівняння в правах з дворянством, і найосвіченіші його захисники виступали за проведення реформ «зверху», створення найкращих умов для розвитку промисловості самодержавною волею царя. До числа просвітителів XVIII ст. належить і Микола Іванович Новіков (1744–1818). Будучи редактором і видавцем сатиричних журналів «Трутень»,

«Гаманець», «Живописець» Новіков гостро критикував поміщиків-кріпосників. Так, в журналі «Живописець» він надрукував працю О. М. Радіщева про село і кріпосних селян, розорених варваром-поміщиком. Всі видання Новікова, що сприяли поширенню освіти в Росії, піддавались гонінню з боку Катерини II і були нею закриті. Новіков мріяв про скасування кріпосного права, вилікування дворян від всіх властивих їм пороків у своєрідному класовому світі Росії. До визнання необхідності революційної боротьби Новіков не дійшов. Самодержавна влада і поміщики-кріпосники ненавиділи і травили письменника, і в 1792 р. його посадили у фортецю. Так Катерина II розправилась з вільнолюбивим письменником.

Семен Юхимович Десницький (близько 1740–1789) — виходець із дрібних міських обивателів Ніжина, навчався з 1759 р. на юридичному факультеті Московського університету. В 1761 р. Десницький був посланий за кордон, в Глазго (Шотландія), де слухав лекції у Адама Сміта. Одержавши вчений ступінь доктора права, Десницький повернувся в Росію і став професором в Московському університеті, а потім членом Російської академії наук. Він був одним із перших російських професорів, який читав лекції російською мовою. Політичні погляди Десницького викладені в цілому ряді його «промов» — доповідей. Він піддавав критиці ряд вчень західноєвропейських юристів, зокрема догматичне і раціоналістичне вчення Пuffендорфа, чю працю вважав зайвою, оскільки в ній не показано «яким чином власність, володіння, спадщина і т. ін. у народів відбувається і обмежується». Десницький раніше, ніж вчені Європи, прийшов до думки про застосування так званого історико-порівняльного методу і про те, що схожі економічні умови неминуче народжують у різних і віддалених один від одного народів однакові правові інститути.

При поясненні розвитку людства Десницький виходить із змін господарського побуту. Замість пануючого в той час поділу історії на дитинство, отрочество, юнацтво і мужність людського роду Десницький

встановлює такі етапи його розвитку. Перший стан людського роду — мисливство і збирання плодів, другим йде скотарство, третім, більш високим станом вважає хліборобство (землеробство). Останнім і остаточним етапом розвитку людства Десницький називає «комерційне становище». Розвиток інституту власності, на думку Десницького, визначається зміною вказаних чотирьох станів. У народів, що займаються полюванням і збиранням плодів, панує спільна власність.

Поява інституту приватної власності пов'язана, за Десницьким, з переходом до землеробства і встановлення осідлого способу життя. Перехід до землеробства викликає до життя появу власності, котра вже відрізняється від володіння. Однак тільки в «комерційному стані» власність одержує свій повний розвиток. В своєму «Юридичному роздумі про початок і походження шлюбу у первісних народів» Десницький зв'язує еволюцію і історію сім'ї з походженням людства через вказані чотири стадії розвитку господарського побуту. Основним фактором виникнення сім'ї Десницький вважав вигоди, котрі приносить обом сторонам укладення шлюбу. Перша історична форма шлюбу з'являється з часу скотарства, коли багатожонство змінює собою змішання статей. В цілому схема Десницького була кроком уперед в порівнянні з раціоналістичними поглядами XVIII ст. Багатство Десницький вважав основою влади в усіх формах правління і тому зв'язував з походженням тієї чи іншої форми держави і походженням і розвитком власності. Досягнення «загального блага» в державі на думку Десницького є найвищою метою союзу і насамперед економічного розвитку.

Згідно поглядів Десницького, державна організація тільки тоді міцна, коли тримається не на простому насиллі, а служить досягненню загального процвітання. Якщо та чи інша держава становить собою організацію, що тримається лише на насиллі, — вона не довговічна. С. Ю. Десницький був одним із перших вчених в галузі державного і адміністративного права. В основу науки Десницький

поклав вчення про права людини. Рядом з монархом Десницький проектував створення сенату з 600–800 осіб, що обираються із середовища імущих класів населення. Сенат обирався на п'ять років і був законодавчим корпусом. В своїй роботі «Представлення про утворення законодавчої, судової і каральної влади» (1769 р.) С. Ю. Десницький захищав теорію поділу влад. Законодавчу владу повинен здійснювати монарх разом із представницьким органом. Без монарха сенат не може провести жодного закону.

Судова влада повинна бути незалежною від влади законодавчої, а судді повинні бути незмінними і здійснювати судовий розгляд справ в присутності присяжних, які обираються з осіб усіх станів. Суд повинен проходити «публічно» і судові рішення оголошуватися у пресі. Проект реформи суду, запропонований Десницьким, майже за сто років до видання судового статуту 1864 р. був прогресивним проектом. Щодо покарання Десницький проводить захист гуманних ідей пом'якшенням покарань. Виконавча влада, по проекту Десницького, повинна була вручатися в губерніях воеводам, що призначалися безпосередньо монархом. Громадська влада, як називає Десницький органи місцевого самоуправління, повинна належати купецтву.

У Петрограді і Москві міська влада повинна складатись з 73 осіб, з них 18 дворян і 55 купців. У губернських містах органи місцевого самоуправління повинні мати 12 купців і 5 дворян, що обираються на два роки. Як теоретик буржуазного шляху розвитку Росії, Десницький розумів, що кріпосне право гальмує розвиток продуктивних сил. Разом з тим він пропонував програму поступового усунення кріпосництва заходами «зверху», говорив про необхідність заборонити продаж селян без землі, відривати селян від землі і переводити їх в дворові. Він виступав за збереження влади поміщика над селянином з метою «благорозумного правління». Десницький пропонував відмовитись від політики національного гніту і пропагував віротерпимість. Таким чином Десницький

був характерним представником раннього буржуазного просвітництва в Росії. Виконання його проектів повинно було сприяти розвитку буржуазних відносин в межах російської і феодальної імперії.

Козельський Яків Павлович (1728 — бл. 1794) — один з найвідоміших представників демократичних поглядів XVIII ст., був вченим енциклопедичних знань, писав книги по математиці, ботаніці, історії, філософії, юриспруденції і перекладачем іноземних творів вчених на російську мову. Велике значення для історії російської політичної думки мають твори Козельського — «філософські пропозиції». Він критично викладає цілий ряд філософських поглядів, критикує Руссо з питань перевагах первісного стану і негативний вплив розвитку науки, мистецтва на нрави людства. Козельський виступає як філософ-матеріаліст, просвітитель. Він критикує теорію, що відмовляла людському розуму в можливості досягнення істини. «Філософія повчальна» поділяється Козельським на два великих розділи — юриспруденцію і політику. Він дає своє визначення науки про право: «Юриспруденція — знання всіх можливих прав і неправностей». Вважаючи війну великим злом, відрізняє нелюдські і незаконні війни від права народу на повстання і на захист батьківщини. «Гадаю, що ніхто на світі не має права до війни, крім таких людей, котрі так ображені, що образа їх варта по справедливості і війн». Козельський виступав проти практики кріпосницької імперії, яка широко застосовувала вирази «підлий» щодо простого народу не тільки у повсякденному вжитку, але й законодавчих актах.

Він визначає владу таким чином: «Влада в суспільстві є не що інше, як право повелівати над ним, засноване на праведному договорі, а сила в ньому є могутність робити все те в діяльності, що сприяє його благополуччю або неблагополуччю». Наука про політику визначається Козельським як «мистецтво управляти своїми підлеглими так, щоб вони правителів любили і поважали». На його думку поява

держави є кроком уперед в історії людства, оскільки людина набуває інших якостей, зростають її здібності, думки стають благородними і вся його душа підноситься. Козельський накреслив проект організації нового суспільства з обов'язковою для всіх працею: «Здається корисно, — говорить він, — для суспільства розподіляти всіх без винятку людей до посад». Пропонував він і заходи для полегшення життя народу, без чого вважав неможливим піднесення його культури. Козельський виступає проти ханжества духовенства, засилля в Росії військових чинів, проти права спадкоємства, що породжує неробів і дармоїдів. В цілому в творах Десницького і Козельського відображені характерні риси, властиві російським просвітителем XVIII ст.

5. Політична сутність повстання під проводом О. І. Пугачова

Масове насилля дворян-поміщиків над народом і посилення феодальної експлуатації викликало постійні повстання селян. В 1773 р. розгорнулася селянська війна під проводом Пугачова. Рушійною силою були пригноблені поміщиками селяни та робочі люди казенних мануфактур, їх підтримували козаки та інші верстви населення. «Весь чорний народ, — писав О. С. Пушкін, — був за Пугачова... одне дворянство було відкритим чином на боці уряду». Війна носила чітко виражений антикріпосницький характер. Боротьба селянських мас проти поміщицької експлуатації потрясла феодальне суспільство від Сибіру до Москви і від Кубані до Муромських лісів. Хоч вона розгорталася стихійно, проте справила великий вплив на ідейну боротьбу того часу ставши етапом в розвитку революційного руху. Характерно, що повстанці дотримувалися царської ідеології і ще відчували довіру до носія верховної влади — царя. Вони вважали, що царі не знають про їх муки і бачили все зло саме в

своїх господарях — лютих тиранах. Так, демидовські селяни, які вчинили опір своєму мучителю — власнику заводів, зробили характерну заяву: «Ми їй імператорській величності не противилися, а смерть собі від Демидова бачимо і в руки до нього не йдемо». І не випадково, заклики Пугачова, який проголосив себе «селянським царем», прийшлися на час і знайшли підтримку. Його маніфести, що закликали селян до розправи з поміщиками, справили великий вплив на селянство.

Пугачов закликав селян бути його вірнопідданими і нагороджував їх у своїх маніфестах «древнім хрестом і молитвою, головами і бородами, вольністю і свободою і вічно козаками, не вимагаючи рекрутських наборів, подушних та інших грошових податків, володінням землями, лісними, сінокосними угіддями і рибними ловлями і соляними озерами без покупки і без оброку». Він обіцяв селянам, козакам, розкольникам, робочим людям Уралу, що примикали до нього представникам колоніальних народів повне визволення «від злодіїв дворян мздоімців-суддів» шляхом їх знищення. З самого початку повстання емісари Пугачова оголосили селянам волю. «Ми послані, — говорили вони селянам, — із армії государя Петра Федоровича зруйнувати поміщицькі будинки і давати селянам свободу... Дивіться ж, мужики, на поміщика не працюйте і ніяких податків йому не платіть, а якщо ми застанемо вас на поміщицькій роботі, то всіх переколемо». Враховуючи надії селян на «доброго царя», Пугачов назвав себе Петром III, утворив військову колегію з емісарами, котрих послав від імені царя на місце. Це відповідало ступеню свідомості селянських мас, що перебували в полоні царських ілюзій. Отже, політична ідеологія пригнічених селянських мас страждала обмеженістю. Селяни вважали главу класу феодалів — царя — непричетним до насилля поміщиків над ними. І все ж селянські війни підривали основи феодального ладу і вселяли впевненість в народ у можливість повалення влади поміщиків.

6. Революційно-демократична думка в Росії в кінці XVIII ст. О. М. Радішев

Прагнення кріпосного селянства в його боротьбі з поміщиками, протест передових людей Росії проти системи насильства дворян над народом знайшли відображення в творчості Олександра Миколайовича Радішева (1749–1802), ставши вершиною російської і світової думки XVIII століття. Політичні погляди основоположника революційно-демократичної думки в Росії сформувались під впливом свавілля кріпосників, англійської революції XVII ст., боротьби США за незалежність і французької буржуазної революції XVIII ст. Радішев був крупним матеріалістом свого часу, намагався осмислити історію як закономірний процес, знайти закони його руху і цей історизм дав йому можливість піднятися в ряді питань вище західних сучасників. В своїх публіцистичних статтях, філософських творах, відомій «Подорожі з Петербурга в Москву» Радішев виступає як великий мислитель, що відкрив шлях вільнолюбивій творчості Пушкіна і декабристів. В особі Радішева Росія вступила на шлях відкритої боротьби з Росією реакційною, викриваючи неправду офіційних теорій і мерзенність самодержавного ладу з позицій селянської революції.

О. М. Радішев народився 20 серпня 1749 р. в селі Аблазово Саратовської губернії в дворянській сім'ї, одержав хороше сімейне виховання. В юнацькі роки вивчав твори М. В. Ломоносова, виховувався прихильниками його вчення. В 1766 р. Радішев був посланий до Лейпцігського університету і після повернення служив у сенаті, в штабі головнокомандуючого, а потім в Комерц-колегії. З часом Радішева призначили начальником петербурзької митниці. Займався літературною діяльністю.

Героїчним подвигом О. М. Радішева було створення ним в 1790 р. книги «Подорож з Петербурга в Москву», видання якої було ударом по самодержавству і пануванню поміщиків. В цій роботі він

категорично заперечує самодержавство, кріпосництво і позбавлення від них вбачає в народній селянській революції. Книга звернула увагу імператриці Катерини II, котра зробила висновок, що автор «бунтівник гірший за Пугачова». Радіщева посадили у в'язницю, а сенат приговорив до смертної кари через четвертування. Проте Катерина II «помилувала», замінивши смертну кару на заслання на 10 років в Ілимський острог (Сибір). В засланні Радіщев написав філософський трактат «Про людину, про її смертність і безсмерття», в якому рішуче виступив проти ідеалізму і містики.

При Павлі I він повернувся з Сибіру і жив у маєтку свого батька під поліцейським наглядом. За правління Олександра I він працював у Комісії по складанню законів. Тут він продовжує боротьбу з самодержавством і кріпосництвом.

Доручений йому «Проект громадянського уложення» Радіщев склав в антикріпосницькому дусі. Цей проект виявився цілком не придатним для царського уряду. Голова комісії граф Завадовський, прочитавши проект, нагадав Радіщеву про Сибір. Затравлений чиновниками самодержавства Радіщев покінчив з собою. «Нащадки помстяться за мене», — висловив він незадовго до смерті свою переконаність в неминучості перемоги революції в Росії. Політичні погляди Радіщева — високий етап в розвитку природного права. Він використав цю теорію для захисту інтересів селянства, наповнив її революційним змістом і висунув ідею неминучості революційного перевороту, вирішальною силою котрого повинні бути пригноблені народні маси, викрив антинародну природу царської влади і показав роль церкви в придушенні народних мас царизмом.

Він вважав неправомірним і шкідливим кріпосництво. Кріпацький стан суперечить природному праву, — всі люди народжені вільними і рівними. Селянин є виробником матеріальних благ, не має потреби в поміщику, панування поміщика засновано на голому насильстві. Поневолення людиною собі подібних є «звірячий звичай» — злочин. Ці злочини привели до того, що селяни «мертві в законі»,

подібні робочій худобі. «Підступність і насилля» позбавили кріпосних усіх прав і переваг людини. Поміщик — варвар, негідний носити ім'я громадянина. «Багатство цього кровопивці йому не належить. Воно нажито пограбуванням і заслуговує суворого по закону покарання». Будучи проповідником селянської революції, Радіщев виступав прихильником федеративно-республіканського ладу. Майбутнє Росії він уявляв вільною добровільною федерацією вільних міст, на вічевих зборах яких народ був би «справжнім господарем». В майбутній народній державі особисті і суспільні інтереси не розходяться. Демократична держава буде приділяти велику увагу справі загальної освіти і вихованню справжніх патріотів. Суспільно-політичні ідеали Радіщева — повалення самодержавства, встановлення республіканського демократичного ладу, скасування кріпосного права і наділ селян землею, реорганізація всього апарату влади і надання громадянам справжньої свободи. Його погляди справили великий вплив не тільки на сучасників, але й на людей революційних борців із самодержавством.

Розділ XVI ПОЛІТИЧНІ ВЧЕННЯ В НІМЕЧЧИНІ В КІНЦІ ХVІІІ — НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТЬ

1. Характеристика суспільно-політичного устрою Німеччини

Політичні теорії кінця ХVІІІ і початку ХІХ ст. в Німеччині знайшли своє відображення в ідеалістичній філософії Канта, Фіхте і Гегеля. Характерні риси німецького ідеалізму мали свій джерельний ґрунт в суспільному і державному устрої самої Німеччини і склалися під впливом міжнародних обставин того часу. Особливий вплив на Німеччину, та інші країни, справила французька буржуазна революція кінця ХVІІІ ст. Буржуазні ідеї і теорії проникли в Німеччину і знайшли в ідеологів німецької буржуазії специфічне відображення.

Німецька буржуазія не була згуртованим і консолідованим класом. Купці й фабриканти знаходились у багатьох дрібних державах і були економічно пов'язані з князями та придворною знаттю. Ці обставини стали причинами, що визначали залежність буржуазії від дворянства. В приниженому становищі знаходилась німецька інтелігенція. Учені і письменники змушені були прилаштовуватись при дворах князів. Безсилля і дряблість німецької буржуазії виражалась в її ідеології. Просвітителі Лессінг, Гердер, Віланд та інші вважали прогрес як повільний і поступовий рух без будь-яких потрясінь.

Пізніше деякі найбільш радикальні представники інтелігенції, що об'єдналися під іменем «Молода Німеччина» (Берне, Гейне, Гущков, Фрейліґрат та ін.), висловлювали радикальні ідеї, але вони були нечіткими і непослідовними.

На першому етапі під впливом французького просвітництва і революційних подій ідеалісти (Кант і Фіхте) будують свої вчення про державу і право на основі положень школи природного права і пропонують дуже помірковані ліберальні доповнення до існуючого устрою в Німеччині. На другому етапі яacobінська диктатура, розгром імперії Наполеона впливали на вченні німецького ідеалізму, що виявилось у відкрито негативному ставленні до ідей природного права, поширення націоналістичних та мілітаристських положень у вченні Фіхте пізнішого періоду (Гегель).

2. Політичне вчення Іммануїла Канта

Іммануїл Кант (1724–1804) — родоначальник німецької класичної філософії. Оригінальним філософом він став на 45-му році життя, а раніше заявив про себе як першокласний вчений. У 1755 році він видав (анонімно) свою космогонічну теорію утворення Сонячної системи (відома як гіпотеза Канта-Лапласа). Будучи приват-доцентом філософії у Кенігсберзькому університеті, на 47-му році життя одержав місце ординарного професора логіки і метафізики, захистив дисертацію. Він залишив велику теоретичну спадщину в галузі філософії, зокрема з питань держави і права.

Всесвітня історія за Кантом — розвиток людської свободи. Кант стверджує, що метою людства є розвиток і здійснення свободи і справедливості в міжнародних відносинах, але такий, відповідно до розуму, міжнародний устрій можливо здійснити не шляхом насильницького перевороту, а закономірним ходом поступового розвитку. Не революція, а еволюція — шлях розвитку, що відповідає розуму.

Характерною рисою вчення Канта про державу і право є те, що, віддаючи данину ліберальним ідеям філософії просвітництва і поділяючи погляди школи природного права (в тому числі і таких, найбільш радикальних, як Руссо) про сутність держави і права, він примирюється з непривабливою пруською дійсністю і виявляє страх перед революцією.

Вчення про державу і право викладено у працях Канта «До вічного миру», «Метафізичні начала вчення про право» та інших. Організація держави — результат угоди, в силу котрої всі і кожний відмовляються від природної свободи, щоб користуватись свободою в якості членів держави. Цю угоду Кант називає первісним договором. Він визначає державу як угоду більшого чи меншого числа осіб під дією права, зображаючи таким чином державу як чисто правову організацію. Мета держави — не щастя громадян, а торжество ідей права. Утворення держави — вимога категоричного імператива. В основу класифікації форм правління Кант кладе дві ознаки: число законодавчих осіб і наявність або відсутність в державі поділу властей.

За першою ознакою форми правління розділяють на автократичні (абсолютна монархія), аристократичні і демократичні. За другою ознакою Кант ділить форми правління на республіканські (де проводиться поділ властей) і деспотичні (без поділу властей). При цьому автократію (абсолютну монархію) Кант вважає кращою формою, оскільки вона є простішою, з його точки зору, а демократію — гіршою, як найбільш складна, хоч абсолютна монархія має тенденцію вироджуватись в деспотизм, але король з «високою душею» може, як він переконаний, «загнуздати себе справедливістю» і управляти на основі права, суворо дотримуючись законності. Зразком такої монархії, втіленням початку справедливості Кант вважає Прусію «при великому королі» Фрідріху II, котрий мовби тяжів пануванням над рабами, прагнув управляти в ім'я закону і хотів бути тільки «першим чиновником держави».

Кант припускав перехід від абсолютної монархії до конституційної тільки шляхом реформ, вважаючи, що допустима тільки окроїрована конституція («дарована» монархом). Зміна державної форми революційним шляхом неприпустима, оскільки державний устрій і закони святі і недоторкані. «Ніхто не має права на опір владі, а тим більше на її повалення», — категорично заявляє Кант. Проти монарха, за Кантом, недопустимо ні повчання, ні повстання. Суд над монархом — повне перекручення ідеї права, оскільки народ виступає на захист своїх інтересів, і ніхто не може бути суддею у своїй власній справі. Кант з душевним трепетом пише про страту Карла I і Людовика XIV. Цей факт по своїй неправомірності, стверджує він, здатний вразити страхом будь-кого, хто пронизаний ідеєю права. Кант з особливим незадоволенням говорить про царевбивство. «Найлегша спроба в цьому напрямі становить державна зрада. Злочинець такого роду повинен бути страчений як за замах вбити свою рідну матір». Держава, за Кантом, дає законну силу власності. Сама ж державна влада не може мати приватної власності, оскільки інакше вона могла б забрати всю власність і тим самим знищити її. Державна власність може тільки обкладати податком будь-яку приватну власність та охороняти її. Охорону власності здійснює поліція, в обов'язки котрої входить не тільки охорона суспільної безпеки, але й нагляд за суспільним добробутом аж до порога будинку. В цих поглядах про власність Кант цілком чітко виступає як захисник буржуазної приватної власності проти зазіхань на неї федеральної держави. Кант був переконаний, що вся власність у державі має бути тільки приватною, тому що надається можливість її законного придбання.

Кант не допускає можливості привілеїв у власності і тому заперечує право на існування власності лицарських і духовних орденів. Він стверджує, що держава може мати право секуляризації церковних маєтків, але зі справедливою винагородою осіб, котрі несуть від цього збитки.

Кант виступав проти ідей італійського юриста Бекарія, який заперечував право держави позбавляти людині життя. Він твердив, що думка Бекарія — невірна філантропія і разом з тим софістичне перекручення права. Відносно вбивці справедливість може бути задоволена тільки смертю, а не будь-яким покаранням.

В галузі міжнародного права Кант вважав, що правомірні тільки оборонні війни, оскільки в них народи відстоюють свою незалежність. Причому він заперечує, що під час війни все дозволено. Кант вважав необхідним заборонити шпигунство, таємне вбивство, пограбування майна приватних осіб і т. п. Народ має право залишатись у стані миру, якщо не бачить необхідності вести війну. З цього права миру випливає право нейтралітету, право гарантій, право коаліцій.

Війна не може бути сама по собі метою, по Канту. Вона може бути засобом для відновлення миру народів. Мета людства — вічний мир. В статті «До вічного миру» Кант висунув проєкт забезпечення вічного миру між народами шляхом укладення державами спочатку прелімінарної угоди, що усуває основні перешкоди мирному стану, а потім — остаточної угоди, що передбачає заключення союзу держав і визначає державний устрій членів цього союзу.

Кант пропонував організувати Федерацію держав, державний устрій яких повинен бути республіканським. Під республіканським Кант розумів державний устрій, в якому існував поділ влади. Цю умову він мотивував тими міркуваннями, що в «республіканському устрої» для оголошення війни або укладення миру необхідна, принаймні, згода парламенту.

Виявлені пацифістські і навіть ліберальні тенденції в проєкті Канта явно впливали із специфічних умов Німеччини кінця XVIII століття, що опинилася в силу своєї політичної роздробленості переможеною країною у війнах того часу.

В цілому ж Кант в своєму політичному вченні виправдовує систему пруської поліцейської держави. А деякі спроби підкріпити його державну будівлю ліберальними підпорками не змінюють самої

сутності поглядів Канта навіть в його проєкті вічного миру, оскільки страх перед революцією, перед крайніми доводами просвітителів викликає у нього щире захоплення Пруссією Фрідріха II. В цілому ж ім'я Канта — геніального вченого і філософа, який виступав проти догматизму в пізнанні нескінченного світу явищ та ідей, золотими літерами вписано в історію людської думки.

3. Політична теорія Іоганна-Готліба Фіхте

Своєрідні й дуже складні положення, спрямовані проти французького матеріалізму і французької революції, розкриваються у філософії, вченні про державу і право у творах представника німецької класичної філософії, професора Йєнського університету Іоганна-Готліба Фіхте (1762–1814). Філософія Фіхте та його політичні погляди зазнали еволюції, в їх розвитку можна відзначити три періоди. В першому періоді Фіхте виступає учнем і послідовником Канта; в другому періоді створюється його філософія суб'єктивного ідеалізму, вчення про державу і право, в якому він висловлює ідеї буржуазного лібералізму в поєднанні з іншими поглядами; в третьому періоді він переходить на позиції об'єктивного ідеалізму, перебудовує своє вчення про державу і виступає як проповідник німецького націоналізму.

Філософія Фіхте як суб'єктивний ідеалізм склалася в другий період його діяльності. Фіхте стверджував, що його філософія має своїм вихідним пунктом систему поглядів Канта. Проте філософія Канта, на його думку, тільки матеріал і фундамент для філософської системи. Він критикує Канта, стверджуючи, що кантовська філософія незакінчена і неспірна і вимагає її дальшого розвитку в бік ідеалізму. Фіхте оголосив матеріалізм «догматичним» світоглядом і в зв'язку з цим критикує матеріалістичні тенденції у філософії Канта, кантовське визначення «речі в собі».

Помилка Канта, на думку Фіхте, полягає і в тому, що його теоретична філософія відірвана від практики і цю проблему він намагається вирішити в ідеалістичному напрямі, заявляючи, що єдиним джерелом пізнання і діяльності є сам суб'єкт — «я». Весь суб'єктивний і об'єктивний світ є ні що інше, як результат діяльності «я». Само «я» є ні що інше, як діяльність. Таким чином, філософія Фіхте становить собою одну з різновидностей волонтаристського ідеалізму. Виходячи з уявлень про «я» як про діяльність, Фіхте намагається знайти зв'язок між теоретичним і практичним розумом; і на цьому буде етику і вчення про державу і право. Вчення Фіхте про державу і право до 1806 року було побудовано на абстрактних ідеалістичних положеннях, властивих школі природного права, під які він намагається підвести філософський фундамент у вигляді суб'єктивного ідеалізму. Поняття права у Фіхте будується на співвідношенні вільних істот між собою. Поняття права — первісне поняття чистого розуму. Воно встановлюється шляхом дедукції із поняття індивідуума — «я», котре почуває себе як істота розумна і вільна.

Фіхте вважав, що право засноване на розумі. Тому якщо звичайне або писане право суперечить розуму, то його не можна називати правом. Другим є твердження Фіхте про те, що правовідносини можливі лише між людьми. Тому відносини до природи, до землі, до тварин не мають ніякого правового характеру. Тут можливе тільки панування. На відміну від Канта Фіхте рішуче заявляє, що про право може йти мова тоді, коли наміри людей виражаються в діях. Те, що не проявляється зовні і залишається в глибині душі, не входить у сферу права. Тому немає ніякого сенсу говорити про право на свободу думки, свободу совісті, оскільки, по Фіхте, це відноситься до сфери внутрішньої, суб'єктивного життя і мовби не виражається в діях.

Таким чином, Фіхте рішучіше, ніж Кант, розриває зв'язок між правом і моральністю. На його думку, поняття права немає нічого спільного з моральністю і виводиться мимо нього. Виходячи з цього

поняття права, сутність якого Фіхте вбачає тільки в примусовій силі, він буде і своє вчення про державу. Право для свого існування має потребу в примусі. Але примус не може діяти механічно, оскільки механічний вплив взагалі не можна застосувати до вільної волі, оскільки усувається свобода розумних істот. Примус повинен звертатись до самої волі і побуджувати її діяти відповідно з її власним велінням. Оскільки люди в бажанні забезпечити межі своєї свободи прагнуть відкрити спільну справу своїм особистим цілям, то завдання полягає в знаходженні приватної і спільної волі. Цей синтез здійснюється тільки в державі, а утворення держави можливе тільки шляхом договору.

Договір про утворення держави укладається кожною окремою особою з державою як з цілим. Мета договору полягає у визначенні меж свободи кожного індивідуума і в утворенні примусової влади. Цей договір має своєю метою забезпечення власності кожного, безпеки індивідуума і безпеки всього цілого. Для забезпечення порядку, створеного дією спільної волі, вимагається надсила, що перевершує силу кожного окремого індивідуума. З допомогою цієї понад сили держава і здійснює примус. Але реалізація цього примусу повинна бути правомірною, — влада повинна діяти тільки відповідно до громадянських та карних законів. Фіхте в своєму вченні про державу і право стоїть на позиціях суб'єктивного ідеалізму. В основу його вчення кладеться абстрактно-ідеалістична ідея про практичне «я», зовсім відірване від реального суспільного ґрунту. Взагалі в цьому відношенні німецький ідеалізм зробив крок назад по відношенню до вчень Монтеск'є і Руссо, котрі намагалися з'ясувати роль середовища, в якому діють люди, але не могли правильно вирішити цю проблему.

Разом з тим слід відзначити, що в перший період своєї діяльності Фіхте висловлював більш радикальні погляди, ніж Кант. Ще в 1793 році він написав працю «Спроба сприяти виправленню думки публіки про французьку революцію», в якій на відзнаку від Канта

намагається довести правомірність революції і навіть виправдати терор під час якобінської диктатури. Фіхте вважав, що експлуататорська держава здатна забезпечити кожному життя власною працею і використання власності. Тому він пропонував передати керівництво виробництвом і розподілом державі, яка повинна розподіляти професії між громадянами. Виключається всяка свобода у виборі професій. Держава наділяється широкими повноваженнями в регламентації виробництва і в охороні вітчизняної промисловості від іноземної конкуренції. Все, що в державі продається і купується, повинно бути в ній же продано і спожито. Старанно регламентуються праця і навіть приватне життя громадян. Абсолютною метою держави є забезпечення суспільної безпеки, необхідне встановлення органу, прямим обов'язком котрого є розкриття і попередження злочинів. Таким органом є поліція, що на відміну від суду не карає за злочини, а перешкоджає їх здійсненню.

Щодо питання про становище жінки в сім'ї, суспільстві і державі Фіхте мало чим відрізняється в своїх поглядах від Канта. Він вважає, що життя жінки повинне повністю розчинитись в житті чоловіка. Фіхте заперечує право жінки на заняття суспільними і державними справами, допускаючи виключення тільки для незаміжніх жінок і то тільки для суспільних, а не державних справ. В галузі міжнародного права Фіхте виходить з того, що, оскільки створення єдиної світової держави неможливе, необхідно встановлення певних юридичних відносин між державами, тобто існування міжнародного права. Держави повинні укладати між собою договори, котрі будуть забезпечуватись визнанням суверенітетом держав, що їх уклали. Кожна держава піклується про свою безпеку. Порушення договору тягне за собою застосування примусу до порушників. Це право примусу здійснюється у війні. Оскільки метою війни є безпека держави, що веде війну, то цілком допустимо знищення самостійності переможеної держави, бо остання становить собою джерело небезпеки. Такі порушення Фіхте вважає порушенням законів і звичаїв війни.

Тому він виступає за створення міжнародної організації і міжнародного суду для вирішення міжнародних спорів. Міжнародна організація може у випадку необхідності вдаватись до сили, тобто вести війну проти держави, що порушила свої обов'язки. Але він стверджує, що не слід вести війну проти слабких держав. На його думку, міжнародна організація потрібна для встановлення тривалого миру.

Ці погляди Фіхте на сутність держави і права характерні для другого періоду його філософського розвитку. В них Фіхте в основному виходить з ліберальних ідей. На третьому етапі Фіхте написав такі праці: «Основні риси сучасної епохи», «Система вчення про право» і «Промови до німецького народу». Особливо слід відзначити останню працю (1808), оскільки в промовах виражені його націоналістичні погляди. Вони написані в умовах, коли Німеччина знаходилась під гнітом Наполеона. Національне почуття німецького народу було глибоко ображене інтервенцією Наполеона. Фіхте вдався до грубої фальсифікації історії, щоб довести мниму перевагу Німеччини над іншими народами. Вплив просвітницької філософії на німців Фіхте вважає наносним явищем, ворожим духу німецького народу. Фіхте зневажливо ставиться до слов'янських народів. Він звертає увагу на виховання німців, щоб вони стали зразком для інших народів.

4. Вчення Гегеля про державу і право

Видатний німецький філософ Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) народився у Штутгарті. Батько його займав посаду секретаря казначейства міста і майбутній філософ десять років навчався у місцевій гімназії, був зразковим учнем. У 1788 році Гегель вступив до Тюбінгенського теологічного університету і жив при ньому як герцогський стипендіат, займаючись теологією і філософією, захоплювався ідеями французької революції. На знак солідарності

з останньою він посадив за містом дерево свободи. Працював учителем у Берні, Франкфурті-на-Майні, видавав журнал, був редактором газети. У 1829 році його обрали ректором Берлінського університету. Він став офіційним філософом Пруської держави, яку ідеалізував і звеличив у своїй філософії права. Філософія Гегеля становить собою заключний ланцюг в системі поглядів німецького ідеалізму. Гегель на відміну від Канта і Фіхте не тільки відходить від школи природного права, але й прямо виступає проти неї. В цьому відношенні Гегеля до школи природного права особливо різко виражена аристократична реакція проти французького матеріалізму і французької буржуазної революції. При цьому слід враховувати, що вчення Гегеля формувалося в той час, коли буржуазна революція у Франції була завершена і в ній встановилася буржуазна диктатура, котра здійснювалася урядом Наполеона, який задушив революцію і зберіг лише ті досягнення, що були вигідні крупній буржуазії.

Теоретична спадщина Гегеля становить 18 томів. Гегель вважав, що справжньою дійсністю є природа і людина. Цим, по суті, й зумовлено торжество матеріалізму в межах ідеалістичної системи Гегеля. Основна ідея його діалектики зводиться до визнання того положення, що все у природі, історії і людському мисленні розвивається шляхом протилежностей і протиріч. У світі немає нічого готового, завершеного, нічого незмінного і застиглого. Трьома основними ступенями духу, що діалектично розвивається, є: суб'єктивний дух (антропологія, феноменологія, психологія); об'єктивний дух (право, мораль, моральність) і абсолютний дух (мистецтво, релігія, філософія). Закону діалектичного розвитку Гегель підпорядкував навіть свого Бога. Суспільство, держава і право, по вченню Гегеля, становлять собою форми вияву так званого об'єктивного духу. Перший твір, в якому Гегель виклав в систематизованому вигляді свої погляди на державу і право, з'явився ще в 1802 році в «Критичному журналі філософії» під назвою «Про способи наукової розробки природного права, про місце його в практичній філософії і про

відношення його до наук про позитивне право». В цій статті Гегель піддав критиці теорію природного права, а також вчення Канта і Фіхте про право і державу. Гегель відкидає договірну теорію утворення держави, вважаючи, що не можна велич держави принижувати поняттям звичайного договору. При цьому він висловив думку, що «моральний організм» повинен ділитися на стани, подібно тим, котрі викладені у Платона.

Гегель виправдовує війну, котра оголошується цілющим засобом, що запобігає народи від застою та загнивання і виступає проти кантовської ідеї вічності світу. Пояснення процесу походження держави і права Гегель дає у «Феноменології духу», що вийшла в 1807 році. В ній Гегель вказує, що люди від природи нерівні. Зрівняти людей, стверджує він, перекинувши саму ідею рівності, це значить відрізати їм голови, оскільки в них ховаються нерівності дарувань, знань, образів думок, настроїв і т. п. Проблеми держави і права знайшли висвітлення в працях, написаних в берлінський період його діяльності, з 1818 року, а саме: у «Філософії права», «Філософії історії», «Англійський білі про реформу 1831 року» та інші.

Однією з основних його праць є «Філософія права» — частина гегелівської системи, де показано ступені розвитку так званого об'єктивного духу, тобто «світу свободи», незалежного від індивідуумів і від їх свавілля. Завданням філософії права, по Гегелю, є наукове пізнання держави і права. Воно має розвивати ідею, що становить собою зміст предмету. Своє розуміння сутності держави Гегель будує на тезі: «що розумне, те дійсне; що дійсне, те розумне. Право, за визначенням Гегеля, полягає в тому, що наявне буття взагалі є наявністю буття вільної волі, діалектика якої співпадає з філософським конструюванням системи права як царства реалізованої свободи.

Поняття «право» Гегель вживає в таких основних значеннях:

- 1) право як свобода («ідея права»);
- 2) право як певні ступені і форма свободи («особливе право»);
- 3) право як закон («позитивне право»).

Перетворення права в собі на закон шляхом законотворчості надає праву форму загальної і дійсної визначеності. Предметом законодавства можуть бути зовнішні сторони людських відносин, але не їх внутрішня сфера. Основними ступенями розвитку поняття права є: абстрактне право, мораль і моральність. Вчення про абстрактне право включає проблематику власності, договору і неправди; вчення про мораль — умисел і вину, намір і благо, добро і совість; вчення про моральність — сім'ю, громадянське суспільство і державу. Гегель чітко поставив питання про взаємозв'язки і співвідношення соціально-економічної та політичної сфер, громадянського суспільства і держави, про необхідний, закономірний, діалектичний характер цих зв'язків і співвідношень. Держава, на думку Гегеля, становить собою ідею розуму, свободи і права, оскільки ідея і є здійсненістю поняття у формах зовнішнього, наявного буття. «Існування держави, — зазначав Гегель, — це рух Бога у світі». Ідея держави дістає вияв:

- 1) як безпосередня дійсність у вигляді індивідуальної держави;
- 2) у відносинах між державами як зовнішнє державне право;
- 3) у всесвітній історії.

У політичній державі, за Гегелем, є законодавча влада, урядова влада і влада господаря. Погоджуючись з думками Локка і Монтеск'є щодо проблеми поділу влади, Гегель визначає останню як гаранта публічної свободи.

Разом з тим, він вважає положення про рівноправність гілок влади та їх взаємне обмеження невірним, оскільки за такого підходу передбачається ворожість кожної з гілок влади до інших, їх взаємне побоювання і протидія. Він виступав за таку обмежену єдність рівних гілок влади, за якої всі вони виходять з могутності цілого і є його складовими. В пануванні цілого, у додержанні й підпорядкованості різних гілок влади принципу державної єдності й полягав, за Гегелем, сутність внутрішнього суверенітету держави. Гегель критикує демократичну ідею народного суверенітету і обґрунтовує суверенітет спадкового конституційного монарха. Пояснюючи

характер компетенції монарха, він зазначає, що у благоустроєній конституційній монархії вся об'єктивна сторона державної справи визначається законами, а монарху залишається тільки приєднати до цього своє об'єктивне: «Я хочу».

Урядова влада, до якої Гегель відносить і владу судову, визначається ним як «влада підводити особливі сфери і окремі випадки під загальне». Завдання урядової влади — виконання рішень монарха, підтримка існуючих законів і установ. Члени уряду і державно-чиновницька бюрократія характеризуються Гегелем як головна складова середнього стану, в якому зосереджені свідомість і освіта. Вихваляючи чиновництво, Гегель називає його головною опорою держави.

Законодавча влада, за Гегелем, — це влада визначати і встановлювати загальне. Законодавчі збори складаються з двох палат. Палата перів формується за принципом спадковості і складається з володарів маторатного імені. Палату ж депутатів становлять представники решти громадянського суспільства, причому депутати призначаються корпораціями, общинами, товариствами тощо, а не обираються індивідуально шляхом голосування. Гегель відстоював принцип публічності дебатів у палатах станових зборів і свободи духу. У цілому свій політичний ідеал — конституційну монархію — Гегель конструює орієнтуючись на компроміс між дворянством і буржуазією, на можливість поступового мирного перетворення, за волею верхів, існуючого тоді у Німеччині напівфеодального устрою на буржуазний. За всієї поміркованості й компромісності поглядів Гегель в умовах напівфеодальної Німеччини займав історично прогресивні позиції, обґрунтував необхідність буржуазних перетворень, був прихильником конституційної монархії та законності буржуазних прав і свобод.

Вищим проявом ідеї держави, за Гегелем, є ідеальний суверенітет. Держави ставляться одна до одної як самостійні, вільні й незалежні індивідуальності. Субстанція держави — її суверенітет

розуміється як абсолютна влада ідеального цілого над усім індивідуальним, особистим і кінцевим, над життям, власністю і правами окремих осіб та їх об'єднань. Сферу міждержавних відносин Гегель визначає як галузь зовнішнього державного права. Міжнародне право, за Гегелем, не є дійсним правом, яким є право внутрішньодержавне (позитивне законодавство), а лише повинністю. Якою ж насправді буде така повинність — залежить від суверенної волі різних держав, над якими немає вищого права і суду у звичному розумінні цих понять. Гегель визначав міжнародне право як частину загального права. Він писав, що міжнародне право має визначатися державами з тим, щоб вони виконували свої зобов'язання у відносинах між собою. Гегель критикував ідею вічного миру Канта, вважав, що опір між державами, якщо їх суверенні волі не дійдуть згоди, може бути вирішений лише війною. Він із задоволенням зазначав, що новітні війни ведуться більш людяно, ніж у попередні часи.

Гегель говорив про чотири всесвітньо-історичних царства: східне, давньогрецьке, римське й німецьке. Їм відповідають такі форми державного устрою: східна теократія, демократія або аристократія, конституційна монархія. Новий час, що розпочався Реформацією, Гегель вважав епохою німецької нації.

Стверджуючи, що світова історія є прогрес у свідомості свободи, Гегель намагається вкласти всю світову історію в довільні, надумані ним схеми. «Всесвітня історія, по Гегелю, є дисциплінування неприборканої природної волі і піднесення її до загальності суб'єктивної свободи». Схід знає тільки, що одна людина вільна, грецький і римський світи вважали, що деякі вільні, а німецький світ визнає всіх людей вільними. Відповідно з цим перша в історії форма держави — деспотія, друга — аристократія або демократія, третя — монархія.

У своїй філософії історії Гегель зневажливо говорить про слов'ян, стверджує, що ідеї революції збанкрутіли, і насамперед у Франції. Республіканська конституція, говорить Гегель, ніколи

не існувала у Франції, бо «під маскою свободи і рівності виступала тиранія, деспотизм». Він вихваляв устрій, що склався в Німеччині, і вважав необхідним зберегти монархію, наголошуючи, що неістотно навіть, чи є монарх благородним чи ні, оскільки сила цієї держави — в її розумності. Гегель вихваляє Фрідріха II, називаючи його героєм протестантизму і королем — філософом. В цілому ж вчення Гегеля про державу і право становить собою послідовний і цільний вираз ідеології аристократії, спрямованої проти французької буржуазної революції, сильніше ніж вчення Канта і Фіхте. Гегелівське вчення дає філософське та історичне обґрунтування суті пруської держави. Політичні концепції Гегеля справили великий вплив на розвиток світової політико-правової думки.

Розділ XVII ПОЛІТИЧНА ДУМКА В РОСІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Суспільно-політичний устрій Росії

У кінці XVIII ст. суперечності між феодальними виробничими відносинами і новими по своєму характеру продуктивними силами загострилися ще більше. Дальше розширення внутрішнього ринку і зростання зовнішньої торгівлі, ріст фабрично-заводського виробництва і промислового населення міст, втягування поміщиків у виробництво жита, пшениці, льону на продаж розхитувало старофеодальні форми експлуатації поміщиками кріпосного селянства. Ріст купецької мануфактури із застосуванням на ній «найманої» праці оброчних селян, свідчить поряд з іншими факторами про розширення і постійне зміцнення капіталістичного укладу, що народжувався в надрах феодального суспільства.

Розклад поміщицького господарства і швидке проникнення товарно-грошових відносин привели до майже повсюдного залучення поміщиків до виробництва товарного хліба і льону на продаж, для потреб внутрішнього ринку і на експорт. Поміщики вдаються до жорстокої експлуатації селянства, збільшуючи барську оранку. Помічається повсюдне зростання оброку. В Росії з'являються пароплави, вводиться машинне виробництво.

Дворяни втягуються у підприємницьку діяльність і торгівлю. Багато дворян стають заводчиками, фабрикантами, більшість поміщиків

зв'язані торговельними операціями по збуту сільськогосподарської продукції з купцями-скупщиками, а іноді і прямо з експортерами. В Росії відбувається процес утворення торговельних компаній.

Олександр I, який вступив на престол після вбивства батька, змушений був зробити деякі поступки лицемірно-ліберального характеру відповідно до «духу часу». На початку його царювання кілька «просвічених» вельмож-кріпосників склали проекти реформ з метою пристосування їх до нових економічних умов. Неширими були і «заходи» Олександра I. Він обмежився указами 1801 року «Про надання права покупки населеної землі особам недворянського звання» і 1803 року — «Про вільних хліборобів», що закріплювали за поміщиками їх право відпускати кріпосних людей на волю за довільно призначену ними ціну «полюбовно». Справжні плани Олександра I були розкриті у війні 1812 року і утвердження в Росії після війни режиму Аракчєєва — душителя передової російської громадської думки.

2. Політичні погляди М. М. Сперанського

М. М. Сперанський (1772–1839) народився у селі Черкутино Володимирської губернії в сім'ї Третякова. Михайло Михайлович закінчив Володимиро-Суздальську духовну семінарію і був рекомендований в числі трьох кращих учнів до Санкт-Петербурзької семінарії (з 1797 р. — академія) в якості викладача математики, фізики, риторики і філософії. В 23 роки він стає ректором цієї семінарії, потім поступає на службу до генерал-прокурора О. Б. Куракіна, на якій скоро одержав чин статського радника. Олександр I приблизив М. М. Сперанського до царського двору, де він займав ряд високих посад, остання — державний секретар. Він брав участь в розробці законодавчих проектів, що викликали незадоволення з боку дворянства. Інтриги заздрісників, а також невдоволення його діяльністю з боку

дворянства послужили приводом відставки і заслання М. М. Сперанського в 1812 році (Нижній Новгород, Перм). В 1816 році його призначили губернатором в Пензу, а в 1819 році — губернатором Сибіру.

При імператорі Миколі I М. М. Сперанський очолив комісію по складанню своду законів Російської імперії. За чотири роки комісією було складено 45 томів, а через ще три роки — 15 томів діючого законодавства, за що був нагороджений орденом Андрія Первозваного. Помер М. М. Сперанський в 1839 році.

У світогляді М. М. Сперанського відбилися ідеї просвітницької філософії XVIII ст. і школи природного права, що служила теоретичною основою лібералізму і програми поміркованих реформ. Сперанський в своїх проектах висував ідею про необхідність застосування в житті Росії поділу властей і ослаблення «деспотизму», поєднуючи приклади історії з висновками школи природного права. Держава як суспільний союз, за М. М. Сперанським, є надкласова організація, створена «для користі небезпеки людей», підвласних закону. Початок і джерело рушійних сил в законодавчій, виконавчій та судовій владах він вбачав у народі. М. М. Сперанський намагався переконати Олександра I в необхідності проведення реформ урядових установ. «Час є перший початок і джерело всіх політичних оновлень. Ніякий уряд, з духом часу не зв'язаний, проти всемогутньої його дії встояти не зможе».

Сперанський відрізняє три основні форми держави, що «з давніх давніх розділяли політичний світ: система республік, система феодальна і система деспотична». Всі політичні перетворення в Європі, на думку М. М. Сперанського, становлять безпервну боротьбу системи республіки з системою феодальною. «В міру того, як держава просвіщалась, перша приходила в силу, а друга — в знесилення».

Розглядаючи основні фактори російської історії, він зробив висновок, що «в загальному русі людського розуму держава наша

стоїть в другій епосі феодальної системи, тобто в епосі самодержавства, і, без сумніву, має прямий напрям до свободи». На думку М. М. Сперанського, Росія цілком підготовлена до сприйняття конституції: «можна достовірно зробити висновок, що сучасна система правління не властива вже більше стану суспільного духу і що настав час змінити її і заснувати нових речей порядок». Головне завдання щодо перетворень в Росії М. М. Сперанський вбачав у тому, щоб встановити в ній «справжню монархію», засновану на міцних «коріннях» або «неодмінних» законах, змінити систему вищих і місцевих органів влади і провести в життя принцип поділу властей. «Корінні» закони, на його думку, повинні становити собою Конституцію, прийняття якої повинно обмежити владу господаря. «Корінні» закони повинні бути вироблені і схвалені з участю виборної державної думи. Уряд повинен спиратись у виконанні законів на «народну думку». Щоб остання могла справляти дієвий вплив на уряд, необхідно:

- 1) публічність усіх дій управління;
- 2) свобода друку.

Критикуючи російську дійсність, М. М. Сперанський вказував, що в Росії імператор поєднує в своїх руках всі власті — законодавчу, виконавчу, судову, і тільки «розумові межі» можуть покласти кінець цій владі. Господар, що поєднує в своїй особі всі види сили — «єдиний законодавець, суддя і виконавець своїх законів». Хоч формально, вказує М. М. Сперанський, в Росії є державні установи (Сенат, Комітет міністрів і міністерства), але очевидно, що всі вони залежать від єдиної волі самодержця. Жодна з цих установ не є законодавчим органом. М. М. Сперанський висунув план представницьких органів, що беруть участь в законодавстві. Нижчим ланцюгом цієї системи повинна бути волосна дума, до складу якої входять усі володарі нерухомої власності (поміщики і горожани), а також обмежена кількість представників селян.

Волосна дума повинна обирати волосне правління і депутатів до окружної думи і представляти окружній думі клопотання про суспільні

потреби волості. Раз в три роки в окружному місті скликаються збори окружної думи, що вибирають членів окружної ради, членів окружного суду і депутатів губернської думи від даного округу. Із депутатів окружних дум скликаються в губернському місті кожні три роки збори депутатів губернської думи. Система виборних дум в проекті М. М. Сперанського завершується державною думою, яка збирається щорічно у вересні місяці. Скликання може бути відстрочено, цар може достроково розпустити думу.

Державній думі повинна належати законодавча ініціатива лише у внесенні поправок до нових законів. Державна дума бере участь в обговоренні законів, але затверджує закон імператор. Виборче право М. М. Сперанський надав тільки власникам. Для уникнення «колізій» між представницькими установами і імператором М. М. Сперанський вважав необхідним утворення державної ради з широкими повноваженнями. За його проектом, судова влада очолюється судовим сенатом як вищою судовою установою імперії.

Отже, не чіпаючи устоїв кріпосництва і самодержавства, М. М. Сперанський хотів провести деякі обмежено прогресивні зміни в суспільстві з метою створення більш сприятливих умов для успішного розвитку буржуазних відносин в Росії. М. М. Сперанський проектує після проведення реформ збереження трьох станів:

- 1) дворянства, що користується всіма громадянськими і політичними правами і має право володіння «населеними землями», тобто маєтками, право «вступати в купецькі та інші звання»; єдиним обов'язком дворян Сперанський вважав службу по особистому вибору не менше десяти років;
- 2) середнього стану, що складається з купців, однодворців, міщан і всіх поселенців, які мають нерухому власність та громадянські права, політичні ж права надаються їм при наявності у них власності відповідних розмірів;
- 3) народу робочого, до складу якого віднесені всі помісні селяни, майстри, робітники і домашні слуги. Вони позбавлені політичних прав.

З праць «План державних перетворень» (1809) та «Нотатки про кріпосних людей» (1819) видно, що Сперанський хоч і розумів шкідливість кріпосництва для Росії, але проектував реформістський шлях скасування кріпосного права поступовим і послідовним проведенням ряду заходів «зверху». Проте навіть обмежений план Сперанського про перетворення державних установ імператор Олександр I відхилив, окремі частини проекту були використані. В 1810 році була утворена Державна рада, а в 1811 році з'явився новий закон про міністерства. Проблема обмеження верховної влади запізнилася на сто років і була здійснена тільки при Миколі II в Маніфесті 17 жовтня 1905 року «Про вдосконалення державного порядку» та Основних законах Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 року, але вони не могли забезпечити еволюційний шлях розвитку Росії до нових форм життя, як того хотів Сперанський.

3. Політичні концепції М. М. Карамзіна

Микола Михайлович Карамзін (1766–1826) народився в Сибірську в сім'ї поміщика середнього достатку. В молодості він багато мандрував і познайомився з рядом видатних західноєвропейських філософів і політичних діячів. В Європі Карамзін зустрічався з Гете, Гердером, Кондорсе. В Парижі слухав промови Данте, Демулена, знав Робесп'єра. Початок творчої діяльності Карамзін пов'язує з літературою, редагує «Московський журнал», «Вісник Європи», пише «Листи російського мандрівника», «Бідна Ліза». Основний його твір «Історія держави Російської» (т. 1–12, 1816–1829). Карамзін — почесний член Петербурзької академії наук.

Політичні прагнення російського дворянства одержали найповніше висвітлення в записці історика М. М. Карамзіна «Про стародавню і нову Росію в її політичному і громадянському відношеннях». «Записка» Карамзіна яскраво відбила настрої дворянства, що боялося

ущемлення своїх інтересів. Це була реакція поміщицької аристократії на революційний рух в Росії і Західній Європі. Карамзін захищає необмежене самодержавство, прагне до обґрунтування його центрального становища. Розглядаючи в «Записці» історичне минуле Росії, Карамзін аналізує правління Івана IV, піддає аргументованій критиці тиранію. Він засудив незаконні дії царя, що погубили цілі міста і багато підданих. Все це призвело до «запустіння земель», «оскудіння життя всіх людей», глибокого морального падіння. Теоретично Карамзін характеризує тиранію як спосіб правління, при якому порушуються природні, позитивні і моральні закони. В своїх роздумах про форму правління Карамзін неодноразово підкреслював, що він республіканець, додаючи при цьому, що цілком можливо залишитись республіканцем і при монархії. Саме поняття республіки як організації державного і суспільного життя для нього означало досягнення свободи і безпеки всіма громадянами при високому моральному статусі суспільства. Ідеалом М. М. Карамзіна був сильний монарх (не обов'язково спадкований), що спирається у своїй діяльності на закони і вживає заходи щодо морального виховання і політичної освіти народів своєї країни. Карамзін вважав, що історична роздробленість в XIII–XIV ст., повалення татаро-монгольського гніту і утворення єдиної і незалежної країни з центральною владою і управлінням було можливим в діяльності великих московських князів, які володіли абсолютною владою.

М. М. Карамзін противник поділу властей. «Дві влади в одній державі суть два грізні леви в одній клітці, готові шматувати один одного». Господар об'єднує в одне ціле всі власті, оскільки «наше правління є вітчизняне і патріархальне» і особа монарха становить образ вітчизни. Всю соціально-політичну систему держави він зводив до формули: «Дворянство, Духовенство, Сенат і Синод як сховище законів, над всіма Господар — єдиний законодавець, єдине джерело влади, а тому «Самодержавність є Палладіум Росії; цілісність його необхідна для її щастя». Проте Карамзін вважав, що в Росії

мають відбуватись певні зміни. В «Записці» він писав: «Я не мовчав про податки в мирний час, про безглузду... систему фінансів, про грізні військові поселення, про дивні вибори деяких сановників, про міністерство Освіти або затемнення, про необхідність зменшення війська, що воює тільки в Росії і накінець, про необхідність мати тверді закони громадянські і державні». Розходження Карамзіна з Сперанським заключалися не в змісті їх політичних поглядів (обидва бажали «заснувати Росію на законах»), а в способах їх реалізації. Велич царювання Петра I не в створенні Сенату з колегіями, а в наближенні мужів знаменитих і розумом чесних... не тільки в республіках, але і в монархіях кандидати повинні бути призначені тільки по здібностям».

Влада на місцях повинна бути представлена губернаторами, для чого Карамзін радив знайти п'ятьдесят розумних і компетентних людей, котрі «щиро стануть дотримуватись довірене кожному з них благо півмільйона Росії», і якщо «там справи підуть як треба, то міністри і рада можуть відпочивати». Тому Карамзін в «Записці» звертає увагу на необхідність підготовки грамотних, спеціально підготовлених кадрів, розстановки чиновників на посадах відповідно до знань і здібностей, всіляко заохочувати їх до виконання службового обов'язку системою нагород і покарань. Головна увага в управлінні повинна бути спрямована на ослаблення прерогатив центральної влади і розширення повноважень влади на місцях, бо тільки місцевій владі відоме справжнє становище справ у провінції. Карамзін не протиставляв Росію Західній Європі, а вважав її однією з європейських країн, а російський народ як рівнозначний з іншими націями. «Росія, — писав М. М. Карамзін, — існує вже більше тисячі років і не в образі дикої орди, а у вигляді держави великої». Тому він радив дбайливо ставитись до стародавніх установ і звичаїв. У своєму праворозумінні Карамзін дотримувався природно-правової теорії, стверджуючи, що в моральній державі закони громадянські мають бути повністю відповідними законам природним. Він мріяв про видання

Зводу законів, поширення освіти і морального виховання народу, хоч був в цих питаннях непослідовним. Карамзін вважав, що «в Росії немає бажаних для вищих наук», купцям потрібна арифметика, стряпчим і суддям — основи юриспруденції, ... бо сучасний рівень вітчизняної науки ще не підготовлений до сприйняття «загальних знань», нині необхідно для користі вітчизни від кожної людини вимагати потрібних для тієї служби знань, якій вона бажає себе присвятити».

Карамзін заперечував Сперанському, який запропонував «введення екзамену на чин» з метою підвищення загальної освіти і компетентності чиновників. Указ про екзамен і надання університетського диплому для зайняття посади VIII класу Карамзін вважав «нещасним указом». «У нас голова громадянської палати зобов'язаний знати Гомера і Феокріта, секретар сенатський — властивості оксигена і всіх газів, віце-губернатор — піфагорову фігуру, наглядач в будинку божевільних — римське право або помруть колезькими і титулярними радниками».

Він приділяв увагу і становій організації суспільства, в структурі якого виділяв: дворянство, духівництво, купецтво, селянство та інші стани. Дворянство, за Карамзіним, є насамперед ні що інше, як «братерство знаменитих слуг великокнязівських чи царських». Дворяни мають займати високі посади в армії і на державній службі, хоч він вважав, що і нижчі стани можуть прагнути до чинів і звань, якщо вони мають здібності й «чудові знання». Духовенство — «вчительський стан» і тому воно повинно володіти високим моральним потенціалом і освітнім рівнем. Його слід добре навчати в спеціальних закладах і достатньо забезпечувати.

Погляд Карамзіна на визначення становища селянина як основного стану в Росії суперечливий. Для нього не існує питання про визволення селян із землею, а питання про визволення їх без землі він вважав безглуздом і небезпечним. «Що значить звільнити у нас селян?» Дати їм волю, жити де завгодно, відняти у панів всю владу

над ними, підкорити їх одній владі. Уряду? Добре, але вони — землероби — не будуть мати землі, котра, в чому не може бути суперечки, є власність дворянства». Якщо звільнити селян, то, на думку Карамзіна, «Поля залишаться необробленими, житниці пустими». Дворяни ж «найбільше постачають у нас ринки хлібом. Позбавлені опіки поміщиків, селяни будуть пиячити, злодіювати, що буде погано для моралі і державної безпеки».

Поміщиків Карамзін називає опікунами селян, що старанно піклуються про селянське благо. Він вважає, що кріпосні селяни повинні бути щасливими, маючи в поміщика «пильного опікуна і захисника». Одночас Карамзін лякає уряд загрозою селянської війни на випадок визволення селян. Щодо зовнішньополітичних відносин Карамзін дотримувався мирної орієнтації. В організації сучасної армії стояв на позиціях скорочення її чисельності, знищення військових поселень і послаблення суворості. «Записка» Карамзіна послужила в дальшому ідеологічним обґрунтуванням політики російського абсолютизму.

4. Політичні ідеї декабристів

Рух декабристів, що організував 14 грудня 1825 року збройне повстання проти самодержавства, пройшов під знаком рішучого протесту проти режиму, який піддавав гніту народ з боку поміщиків-кріпосників. Процес розкладу феодально-кріпосницьких відносин, зародження капіталістичного укладу в надрах феодального суспільства, знуцань і насилля над народом, котрі були органічно властиві дворянсько-кріпосницькій монархії, викликали рух декабристів як відповідь російських людей на самодержавне свавілля. Декабристи виступили з протестом проти насилля над народом і проти самодержавства в період, коли революційні сили в Росії були слабкі. Після війни 1812 року в народі росло незадоволення режимом. Про це свідчать

повстання у військових поселеннях в 1819 році, повстання на Дону і незадоволення гвардійського Семенівського полку в 1820 році. В самій столиці формувалися сприятливі умови для виникнення перших революційних спроб повалення самодержавства.

Утворення «Священного союзу» трьох феодальних держав Росії, Австрії і Пруссії, придушення військовою силою революції в Іспанії (1820), панування в Росії жорстокого генерала Аракчеєва, гоніння на освіту і пресу — все це викликало незадоволення передових людей. В умовах наростання протесту проти реакції виник рух дворянських революціонерів, які продовжили справу Радіщева. Ці люди, в більшості учасники війни 1812 року, були патріотами Росії, виховані в душі ненависті до кріпосництва і рабства. І вони виступили проти кріпосництва і царя зі зброєю в руках з метою здійснення військового перевороту. До цього вони створили таємні організації на зразок «Арзамаса», «Зеленої лампи», «Союзу порятунку», «Союзу благоденствія» та ін.

Один із керівників декабристів Павло Іванович Пестель (1793–1826) одержав освіту дома і продовжував у Німеччині, закінчив першим учнем Пажеський корпус. В 1812 році брав участь у Вітчизняній війні, де виявив хоробрість, отримав ряд високих нагород. В 1821 році йому присвоїли чин полковника і перед ним відкривалася блискуча військова кар'єра. Проте він обрав інший життєвий шлях. В 1821 році з ініціативи П. І. Пестеля було створено Південне товариство, котре поставило своєю метою організацію збройного повстання для повалення самодержавства і знищення кріпосного права в Росії. Головна «корінна» управа знаходилась в Тульчині, на чолі її стояв Пестель, глава всього товариства. Він був видатним теоретиком державного права, написав для тимчасового правління проект Конституції під назвою «Руська правда», передбачав кардинальні реформи усього соціального і політичного устрою життя Росії. З'їзди товариства проходили в Києві в 1822, 1823, 1824, 1825 роках під час щорічних ярмарок. Тут розроблялися питання

тактики повстання, заміни монархії республікою, усунення царя і всіх членів царського двору.

Душею Північного товариства були капітан Генерального штабу Микита Муравйов, як і Пестель, володів широкими теоретичними знаннями, підготував проект конституції поміркованого змісту, і поет Кіндрат Федорович Рилєєв, який залучив до товариства Миколу і Олександра Бестужевих, Каховського, що встановили зв'язок з таємною політичною організацією офіцерів-моряків. Погляди Рилєєва були більш радикальні, ніж погляди М. Муравйова і він скоро схилив товариство на шлях повстання. 14 грудня 1825 року декабристи підняли збройне повстання проти самодержавства і кріпосництва в Петербурзі, а 29 грудня 1825 року — 3 січня 1826 року в Чернігівському полку. Повстання зазнало поразки. Репресували понад 3000 осіб. Політичні погляди декабристів знайшли відображення в програмних документах.

П. І. Пестель залишив «Руську правду» у двох редакціях. В першій є глава «Земельний простір держави», другий — «Племена, що населяють Росію», третя — «Верстви, що є в Росії», четверта — «Політичний стан народу», п'ята — «Громадянський стан народу», шоста — «Утворення верховної влади», сьома — «Утворення державного управління», восьма — «Заходи для безпеки», дев'ята — «Заходи до добробуту» і десята — «Склад державного укладу». На жаль не всі глави дійшли до нас. Щодо змісту їх, то головна ідея полягала в тому, що необхідно знищити кріпосне право, дворянство повинно назавжди відмовитись від ганебної переваги володіти іншими людьми. Пестель звинувачував царський уряд і дворянство у тяжкому становищі Росії, показує антинародність самодержавства, висуває положення про республіканський устрій. Вони сформульовані Пестелем у «Державному заповіті»: «Народ російський не є приналежністю чи власністю якоїсь особи або родини. Навпаки, уряд є приналежністю народу, і він створений для блага народного, а не народ існує для блага уряду. Всі люди в державі повинні бути перед законом

цілком рівними, і будь-яка постанова, що порушує цю рівність усіх перед законом, є нестерпним зловладдям, яке негайно має бути знищено».

Визначаючи право народів на самовизначення, тобто «право народності», Пестель вважав, що народи, які входять до Російської імперії, за винятком польського, не готові до самостійного, незалежного існування. Тому він стояв на позиції об'єднання інших народів з російським, який перебував на більш високому рівні розвитку. Пестель був противником федеративного устрою, бо вважав, що він призведе до роздробленості і нагадуватиме стару удільну систему епохи середньовіччя. Висновок його лаконічний — російська держава має бути «єдиною і неподільною», за федеративного устрою Росія «втратить... не тільки свою могутність, велич і силу, але навіть можливість бути і буття своє між великими і головними державами». На його думку адміністративний устрій майбутньої Росії будуватиметься за принципом суворої централізації — десять областей складаються з 50 губерній, які, в свою чергу, поділяються на повіти, а повіти — на волості. Все населення Росії, за «Руською правдою», поділяється на 12 станів: духовенство, дворянство, купецтво, міщанство, казенні селяни, вільні хлібороби, військові поселенці, солдатські діти, дворянські селяни, дворові люди, заводські селяни, монастирські селяни.

Після революції поділ на стани скасовується, всі громадяни стають рівними перед законом, в Росії буде тільки один стан — громадянський. Усі справи на місцях і в центрі повинні вирішувати обранці народу. В Росії має бути запроваджений представницький устрій. Пестель — за збереження приватної власності, але вважає, що багатство після перемоги революції не надаватиме переваги у соціальному становищі. Особисті якості і заслуги стануть підставою для визначення місця людини в суспільстві. Пестель виступає проти майнового цензу виборів у місцеві та центральні органи влади. Органами верховної влади мають бути Народне віче, Державна дума,

Верховний собор. Для всіх трьох вищих органів чітко окреслювалось коло обов'язків: Народне віче — видаватиме закони, Державна дума, до якої входить 10 міністрів і відомчі установи, повинна виконувати ці закони, а Верховний собор (у складі 120 осіб) суворо контролюватиме діяльність і законодавчого і виконавчого органів. Отже, весь державний устрій Росії мав бути перебудований знизу доверху, а політичні права — надані всім громадянам. Земля стане всенародним добром.

Пестель висунув ідею часткової націоналізації поміщицьких, державних та інших земель. Проте у будь-якому разі, за його станом, у поміщика залишиться 5000 десятин, а лишки націоналізуються і за них виплачуються певні грошові суми. Відібрані землі складатимуть земельний фонд держави. Кожному громадянину надається право на одержання ділянки землі, що забезпечить йому і його сім'ї прожитковий мінімум. Пестель визначає права людини і засади судочинства: «Особиста свобода є першим і найважливішим правом кожного громадянина і священним обов'язком кожного уряду... Ніхто з громадян не може бути позбавлений свободи і взятий під варту інакше як за законом і законним порядком. Будь-яка дія, противна цьому, тягне за собою найсуворішу відповідальність порушників».

«Руська правда» в руках царського уряду стала страшним звинуваченням проти Пестеля і Південного товариства, яке прийняло її як програму дій. Допит Пестеля провів сам цар Микола I і його було страчено разом з іншими декабристами.

На відміну від проекту Пестеля, проект другої конституції був складений представником Північного товариства М. М. Муравйовим (1796–1843). Він народився в Петербурзі, в сім'ї крупної землевласницької аристократії. Домашню освіту одержав від батька — вихователя царевичів Олександра і Костянтина, опікуна Московського університету. Навчався в університеті на математичному факультеті, не закінчивши його пішов добровольцем в діючу армію в 1812 році. 1816 року після повернення з Парижу в Москву М. М. Муравйов

стає членом кількох опозиційних організацій. В грудні 1825 року за-суджений на 25-річний строк каторжних робіт. Помер в селі Урик Іркутської губернії.

Основу політичних поглядів М. Муравйова складають загальні положення природного права і раціоналізму. Для М. Муравйова, як і для всіх декабристів, характерна ненависть до самодержавства і кріпосного права. «Досвід усіх народів і всіх часів, — говорив він, — довів, що влада самодержавства однаково згубна для правителя і для суспільства, що вона не згодна ні з правами святої віри нашої, ні з початками здорового глузду» і далі «всі народи європейські досягають законів і свободи. Більш всього народ російський їх заслуговує». «Кріпосний стан і рабство, — пише Муравйов, — скасовуються. Раб, який доторкнувся до російської землі, стає вільним».

Єдиним джерелом влади і сувереном Муравйов визнає народ, підкреслюючи, що «російський народ вільний і незалежний не є і не може бути приналежністю ніякій особі і ніякій родині». Проект Конституції М. М. Муравйова спрямований проти самодержавної влади і кріпосного права; він проголошує рівність всіх перед законом, скасування станових відмінностей, свободу слова, друку, зборів, союзів, віросповідання. В цілому ж конституція Муравйова по своєму змісту вельми поміркована і не сприймалась не тільки Пестелем і членами Південного товариства, але й окремими членами Північного товариства декабристів. В якості форми держави встановлювалась конституційна монархія і вводився високий майновий ценз для виборних і представницьких установ, а також ряд інших обмежень. Приблизник конституційної монархії при введенні в життя принципу поділу властей, Муравйов проектував вручити законодавчу владу Народному віче, що складається з двох палат. Палата народних представників в кількості 450 чоловік, по проекту складалася із вибраних від виборчих округів 350 тисячами осіб чоловічої статі. Як правом брати участь у виборах, так і правом бути обраним наділялися

лише особи, які мають нерухомого майна не менше ніж на 500 крб або рухомого на суму не менше 1000 крб.

Друга палата, що називається Верховною думою, обиралася від кожної з 13 держав, що становили Росію, як федерацію, і щоб бути обраним до неї, вимагався віковий ценз не менше 30 років, 9 років громадянства і володіння високим майновим цензом і 3000 крб рухомого майна або 1500 нерухомого. Верховна дума має право суду над міністрами, верховними суддями і всіма сановниками імперії, причому звинувачення повинно бути йти від палати народних представників більшістю не менше двох третин голосів. Народне віче у складі двох палат збирається щорічно в перший вівторок грудня. Засідання публічні. Законодавча ініціатива належить членам палат Народного віче. Законодавчий акт приймається двома палатами, а силу закон одержує при схваленні імператором як главою виконавчої влади.

Компетенція Народного віче:

- 1) видавати громадянські, торговельні і військові кодекси;
- 2) затверджувати правила судочинства і статuti урядових установ;
- 3) прийняття закону про введення військового стану в тій чи іншій місцевості;
- 4) прийняття та оголошення закону про амністії;
- 5) прийняття закону про розпуск урядових зборів кожної з російських держав при перевищенні своїх повноважень;
- 6) оголошувати війну;
- 7) видавати закон про зміцнення кордонів, нового набору війська, про сухопутні і морські військові сили;
- 8) встановлення податків, робити зовнішні займи, перевіряти стан розходів у державі;
- 9) видавати закони про діяльність банків, промисловості, пошт, шляхів сполучення;
- 10) встановлювати порядок служби громадянських чиновників в усіх галузях управління;

11) видавати закон про призначення регентства внаслідок хвороби імператора, його кончини, його зречення, проголошувати повнолітнього спадкоємця імператором.

Народне віче, по конституції М. Муравйова, не мало права змінювати конституцію. Встановлення та зміна конституційних законів повинно було здійснюватись особливим державним собором.

Виконавча влада, по конституції М. Муравйова, вручалась монарху, який «є верховним чиновником Російського уряду». Права імператора сформульовані таким чином:

1. Влада його спадкоємна і переходить від батька до сина по прямій лінії.
2. Він верховний начальник сухопутних і морських сил.
3. Він веде переговори з іноземними державами і укладає мирні договори, а також призначає верховних суддів за радою, згодою і схваленням Верховної думи.
4. Він призначає міністрів (фінансів, військового, морського, зовнішніх справ).
5. Він має право скликати обидві палати на позачергову сесію і надає Народному віче відомості про стан Росії і пропонує заходи, які вважає необхідними.

Імператор при вступі його на посаду приносить в Народному віче присягу про те, що буде зберігати і захищати конституцію. Імператор має право розпоряджатися діяльністю міністерств. Члени імператорської сім'ї не мають ніяких переваг над іншими громадянами. Придворні звання ліквідовуються, кабінет, що керує власністю імператорської родини, також. Імператор, як глава держави і виконавчої влади, одержує щорічно 2 млн крб на утримання себе і своєї родини. Він може мати придворну свиту і дарувати їм придворні звання, але оплачувати це самотужки. Ці особи позбавляються виборчих прав, як такі, що перебувають «в приватній службі». Імператор не має права залишати межі Росії, а виїзд повинен розглядатись як залишення назавжди і відречення від престолу. Він не підписує

ніяких документів, за виключенням звітів про стан Росії, що пропонує на розгляд в Народному віче, пропозицій законів і порядок затвердження або накладення на них вето, грамот посланникам і чиновникам, законів, затверджених Народним віче. Всі останні підписуються главами приказів (міністерств).

Судова влада організується, за Муравйовим, таким чином: створюється «Верховне судилище», що складається з 5 або 7 верховних суддів, обраних Народним вічем із числа осіб, що володіють майном не менше, ніж у 150 тис. крб. В основу організації судової влади покладено принцип обов'язкового відокремлення і, накінець, введення суду присяжних як у карних, так і громадянських справах. Муравйов пропонував встановити в Росії федерацію. Росія ділилась на 13 держав і 2 області. Вони не мали своїх конституцій, їх управління визначалися єдиною союзною конституцією.

Незважаючи на відмінності конституцій Пестеля і Муравйова, в поглядах на форму держави, вони мали багато спільного. Серед них: необхідність знищення самодержавства, кріпосного права, військових поселень, скасування тілесних покарань, введення буржуазних свобод.

5. Політичні погляди П. Я. Чаадаєва, Т. М. Грановського і слов'янофілів

У 1830-х роках важливою подією в політичному житті Росії стали «Філософські листи Чаадаєва». Петро Якович Чаадаєв (1794–1836) народився в знатній дворянській сім'ї, у трирічному віці залишився без батька, опинився в московському будинку князя Д. М. Щербатова, який став, разом із графом Толстим, опікуном. П. Я. Чаадаєв одержав непогану освіту, яку закінчив слуханням лекцій у Московському університеті разом з М. І. Тургеневим, І. Д. Якушиним, братами Муравйовими, О. С. Грибосдовим. В 1812 році він поступив на

військову службу і брав участь у боях під Бородіно і Таратіно, у «великій битві народів» під Лейпцігом і з російськими військами вступив у Париж. Захоплювався питаннями світової історії, осмислював події в Іспанії, Неаполі, Греції, П'ємонті. З 1817 по 1821 рік Чаадаєв служив у лейб-гвардії гусарському полку, який стояв у Царському Селі. Саме тут він близько познайомився з молодим О. С. Пушкіним і врятував поета від заслання до Сибіру або ув'язнення у Соловецькому монастирі. Чаадаєв був зв'язаний з декабристами і лише виїзд за кордон в 1823 році врятував його від долі декабристів. Чаадаєва насамперед хвилювали питання про історичну долю Росії і шляхи визволення народу від рабства. На ці питання він і намагається відповісти у своїх «Філософських листах», які закінчив у 1830 році. В 1836 році в журналі «Телескоп» з'явився перший лист Чаадаєва, що став відкритим викликом тій царській Росії, в якій «покарання здійснювалися без злочинів і злочини без покарань». Цар Микола I, прочитавши листа Чаадаєва, наклав резолюцію: «Прочитавши статтю, нахожу, що зміст оної суміш відважної безглуздості, гідної божевільного». І Чаадаєв був оголошений божевільним, у нього взяли підписку «нічого не писати». Надєждін — редактор журналу «Телескоп» був відправлений в заслання.

Лист Чаадаєва, за образним висловом Герцена, був пострілом, що пролунав серед темної ночі. Чаадаєв в листі захищає природно-правові позиції, з яких маси виступали проти свавілля та абсолютизму в буржуазних революціях. З його точки зору, існують деякі вихідні ідеї, що втілюються людиною від народження і обґрунтовані суспільним інститутом, усіма умовами життя. «Це ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку..., необхідне начало миру суспільного»... Самодержавство, абсолютний порядок, кріпосне право, відсутність особистих свобод і особистої гідності — ось, насамперед, предмет його викривальної критики: «Християнський народ із 40 мільйонів душ перебуває в кайданах».

Чаадаєв засуджує кріпацтво, зазначає відмінність російського рабства від рабства стародавнього світу або народів північно-американських штатів. «Все в Росії носить на собі відбиток рабства — звичаї, прагнення, освіта і аж до самої свободи... Росія — цілий особливий світ, покірний волі, сваволі, фантазії однієї людини — іменується він Петром чи Іваном, не в тому справа: в усіх випадках це все одно уособлення сваволі».

У «Філософських листах» Чаадаєв висловлює свої думки щодо сил, котрі можуть врятувати Росію. Будучи свідком загибелі декабристів, Чаадаєв вважав, що обраний ними шлях військового перевороту є невірним і нездійсненим. Він, колись захоплюючись іспанською революцією і участю у таємному товаристві, вбачав тепер шлях спасіння Росії не в революції, а в поширенні освіти. Чаадаєв писав: «Увесь світ перебудовується, а у нас нічого не створювалось. Ми і досі животіємо, забившись в свої халупи, складені з колод і соломи». Найближчим завданням Росії вважав розвиток її промисловості. «Жителі Росії, — писав він, — повинні з такою ж швидкістю будувати залізницю, як і останні країни, для того, щоб поширювалася з такою ж швидкістю, як і в Західній Європі, освіта». Чаадаєв — прихильник ідеї історичного прогресу, вірив у світле майбутнє людства, шлях до якого — докорінна зміна умов життя суспільства. У суспільстві майбутнього не повинно бути місця насильству над народом, поневоленню будь-якої його частини, зазіханню на свободу думки.

Чаадаєв вважав, що люди мали колись свій «золотий вік», «краще життя» і що втрачене можна знову знайти, що це повністю залежить від людей. Його ідеал — докорінна перебудова суспільства мирними засобами, але він не виключав революційних дій. Про це свідчить його прокламація до російського народу. В ній говориться: «Брати любі, брати бідолашні, люди російські, православні, чи дійшла до вас звістка, — звістка громогласна, що народи виступили, народи селянські захвилювалися, заколивалися, як хвилі океану-моря, моря синього? Чи дійшов до вас слух із земель далеких, що брати

ваші різних племен на своїх царів-государів піднялися всі, повстали всі до одного чоловіка? Не хочемо, говорять, своїх царів, государів, не хочемо їх слухати. Довго вони нас гнобили, поневолювали, часто гірку чашу випивати змушували. Не хочемо царя другого, ніж царя небесного».

В останні роки свого життя Чаадаєв мріяв про те, що «нова ера для людського суспільства прийде; соціальний принцип в його найбільш широкому розумінні буде сформульований з такою ж суворістю, з якою були до цього сформульовані принципи моралі і права. Відносини між сім'єю і суспільством, суспільством і державою будуть остаточно побудовані». Поміrkована конституційна монархія з поділом влади — такою уявляв він майбутню Росію. Проте він багато очікував і від соціалістичних ідей. І тут же зазначав, що в Росії з'явиться вчення, котре вбере все краще, вироблене людством.

Великим мислителем Росії 40-х років був професор Московського університету Тимофій Миколайович Грановський (1813–1855). Він перетворив кафедру загальної історії в центр науково-пропагандистської пропаганди і в засіб морального виховання молоді, котра повинна була сприяти своєю працею освіті Росії та її визволенню від деспотії.

У своїх лекціях із загальної історії Т. М. Грановський засуджував кріпосництво. Його чудові лекції, відзначав Герцен, збирали велику аудиторію, «зустрічаючи Грановського на кафедрі, ставало легше на душі. Не все ще загинуло, якщо він продовжує свою промову, думав кожний і вільніше дихав».

Вважаючи, що одне з найважливіших питань історичної науки — показати «життя нижчих класів», Т. М. Грановський широко висвітлював у своїх лекціях тяжке становище кріпосних в середньовічній Франції. Говорячи про «жахливе насилля» над ними, про деспотизм, Т. М. Грановський привертая увагу своїх слухачів до кріпосного права в Росії. На російське кріпацтво «скаржитись було ніде, управи на нього не було; одним словом, єдиною межею влади володаря

було його свавілля». В характерному для феодалізму «свавіллі особистої прихоті» гуманіст Т. М. Грановський вбачав «зневагу до людства». Т. М. Грановський розглядав селянську війну в Німеччині як правомірну відповідь пригноблених селян на насилля феодалів. Викладаючи програму Мюнцера, він відзначав, що той вимагав «знищити всі стани і повернути свободу всій божій тварюці».

Т. М. Грановський засуджував деспотизм і свавілля абсолютних монархів, визнаючи неминучість революції проти абсолютизму. «В історії бувають епохи, — говорив він, — в які реформи не можуть бути справою так званого правильного розвитку, в котрі між вимогами нового часу і між вимогами і домаганнями вцілілих історичних залишків існує протиріччя, котре може бути усунене тільки насиллям. Таке насилля було здійснено в стародавньому світі через германців, у вісімнадцятому столітті через французьку революцію». З глибоким співчуттям віднісся Т. М. Грановський до французьких робітників, кров'ю яких в червневі дні 1848 року були політичні мостові Парижа. Кривава бійня, влаштована буржуазією, викликала обурення. «Знову там перемогла картеч, — писав він у липні 1848 року, — гнобителі святкують. Вони думають повернути робітників в минуле рабство. Буржуазія знову збирає сили, але пригноблені не сплять, вони покрили Париж барикадами, і це було в повному розумінні класове повстання пролетарів». Т. М. Грановський підкреслював, що забитий і експлуатований кріпосниками народ є захисником національної незалежності і носієм ідеї патріотизму. Малюючи події столітньої війни, він говорив, що в той час, як міські багаті були зайняті «своїми егоїстичними приватними розрахунками» і «підкувались тільки про вигідні угоди з урядом», а духовенство «натовпом приставало до англійців», — тільки французькі селяни встали на захист батьківщини.

Разом з тим Т. М. Грановський боявся революції мас, вважаючи, що вона може завдати шкоди культурі. Гаряче співчуваючи стражданням народу і бажаючи визволення його від кріпосного рабства,

він в той же час виступав за визволення зверху або отримання його з рук «освічених людей». Він надає перевагу жеронді перед якобінцями, вважаючи, що саме вона визначала всі питання, над якими тепер розмірковує Європа. Жеронда оголосила, продовжував Грановський, що «революція не є подією французькою, а всесвітньою. Жеронда зійшла в могилу чиста і світла, виконавши своє історичне призначення». Російський теоретик мріяв про буржуазне суспільство, «очищене» від суперечностей і втілення ідеалів французької буржуазної революції». Т. М. Грановський в своїх історичних працях вміло користувався прийомом аналогії для викриття Миколи I і поміщиків, чим зумів пропагувати свої незалежні політичні думки.

Ідеологами слов'янофілів були К. І. та І. С. Аксакови, брати П. А. і І. В. Кирієвські, І. В. Хомяков, Ю. Ф. Самарін, які друкували свої статті на сторінках «Русской беседы» і «Московитянина». В поглядах слов'янофілів відбилася боягузтво поміщиків перед насуванням неминучого скасування кріпосного права і страх перед ростом селянського руху в Росії. Слов'янофіли намагалися довести самотній, особливий шлях розвитку Росії, при якому збережеться влада поміщиків у селі. Слов'янофілство мало різні течії. Частина з них перебувала в поміркованій, дворянській по своєму змісту опозиції щодо кріпосницької політики Миколи I, вимагаючи від уряду проведення ряду реформ. Ця частина слов'янофілства дійшла до визнання необхідності скасування кріпосного права, при обов'язковому збереженні крупного поміщицького землеробства в Росії (К. Аксаков, І. Кирієвський, О. Хомяков). Реформаторські пропозиції слов'янофілів не свідчать про їх любов до народу. Вони були однією з форм реакції поміщиків на розвиток революційного руху в Росії і на Заході, які намагалися з допомогою «реформ» перекрити шлях розвитку капіталізму в Росії.

Пізніше, після виникнення реальної небезпеки знищення феодално-кріпосної Росії, в обстановці наростання робітничого руху, табір слов'янофілів знов об'єднався, і його ідеологи (Леонтьєв,

Данилевський) відкрито пропагували збереження самодержавства і всіх пережитків кріпосницьких відносин. Для всіх слов'янофілів був невідомий капіталістичний шлях розвитку, яким йшов Захід. Навіть думка про перетворення Росії в буржуазну монархію лякала їх.

З метою протидії проникненню революційних ідей слов'янофіли стверджували, що весь шлях історичного розвитку Західної Європи — це шлях глибоких соціальних явищ. Слов'янофіли заперечували значення петровських реформ, ідеалізували Московську Русь XVII ст., котра становила, мовляв, союз землеробських общин із самодержавною владою царя. Ідеальною державною установою того часу був Земський собор, в якому здійснювалося мовби єднання царя з землею. Слов'янофіли твердили, що всі реформи Петра I погані і що в цілому вони нічого не дали Росії. На їх думку, кріпосне право введено в Росії Петром I, а вся російська історія до нього є історією патріархально-сімейних відносин між поміщиками і селянами, коли між ними існували «рада та любов». Слов'янофіли були переконаними монархістами, хоч критикували бюрократичні канцелярські порядки, судові волокити, роботу чиновного апарату, хабарництво і казнокрадство. Проте їхня критика не підривала кріпосницьких основ царизму і чудово вживалася зі слов'янською формулою: «сила влади царю, сила думки народу».

Розділ XVIII ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

1. Західноєвропейський лібералізм та його сутність

Введення машинного виробництва (так називається промисловий переворот) сприяло швидкому зростанню крупної промисловості в Англії, Франції та інших країнах Західної Європи. На початку ХІХ ст. розвиток промисловості і торгівлі як в Англії, так і у Франції пішов далеко вперед: зросла чисельність крупних підприємств і різко зросла кількість робітників, зайнятих на фабриках і заводах, хоч у Франції впровадження машин у виробництво відбувалося значно повільніше, ніж в Англії. Однак і у Франції до початку ХІХ ст. буржуазія значно зміцніла: за час революції склався значний прошарок багатих з людей, що нажилися на спекуляції національним майном, на військових поставках і позиках уряду.

Посилення економічної сили буржуазії і набуття нею політичної влади в результаті буржуазних революцій ХVІІ–ХVІІІ ст. не могло не відбитись на її ідеології. Починається рішучий перегляд ідеології ХVІІІ ст., природно-правової теорії, принципів суверенітету і вчення про поділ влади. Буржуазія приступила до розкриття змісту лозунгів рівності і свободи, котрі переповнювали собою трактати ХVІІІ ст. Вона перейшла до розв'язання всіх конкретних особливостей

обіцяного революцією царства розуму і справедливості, які справді стали «царством буржуазії».

2. Політична програма лібералізму Бенджаміна Анрі Констана

Відомим виконавцем політичної програми буржуазії, що перемогла, в післяреволюційний період у Франції був Бенджамін Анрі Констан (Констан де Ревек) (1767–1830), письменник і публіцист. Його вважають навіть духовним батьком лібералізму на європейському континенті. Перші твори Констана на політичні теми з'явилися на світ в 1796–1797 рр., тобто в період Директорії у Франції. Це був час, коли буржуазія, налякана виступами паризьких мас, виступила проти революційного терору, проти обраних народом повновласних зборів, яким був Конвент. В той же час її продовжувала лякати перспектива відновлення феодальних порядків у випадку перемоги контрреволюції. Вона була зацікавлена в збереженні за новими власниками конфіскованих в ході революції і скуплених буржуазією земель, боялася відновлення королівської влади в минулому обсязі і привілеїв феодальної знаті. Ці коливання і страхи буржуазії Констан і відтворив у своїх ранніх творах. У роботі «Про дії терору» (1797) він висловився проти революційної диктатури якобинців і «крайностей» революції, а в творі «Про реакції» виступає проти феодальної реакції.

З встановленням консульства Констан посів місце в трибунаті — одній з палат, але змушений був зникнути звідти й емігрував за кордон. Після реставрації Бурбонів Констан повернувся до Франції. У 1814 році з'явилася праця «Роздуми про конституції і про їх гарантії», в якій виступив на захист конституційної монархії, як політичної форми компромісу між дворянством і буржуазією. Думки, викладені в «Роздумах», Констан повторює в «Принципах політики»,

ряді статей і памфлетів, присвячених питанням державного устрою і поточної політики.

Будучи прихильником принципів лібералізму і буржуазних прав людини Констан піддає докорінному перегляду вчення Руссо про народний суверенітет, його демократичний зміст. Він напав на вчення Руссо про необмежений суверенітет народу. Байдуже, говорить він, кому буде належати влада. Скаржитись треба на ступінь влади, а не на її носіїв. Між тим революція не зруйнувала владу абсолютного монарха, а обмежилась тим, що передала її в інші руки. Відстоюючи головним чином «невтручання» держави в економічну галузь — умови, що забезпечують простір для конкуренції підприємців, Констан заявляє, що для свободи індивіда необхідно, щоб влада, кому б вона не належала, була обмежена індивідуальними правами громадян. Громадяни, говорить він, володіють індивідуальними правами, незалежними від суспільної і політичної влади, і будь-яка влада, що порушує ці права, стає незаконною.

На думку Констана, свобода — не в тому, щоб влада знаходилась в руках народу, як стверджував Руссо, а в незалежності індивіда від державної влади. Звідси випливає вимога обмеження властей, їх поділу і рівноваги. Констан вважав, що розуміння свободи як повновладдя народу не відповідає інтересам сучасного йому суспільства. Свобода древніх, говорить Констан, була політичною свободою. Вона полягала в праві кожного громадянина брати участь у здійсненні державної влади: в створенні законів, відправленні правосуддя, обранні посадових осіб, вирішенні питань війни і миру. Цим свобода древніх народів вичерпувалася. Свобода нових народів є, переважно, свобода особиста, громадянська свобода. Вона передбачає участь громадян в політичному житті, а переважно повну незалежність від державної влади при визначенні їх занять, їх починів і т. п. В наш час, заявляє Констан, люди не схильні жертвувати своєю незалежністю заради політичних прав. Говорячи про роль буржуазії в сучасній державі, він вважав, що приватні особи сильніші державної

влади; багатство є сила, яка оволодіває владою. На його думку, буржуазія боїться допущення немісних до влади. Якщо дати їм політичні права, вони будуть прагнути до захоплення власності. Тому Констан різко виступав проти демократичної ідеї — народовладдя в творах Руссо і Маблі.

Відстоюючи необхідність обмеження суверенної державної влади і встановлення політичних гарантій, Констан пропонував для цього два засоби, перший — силу громадської думки, другий — поділ властей. Говорячи про силу громадської думки, Констант мав на увазі буржуазний парламент як форму організації громадської думки, тобто думки буржуазії. Тому він вважав, що парламент повинен стати представництвом не народу, а однієї тільки буржуазії.

Констан виступає захисником двопалатної системи — верхньої і нижньої, щоб між ними була рівновага. Коли Наполеон повернувся до влади в період «ста днів» і Констану було доручено скласти новий конституційний акт, він висунув перед імператором план верхньої палати із спадкових перів і йому вдалося переконати Наполеона.

Другою гарантією «свободи» Констан вважав принцип поділу і рівноваги властей. Він переглянув вчення Монтеस्क'є з цього питання, пристосовуючи його до нових умов, що склалися у Франції після реставрації Бурбонів.

Констан оголошує, що королівська влада є особлива влада, котру ніяк не можна ототожнювати з виконавчою. Це — «нейтральна» влада, що стоїть не рядом з іншими владами, а вище всіх останніх, над ними. Замість трьох властей, котрі розрізняв Монтеस्क'є, Констан називав п'ять:

- 1) влада королівська;
- 2) влада виконавча;
- 3) представницька влада постійна (влада верхньої палати);
- 4) влада, що представляє громадську думку (влада нижньої палати);
- 5) влада судова.

До цих п'яти властей він додає ще муніципальну, котра, на його думку, повинна бути незалежною від інших властей. Констан звертає увагу на власність як не на природжене, а набуте право, що створюється в суспільстві. Така точка зору пояснюється тим, що в ході буржуазної революції XVIII ст. була конфіскована земля, а земельна власність не складала «природженого, невідчуженого права». В цілому політичне вчення Б. Констана чітко відбиває характерні риси настроїв ліберальної буржуазії.

3. Політичний лібералізм Ієремія Бентама і Джона Стюарта Мілля

В Англії ідеї економічного і політичного лібералізму розвивалися в працях Бентама і Мілля. Ієремія Бентам (1748–1832) народився в Лондоні в сім'ї адвоката. З молодих років займався літературною діяльністю, регулярно писав. Його ідеї при житті користувалися великою популярністю, оскільки виражали ідеологію буржуазії, що стала на шлях свого політичного панування. У своєму вченні про мораль, про державу і право Бентам виходив із принципу користі. Важливою своєю заслугою вважав те, що всю моральну філософію і політичну ідеологію систематизував і розвинув на основі цього принципу. Мета будь-якої розумної істоти полягає в тому, вважав Бентам, щоб одержати для себе самого найбільше щастя. Це єдиний принцип, котрим керуються і повинні керуватися люди. На його думку, головне завдання моралі і головне завдання законодавця — вказати кожному, в чому полягає для нього найбільша користь. Принцип користі він вважав універсальним ключем, придатний для розв'язання будь-яких проблем. Тому самовпевнено рекомендував себе в якості людини, яка володіє мистецтвом кодифікації, і пропонував свої послуги в цьому напрямі коронованим особам різних країн.

І. Бентам говорив, що урядова діяльність повинна бути по можливості обмежена. Він відстоював необхідність надати повний простір людям «в такій галузі, де можуть завдати шкоду тільки собі». Законодавство повинно обмежуватись турботою про безпеку громадян, тобто охорону їх особистості і власності. Охорона власності, наголошує Бентам, — головний предмет безпеки. Закон і власність — нерозривні, вони народилися і помруть разом. Рівність і безпека, не завжди сумісні, бо безпека — це насамперед існуючий розподіл власності. Він виступає рішучим противником власності, усупільнення майна. «Ніщо так не противне принципу користі, — заявляє він, — як спільність майна». На думку Бентама, бідність є первісний стан людства; в суспільстві завжди повинні існувати бідні, які виграють від росту багатства та існування багатих людей в суспільстві. Він рекомендував два засоби для боротьби з бідністю: бережливість і філантропію.

Погляди Бентама на питання держави і права представляють собою типову концепцію буржуазії, що стала пануючим класом. Він не поділяє поглядів англійського юриста Блекстона, прихильника природно-правової школи, заперечує вчення про суспільний договір і про природні права індивідів. Суспільний договір, на його думку, — це фікція, не здатна дати відповіді на питання про основи і межі урядової влади. Природний закон і природне право, — заявляє Бентам, — це також фікція, існує тільки позитивне право, з якого випливають всі права.

В «Анархічних софізмах» (1816) Бентам критикує «Декларацію прав людини і громадянина», знаходить в ній багато суперечностей і не робить послідовних висновків із встановлених нею принципів. Критикує також принцип поділу влад і формулу «закон є вираження загальної волі».

Незважаючи на критичне ставлення до природно-правової школи, Бентам виступав за буржуазну державність і був противником багатьох феодальних пережитків, що збереглися в Англії. Але як

типовий ліберал, Бентам постійно коливався в цьому питанні і проявляв схильність до компромісу. Він не був послідовним у питанні про двопалатну систему, виступав за скасування відкритого голосування, що існувало в Англії, пропонував позбавити виборчого права неписьменних, а надання виборчого права жінкам вважав передчасним. Гаряче відстоював він застави за кандидата в депутати, право відкликання депутатів, зміщення і притягнення до суду посадових осіб, не виключаючи міністрів. В цих випадках Бентам вважав необхідним проведення референдуму.

Бентам захищав ідеї буржуазного пацифізму, вважав війну злом і закликав допускати її лише при безпосередній загрозі існуванню держави, стояв за покарання урядів, особисті інтереси яких привели до війни. Для попередження війн Бентам рекомендував: відмову від існуючих колоній і утворення нових; встановлення широкої гласності в міжнародній політиці з метою контролю діяльності дипломатів.

Разом з тим він висунув план міжнародної організації, покликаної усувати війни і забезпечувати мир. В якості органу союзу держав Бентам пропонував утворити міжнародний конгрес з представників усіх учасників союзу, по два від кожного. Конгрес покликаний визначати максимальну чисельність військ для захисту кожної держави, що входять в міжнародне об'єднання. З часом в розпорядження конгресу повинні бути надані збройні сили з частин військ, виділених його членами. В пізньому проекті міжнародної організації Бентам передбачав перетворення дипломатичних корпусів різних країн в комісії міжнародного конгресу, висловлювався за утворення міжнародного трибуналу для вирішення міжнародних конфліктів. Отже, в цілому політичні погляди Бентама становлять програму буржуазного лібералізму. Ряд його ідей справили вплив на розвиток політичних ідей.

Англія стала батьківщиною європейського лібералізму і дала в ХІХ ст. світу багатьох гідних представників. Серед них особливо виділяється Джон Стюарт Мілль (1806–1873). Погляди цього класика

лібералізму на державу, владу, право, закон викладені ним в таких працях, як «Про свободу», «Представницьке правління». Перу Мілля належать багато праць з філософії, економіки, політики. Найбільш значні з них — «Система логіки», «Утилітаризм», «Основи політичної економії». В молоді роки Мілль приєднався до вчення Бентама про користь як принцип моралі. З часом він вніс в це вчення Бентама деякі істотні доповнення. Погоджуючись з тим, що задоволення, користь, щастя індивіда повинні бути визнані принципом моралі, Мілль, однак, знаходить, що задоволення повинні оцінюватись не тільки за їх кількістю, але й за їх якістю. Він вводить у філософію утилітаризму новий принцип, котрого не було у Бентама, пропонує враховувати характер задоволень, віддавати перевагу «вищим» перед «нижчими», враховувати почуття власної гідності і ступінь розуміння людиною своїх дій. Це було, безумовно, відступом від принципу утилітаризму і перехід від врахування кількості користі до чисто моральної оцінки.

У політичних поглядах Мілль був типовим представником англійського лібералізму: Він вважав, що примус можливий лише для попередження будь-яких шкідливих для суспільства дій індивіда; він неприпустимий під виглядом особистого блага самого індивіда. Мілль рекомендує дати індивідам «повну свободу дій», «повну свободу здійснювати свої задумки в справжньому житті на свій власний страх». «Індивідуальний розвиток, — говорив він, — тільки тоді можливий, коли індивідуум має свободу вести такий спосіб життя, який визнає для себе кращим...». Звідси Мілль робить висновок про необхідність надання індивідуумам свободи думки і свободи друку, свободи вибору занять.

Д. С. Мілль висловлюється на користь принципу «вільної торгівлі», за «повну свободу виробника і покупця у визначенні ціни товарів та їх виробництва», тобто за свободу конкуренції. Він виступає противником втручання уряду в промислову діяльність, заявляючи, що свобода і всі вільні установи зникли б, якби шляхи сполучення,

банки, страхування, великі акціонерні підприємства були урядовою справою. Щодо політичної активності мас, то Мілль вказує на два принципи, котрі повинні служити критерієм кращої форми правління. Це буржуазний «порядок» і «прогрес». Порядок, говорить Мілль, означає підкорення, суспільний спокій, що не порушуються ніяким приватним насиллям. Порядок є рух уперед, поліпшення добробуту і розвитку розумових і моральних якостей населення.

Він розуміє значення класових суперечностей в суспільстві і вважає представницьку систему засобом пом'якшення цих суперечностей, внесення «рівноваги» в суперечливі інтереси. Представницькому правлінню, тобто буржуазній демократії, Мілль надає велике значення як засобу встановлення «порядку» і «справедливості». При цьому зауважує: чим менше розвинутий народ, тим менше придатне для нього представницьке правління. Він висловлює страх перед ростом активності мас, якщо парламент набуде великого впливу в державі і буде втручатися в справи управління, не обмежуючись галуззю «критики і контролю». Турбує Мілля можливість росту впливу мас в парламенті; може статися, говорить він, що органи народного представництва не будуть мати достатньої підготовки підкорятися впливу інтересів, що не сумісні з загальним благополуччям. Він боїться того, щоб бідні люди, коли їм дати політичні права, не обтяжили багатих «занадто значною долею або навіть усім тягарем податків».

Д. С. Мілль вважав необхідним обмеження виборчого права шляхом введення майнового та освітнього цензу, позбавлення прав тих, хто не платить ніяких податків, а також надання двох і більше голосів особам, які мають освіту. На його думку, найдоцільніше узаконити відкрите голосування і пропорційне представництво. Він вважав, що парламент повинен бути двопалатним. Верхня палата становить «центр опору демократії». Вона повинна складатись з елементів, котрі б примусили їх боротися «проти класових інтересів більшості». Все це свідчить, що Мілль, як типовий ліберал, в своїх

політичних поглядах вводив різні обмеження, спрямовані на згортання буржуазної демократії, насамперед активних сил народу.

4. Політичні погляди німецьких лібералів Вільгельма фон Гумбольдта і Лоренца Штейна

Німецький лібералізм першої половини ХІХ ст. представляли Фрідріх Дальман, Роберт фон Моль, Карл Роттек, Карл Велькер, Юліус Фрьобель та інші. Загальноєвропейського визнання набули ліберальні ідеї Вільгельма фон Гумбольдта (1767–1835), дипломата, державного діяча Пруссії. Свої політичні погляди з питань політики він виклав у праці «Досвід визначення кордонів у діяльності держави», написаний у 1792 році, де розкриває своє ставлення до держави з позицій гуманістичного індивідуалізму. Його цікавить не стільки держава, скільки людина у співвідношенні з державою, «знайти найбільш сприятливіше для людини становище в державі». Держава, по Гумбольдту, повинна утримуватись «від будь-якого піклування про позитивне благо людини». Вона повинна обмежуватись охороною громадян від внутрішніх та зовнішніх ворогів. Охорона спокою повинна становити єдину мету держави і єдиний зміст її діяльності. Для визначення мети держави Гумбольдт користується поняттям безпеки. Безпека, на його думку, є такий стан, при котрому належні громадянам права щодо їх особистості або власності, не порушуються ніяким стороннім втручанням.

Метою свого твору Гумбольдт вважав доказ можливості державного устрою, котрий ставив би кінцевою метою «найменшу суму перешкод». Виходячи з цих положень, він висловлюється проти створення установ для допомоги бідним, проти захоплення землеробства, промисловості і торгівлі, проти заходів, спрямованих на приріст народонаселення, на забезпечення продовольством, навіть проти створення установ для відновлення збитків, завданих силами

природи. Суспільне виховання Гумбольдт вважав поза межами державної діяльності. Не слід, заявляє він, ні прямо, ні побічно впливати на мораль і характер нації. Шкідливий вплив державної діяльності в названих галузях відбивається, на його думку, в тому, що цим «ослаблюється сила нації», страждає «енергія діяльності і моральний характер людини». Не враховуючи бід простих людей, зв'язаних з експлуатацією, Гумбольдт малює суспільні порядки, засновані на нічим не обмеженій конкуренції власників, як ідеальні, що забезпечують «свободу» і «щастя» громадян. Тому свій ідеал він формує як «нічим не обмежену свободу розвитку самого себе з усіма властивими індивіду особливостями». На його думку, при широкій урядовій регламентації «преса одноманітності» ляже на всі ланки життя і буде усунена «головна умова розвитку — багатоманітність прагнень». Люди, говорить він, будуть нездатними до самодіяльності і в усьому звикнуть покладатись на уряд, а це потягне за собою ослаблення енергії, занепад народних сил і рутину.

Обмеження державної діяльності, вказує Гумбольдт, необхідне для щастя громадян, що полягає «в свідомості вищого напруження сил». Владолюбиві слуги держави в теорії і на практиці порушують принципи: «ніщо так не сприяє досягненню зрілості до свободи, як сама свобода». У запалі заперечення теорії і практики абсолютитської держави, патерналістської публічної влади, тотальної регламентації життя членів суспільства Гумбольдт іноді припускає явні перебільшення. Так, він вважає, мовби державні закони аморальні і соціально шкідливі, оскільки спрямовують поведінку людей і до того ж їм властива примусова санкція. «Держава, в якій громадяни були б... змушені дотримуватись хоч би найкращих законів, могла б бути спокійною, миролюбною і багатою державою, але вона уявлялась би мені натовпом відгодованих рабів, а не союзом вільних людей, діючих в межах права». Абстрактна постановка питання про державу вигідно відрізняє лібералізм Гумбольдта від багатьох анархістських вчень, від політичного нігілізму різного

гатунку. В цьому відношенні ідеї німецького мислителя не втратили своєї актуальності.

Лоренцу Штейну (1815–1890) належить ряд фундаментальних досліджень про суспільство, державу, право, управління. Німецький професор виступив у ролі захисника ідеї надкласової держави, покликаній примирити класові антагонізми. Як вчений, Штейн стоїть на гегельянських позиціях в питаннях суспільства і держави. В своєму визначенні суспільства він надає універсальне значення громадянському суспільству, в якому панує приватна власність. Форму відносин капіталістичного суспільства він зображає як вічну, властиву всім періодам і народам. Лібералізм Штейна яскраво проявився в тому, що він в основу своєї соціально-політичної доктрини поставив питання про індивід, його права, його властивості. Головний мотив, що рухає індивідом, на думку Штейна, є прагнення до самореалізації, суть якої — добування, переробка, виготовлення і примноження благ.

Штейн вказує на властивий капіталістичному суспільству поділ на класи і не заперечує в ньому класової боротьби. Він говорить про те, що розвиток суспільства неминуче приводить до утворення двох станів: робітників, які працюють, і володарів власності. Володіння власністю дає володарям переваги перед робітниками, вони оволодівають і вищою владою в суспільстві. Наслідком цього є залежність тих, хто не володіє власністю, від тих, хто володіє нею. У суспільстві відбувається підкорення одних іншими. Так, Штейн намагається пояснити виникнення і характер експлуатації і утворення державної влади. Виникає боротьба за владу, котра веде за собою суспільні перевороти.

Характеризуючи співвідношення класів в сучасному йому суспільстві, Л. Штейн вказує, що пролетарі, позбавлені власності, усвідомили себе як одне ціле і почали вимагати не тільки рівних політичних прав, але й суспільної рівності, повного знищення власності. Проте в дусі Гегеля, Штейн зображає державу як фактор,

що організовує громадянське суспільство. Він намагається представити справу так, що держава не відповідає своєму призначенню, якщо служить інтересам якого-небудь класу, і зображає державу, як надкласову організацію, покликану примирити протилежні інтереси.

У суспільстві, говорить Л. Штейн, з одного боку, виші класи претендують на панування, на «виключність», з другого боку — нижчі висувають свої «односторонні» вимоги. Виникає боротьба, породжується взаємна ненависть. Примирення дає держава, котру Штейн вважає носієм «загальних» інтересів. Штейн «засуджує» липневу монархію у Франції, оскільки мовляв вона поєднала свої інтереси з інтересами імущих класів, тоді як повинна була зайняти самостійну позицію в боротьбі класів, що точилася у Франції.

На його думку, справжнє здійснення ідея держави одержить в монархії і при тому не в абсолютній, а в конституційній, котру він визнає державою, незалежною від суспільних сил. Тільки в конституційній монархії, говорить Л. Штейн, держава знаходить свою самостійність як союз, що піднімається над суспільством. Напівфеодальну юнкерську пруську монархію він намагався представити як «правову» державу. Згідно з його поглядами, шляхом ліберальних поступок можна ослабити революційну активність мас. Штейн відстоював можливість відповідності адміністративної діяльності закону, вимогам конституції. При цьому він виходив з непохитності існуючих відносин буржуазного суспільства.

Розділ XIX ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ІДЕОЛОГІВ УТОПІЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

1. Ідеї утопічного соціалізму

Розвиток капіталізму на початку XIX ст. викликав загострення усіх суспільних суперечностей, але зростання злиденності робітників і дрібних виробників, які в значній мірі відчували на собі наслідки анархії виробництва, криз, масового безробіття та інших вад капіталізму. Свобода, рівність і братерство, обіцяні народу буржуазією в період боротьби за знищення феодальних порядків, справді виявилися свободою капіталістичної експлуатації. В новому «розумному» і «справедливому» капіталістичному суспільстві вільні від особистої залежності наймані робітники, позбавлені засобів виробництва одержали «свободу» продавати свою робочу силу фабрикантам і заводчикам. Серед робітників і напівпролетарів наростав стихійний протест проти нового суспільного ладу. Однак робітничий клас в умовах першого етапу розвитку капіталізму ще залишався класом в «собі».

Прямим вираженням стихійного незадоволення трудящих мас проти капіталістичних порядків стали політичні вчення великих утопістів-соціалістів Заходу — Анрі де Сен-Сімона, Шарля Фур'є, Роберта Оуена та Етьєна Кабе. Незважаючи на всю фантастичність і весь утопізм їх вчення належать до найвидатніших політичних

теорій усіх часів. Їх вчення відбивало кризу ідей французького просвітництва, що апелювало до розуму, як єдиного судді над усім існуючим. Сила ж ідей утопічних соціалістів полягає в гострій критиці капіталістичних порядків, у широму співчутті трудящим, у бажанні знайти для них шлях до нового, справедливого суспільного устрою. Політичні теорії утопічних соціалістів були незрілими, що цілком відповідало недостатньому рівню розвитку буржуазного суспільства, незрілості класових суперечностей, характерних для тієї епохи, коли утопісти виступали зі своїми вченнями.

Утопісти-соціалісти Заходу не розуміли об'єктивних законів суспільного розвитку, головної ролі в цьому матеріального життя суспільства. Вони вважали капіталізм і властиві йому суперечності і вади лише наслідком їх історичних помилок. Відповідно цьому свою головну мету вбачали в роз'ясненні представникам всіх класів суспільства нерозумності і несправедливості капіталізму, в розробці струнких і всеохоплюючих ідеальних проектів і планів нового, справедливого і досконалого суспільного устрою.

Представники соціально-утопічних теорій Заходу, продовжуючи залишатись ідеалістами в питаннях суспільного розвитку, не могли зрозуміти справжньої ролі держави і класової боротьби при капіталізмі. Вони не розуміли ролі народу як рушійної сили суспільного розвитку. Саме тому соціалісти-утопісти були приречені на роль благородних мрійників, ідеї котрих не здатні оволодіти масами і стати матеріальною силою, що перетворює світ.

2. Сен-Сімон — основоположник французького утопічного соціалізму початку XIX ст.

Клод Анрі де Рувруа Сен-Сімон (1760–1825), відомий соціальний реформатор. Походив з родини, яка вважала своїм родоначальником Карла Великого. В тринадцять років Сен-Сімон мав сміливість

сказати своєму глибоко віруючому батькові, що не бажає говіти і причащатися, за що той замкнув його у в'язницю Сен-Лазер. Дуже рано їм оволоділо прагнення прославитися, здійснивши щось велике для блага людства. Будучи ще підлітком, він наказав лакею будити себе такими словами: «Вставайте, графе, на вас чекають великі справи».

Весь життєвий шлях Сен-Сімона та його світогляд пов'язані з важливими подіями кінця XVIII — початку XIX ст. — боротьбою американських колоній проти Англії за свою незалежність, французькою буржуазною революцією, виникненням і розквітом наполеонівської імперії і, накінець, її крахом, що привів до реставрації Бурбонів. Сен-Сімон активно воював за незалежність Америки, в двадцятирічному віці добровільно вступив до лав французького експедиційного корпусу, що брав участь у військових діях проти англійських військ. У перші роки Французької революції А. Сен-Сімон виступав з пропагандною принципів свободи і політичної рівноправності громадян, закликає Національні збори скасувати основні привілеї дворянства і духовенства, сам складає з себе дворянське звання і відмовляється від графського титулу. Перемога якобинців та їх політика революційного терору, котру засудив А. Сен-Сімон, сприяла відходу його від активної участі в політичному житті.

З 1802 року він всю свою енергію віддає науково-літературній праці, зокрема розробці різного роду проектів перебудови людського суспільства на новій, справедливій основі, притому цілком мирним шляхом, без насилля, класової боротьби, свідком котрої він був в роки Французької революції. Важливішими працями А. Сен-Сімона, в яких викладені основи його вчення про нову, досконалу систему суспільного устрою, покликаними забезпечити всім класам суспільства матеріальні й духовні потреби, є «Листи женевського жителя до своїх сучасників» (1802), «Праця про всесвітнє тяжіння» (1813), «Погляд на власність і законодавство» (1818), «Парабола» (1819), «Про теорії суспільної організації» (1819), «Про промислову

систему» (1821), «Катехізис промисловців» (1823), «Деякі філософські роздуми для застосування в XIX столітті» (1825 р.), «Про суспільні організації» (1825), «Нове християнство» (1825). Через всі праці А. Сен-Сімона червоною ниткою проходить ідея справедливого вирішення долі «найчисленнішого й найбіднішого класу», тобто неімущих. На всьому світогляді А. Сен-Сімона лежить печатка фантастичності, утопічності. Він ділить історію розвитку людського суспільства на три періоди:

- 1) теологічний (епоха панування релігійної системи), характерної для античного світу і феодалізму;
- 2) метафізичний (епоха загибелі теологічної та феодальної систем);
- 3) позитивний (епоха панування нової, позитивної філософії, що базується на науковому знанні і перетворенні суспільства на нових, справедливих засадах.

Нова політична система в Європі «є наслідком нової філософії». В зв'язку з цим Сен-Сімон підкреслює думку, що прогрес людського розуму дійшов до того, що «найважливі роздуми про політику можуть і повинні бути безпосередньо виведені з пізнань, набутих у вищих науках і в галузі фізики». Він зумів піднятися до розуміння об'єктивної прогресивності кожної системи суспільного розвитку в історії людства, підкреслюючи, що «золотий вік, котрий сліпий переказ відносив до цього часу до минулого, знаходиться попереду нас». У праці «Деякі філософські роздуми для застосування в XIX столітті» Сен-Сімон намагається визначити основні риси, що характеризують найкращий суспільний устрій. «Кращий суспільний устрій, — говорить А. Сен-Сімон, — це той, що робить життя людей, котрі становлять більшість суспільства, найбільш щасливим, надаючи їм максимум засобів і можливостей для задоволення їх важливих потреб». А. Сен-Сімон встановлює, що рабовласницька система була кроком вперед у розвитку людства в порівнянні з первісно-общинним ладом, феодальна система була більш прогресивна, ніж рабовласницька. На зміну феодальній системі приходять промислова система,

більш висока і прогресивна, що відповідає сучасному стану цивілізації.

Найважливіша теза філософії історії у А. Сен-Сімона така: «Майбутнє складається із останніх членів ряду, в якому перші члени становлять минуле. Отже, вивчення розвитку людського розуму в минулому відкриє нам шлях, по якому він піде в майбутнє». Залишаючись в цілому на ідеалістичних позиціях в оцінці сил історичного розвитку людського суспільства, А. Сен-Сімон висловив ряд думок щодо матеріалістичного розуміння історичного процесу. Серед них: про справжнє значення інституту власності на знаряддя і засоби виробництва, переходу цієї власності з рук одного класу в руки другого в історії розвитку людства. На подіях політичної історії Франції з XV ст. і кінчаючи французькою революцією XVIII ст., А. Сен-Сімон намагається розкрити процес переміщення власності з рук дворян-феодалів в руки нових соціальних груп — міської буржуазії і землевласників — селян. Сен-Сімон вказує, що саме перехід власності внаслідок повільного, але безповоротного процесу економічного розвитку, і викликав за собою зміну в політичному розвитку. В своїй роботі «Про промислову систему» А. Сен-Сімон в зв'язку з цим наголошує, що переміщення власності з рук феодалів в руки нових соціальних груп поряд з успіхами науки і загальним прогресом цивілізації і стало основною причиною, яка породила французьку революцію кінця XVIII ст.

У праці «Листи женецького жителя до своїх сучасників» Сен-Сімон висловлює вражаючу для його епохи думку, що французька революція була породжена гострою класовою боротьбою не тільки між феодалами і буржуазією, але й між імущими і неімущими. А. Сен-Сімон, зокрема, прямо називає панування якобінців і їх політику революційного терору, пануванням неімущих мас.

А. Сен-Сімон близько підходить до розуміння значення класової структури суспільства і боротьби класів. В «Листах женецького

жителя до своїх сучасників» А. Сен-Сімон вказує на поділ суспільства на три класи:

- 1) клас вчених, художників і всіх людей, що поділяють ліберальні ідеї;
- 2) клас власників, за виключенням осіб, які входять в перший клас;
- 3) третій клас (неімущі). Цей клас, що об'єднується ідеєю рівності.

У наступних своїх працях А. Сен-Сімон дотримується іншої точки зору щодо поділу суспільства на класи. Він називає два класи: 1) паразитів і 2) «промисловців». Паразитичний клас, по А. Сен-Сімону, — це дворяни, військові, ратне, державні чиновники, «легісти» (юристи на службі паразитичного класу). Цій паразитичній меншості протистоїть клас «промисловців», переважна більшість нації, 24/25 загальної чисельності. «Промисловці», на думку Сен-Сімона, володіють всіма необхідними засобами, щоб провести зміни в соціальній організації, котра переведе їх із класу, ким управляють, в клас управляючих.

А. Сен-Сімон в своїх творах постійно критикує несправедливість існуючого ладу, при якому трудяща більшість суспільства підлегла паразитичній меншості. Разом із тим він виступає проти того, щоб трудящі неімущі маси безпосередньо проявляли ініціативу щодо переустрою суспільства на новій, справедливій основі. Досвід революції, вважав Сен-Сімон, показав нездатність неосвічених неімущих мас керувати суспільством. Свої надії він покладав тільки на найбільш активну, найбільш освічену, на його думку, частину класу «промисловців» в особі фабрикантів, торгорців та банкірів. Плани суспільної перебудови у Сен-Сімона цілком виходять з ідеї мирного вирішення всіх соціальних суперечностей, ідеї мирного співробітництва всіх класів суспільства.

У своїх працях «Про промислову систему», «Катехізіс промисловців» А. Сен-Сімон намагається дати відповідь на основні запитання, пов'язані з встановленням нового більш досконалого суспільного устрою:

- 1) яка сутність суспільно-політичних перетворень, необхідних для утвердження цього нового устрою;

- 2) які суспільні сили здійснять ці перетворення;
- 3) які засоби і шляхи для перетворення суспільства.

Відповідаючи на ці запитання, А. Сен-Сімон доводить, що основне завдання полягає в переводі суспільства з феодального режиму, котрий прагне встановити між людьми можливо більшу нерівність, поділяючи їх на два класи — управляючих і тих, якими управляють, в режим промисловий, побудований на принципі цілковитої нерівності, заперечує всі права, засновані на народженні і привілеях. Період переходу від феодального режиму до промислового вимагає нової духовної влади і нової світської влади. Духовна влада з рук духовенства повинна перейти в руки вчених, що уособлюють інтелектуальні сили суспільства, світська влада — з рук дворянства в руки «промисловців», що уособлюють матеріальні сили суспільства. В умовах майбутнього справедливого соціального устрою політичне управління людьми повинно перетворитись в розпорядження речами і в керівництво процесами виробництва.

Засобами перетворення суспільства має бути проповідь нової моралі, «нового християнства», спрямованих на визволення трудящих від експлуатації, піднесення їх матеріального і культурного рівня. Але проповідь ця повинна бути, по А. Сен-Сімону, спрямована насамперед, до імущих класів і монархії, бо «бідний клас», будучи неосвіченим і відсталим в розумовому відношенні, нездатний добитись свого визволення.

Утопізм плану суспільних перетворень, пропонований Сен-Сімоном, проявляється в тому, що здійснити перетворення має королівська влада. Покладаючи всі свої надії на чудодійну силу соціальних реформ зверху, королівську владу в інтересах всього суспільства, А. Сен-Сімон свої проекти суспільних перетворень адресує не тільки французькому королю, але й монархам країн, що уклали «Священий союз», в тому числі й царю Росії Олександрю I. А. Сен-Сімон вважав, що «просвічені монархи» Європи, ознайомившись з його проектами, негайно побажають здійснити ці проекти. Проголошуючи себе

пророком «нового християнства», А. Сен-Сімон звертався до коронованих організаторів «Священного союзу» з закликом бути «добрими християнами», вжити всіх сил на те, щоб краще забезпечити бідняків.

Проекти соціальних перетворень А. Сен-Сімона носять явно утопічний, фантастичний характер. Але в них розвивались паростки майбутнього соціалістичного суспільства.

3. Шарль Фур'є та його соціальна програма

Поряд з А. Сен-Сімоном ідеї утопічного соціалізму на початку XIX ст. були висунуті таким чудовим мислителем, як Франсуа Марі Шарль Фур'є (1772–1827), який народився в купецькій сім'ї. Молоді роки його були пов'язані з подіями французької революції, що справила великий вплив на формування світогляду Фур'є. Після школи працював прикажчиком у чужих лавках в Ліоні, Руані, Марселі, Бордо, Парижі. За дорученням різних торговельних фірм відвідав Німеччину, Бельгію, Голландію. У 1793 році, під час повстання в Ліоні, Фур'є, власник магазину колоніальних товарів, лишився всього свого майна, двічі зазнав арешту і ледве не був розстріляний. З 1793 по 1795 рік знаходився у діючій армії в загоні кінних егерів. На тридцятьому році життя у Фур'є склалося стійке переконання, що він покликаний стати реформатором суспільства. У 1803 році надруковано його перший твір — «Всесвітня гармонія», у 1808 році — праця «Теорія чотирьох рухів і загальних доль», в 1822 році «Трактат про домоводсько-землеробські асоціації», «Теорії всесвітньої єдності», «Новий промисловий і суспільний світ» (1829). Соціальна філософія Фур'є — краща частина його доробку, саме вона зробила його одним із творців теорії соціалізму.

Свою концепцію суспільства французький мислитель намагався побудувати як точну науку, беручи за зразок математику і фізику.

Він зазначав, що всі існуючі на той час соціальні вчення — політичні, моральні, економічні — не відповідають досвіду і є лише плодами фантазії їх авторів. Світогляд Фур'є відзначається глибокою суперечністю. В них вражає фантастичне переплетіння ідеалістично-містичних, релігійних ідей з рядом окремих, наукових думок і догадок про незлічимі пороки капіталістичного суспільства і про контури майбутнього соціалістичного устрою. Фур'є оголосив себе пророком, якому бог відкрив справжні закономірності суспільного розвитку і доручив вказати людству єдино правильний шлях ліквідації існуючих несправедливих суспільних порядків і встановлення нового устрою загальної «гармонії» і загального благополуччя. Фур'є заявляє, що бог управляє природою і суспільством за своїм бажанням, але узгоджуючи з законами математики, або по термінології Фур'є з «універсальним законом загальної аналогії», бог встановлює закони як природи, так і людського суспільства.

Ш. Фур'є відзначає, що за його підрахунками, сучасна епоха існує близько 80 тисяч років, і ділиться на чотири фази. Перша фаза триває до 5000 років. Всю історію першої фази він ділить на дикість, варварство, патріархат, цивілізацію. Кожний період проходив фази піднесення, апогею і занепаду. Фур'є вважав, що роль виробництва в розвитку людського суспільства є визначальною. Особливо детально він розглядає період цивілізації, котрий охоплює цілу історичну епоху від античності до XIX ст. Фур'є критикує весь соціальний механізм капіталістичного суспільства, майстерно розкриває абсурдність соціального порядку, за якого багатства й надлишки породжують бідність, щастя одних базується на нещасті і навіть загибелі інших. Він висвітлює притаманний буржуазному ладу антагонізм між інтересами індивіда і колективу. «Кожний робітник — ворог маси, інтереси якої суперечать його особистим інтересам. Лікар бажає, щоб було якомога більше хворих, а прокурор — судових процесів у кожній сім'ї. Архітектор мріє про пожежі, котрі знищили б чверть міста, а скляр — про град, який перебив би все скло». Ганебність

капіталістичного суспільного ладу чітко виявляється в тому, що більшість населення не займається суспільно корисною працею, а є, за словами Фур'є, суспільними паразитами. До останніх він відносить жінок і дітей, чиновників, військових, половину фабрикантів, майже всіх торговців, безробітних, рантє та інших. Багато з цих людей ведуть паразитичний спосіб життя в результаті нерозумного устрою сучасного суспільства.

Французький утопіст викриває політичний лад буржуазного суспільства, за якого переважна більшість людей позбавлена політичної і соціальної свободи. За Ш. Фур'є, держава є знаряддям у руках економічно панівних соціальних груп, які використовують її в своїх інтересах для експлуатації трудящих класів. Критика Фур'є політики і політичних свобод була пов'язана з його аполітизмом, який випливав з розчарування результатами французької буржуазної революції, котра ним трактувалася як суто політична революція, чужа будь-яким соціальним завданням. Він виступає проти «якобінської зарази», яка привела до того, що бідняки стали на шлях неприпустимого «розбою», тобто революційного насилля. Ш. Фур'є боїться того, щоб досвід якобінської революційної диктатури у Франції не знайшов повторення в інших країнах. «Війна бідняка проти багача мала у Франції такий успіх, що інтригани всіх країн тільки і думають як би її відновити». Він попереджував імущі класи, що спалахнувши в 1789 році «вулкан дав лише перше своє виверження, друге — попереду, і воно відбудеться, як тільки слабкість правителів захопить заколотників... Успіх французької революції надихає на нові революції... Так, нинішнє затишшя — це лише революційний антракт, це короточасний відпочинок Везувія».

Побоювання революції неімущих класів, революційного насилля примушує Фур'є шукати мирних шляхів встановлення нового соціального устрою, котрий «забезпечив би і самому рядовому із виробників достатній добробут». Його ідеал — мирне співробітництво всіх класів, мирне перетворення існуючого нерозумного, несправедливого

ладу «цивілізації» в устрій справедливий, де царює «соціальна гармонія», на основі дружнього союзу всіх соціальних груп суспільства в межах виробничих асоціацій, або, по термінології Ш. Фур'є, фаланг. За його проектом, кожна фаланга повинна створити землеробсько-промислове об'єднання, що об'єднує 1600–1800 осіб «різного віку, стану, різних характерів, теоретичних і практичних знань». Їй належить земельна ділянка площею до однієї квадратної милі. У центрі ділянки розташований чудовий палац (фаланстер) з розкішними залами для читалень, концертів і балів, з великими аудиторіями для публічних лекцій, з зимовими садами, скляними галереями, з обсерваторією, телеграфом, паропроводом тощо. Все зроблено просто, але витончено і зручно; тут бідняки користуватимуться тим, що нині доступно тільки мільйонерам. Саме така фаланга, на думку мислителя, зможе забезпечити загальну гармонію.

Характерно, що в укладі асоціацій зберігаються класи, приватна власність і економічна нерівність. Розподіл доходів і багатств у фаланзі повинен, на думку Ш. Фур'є, вироблятися відповідно до суми вкладених її членами капіталів та кількості і якості витраченої ними праці, а також проявом обдарованості і талановитості окремих осіб.

Для повної гармонії інтересів членів фаланги необхідно, вважав Ш. Фур'є, щоб вся продукція багатих і бідних розподілялася: 5/12 по праці, 4/12 по належності капіталу і 2/12 по таланту. Свої надії на створення асоціацій він покладав головним чином не на трудящих, а на імущих, закликав їх вкладати свої капітали в фонд утворення фаланг і обіцяв їм за це високі постійні прибутки з цих капіталів і спокійне, щасливе життя у фаланзі. З подібним закликком Ш. Фур'є звертався до найкрупнішого банкіра Франції Ротшільда, до імператора Наполеона I, а після загибелі наполеонівської імперії до уряду Бурбонів. Незважаючи на утопізм, погляди Ш. Фур'є мали прихильників. Було близько 40 спроб організувати фаланстери у Франції та

Америці, але, не проіснувавши й 12 років, вони розпалися. У 1840-х роках фур'єризм був популярний в Росії.

4. Соціально-утопічні ідеали Роберта Оуена

Світогляд Роберта Оуена (1771–1852) формувався в умовах Англії, в якій промисловий розвиток і гострота соціальних суперечностей капіталізму досягла в першій половині XIX ст. вищого ступеня, ніж у Франції.

Роберт Оуен народився у маленькому містечку Ньютауні. Батько його був дрібним ремісником, мати — дочкою фермера. У сім років Роберт закінчив місцеву школу і став помічником вчителя і репетитором, а в десять — почав самостійне життя, працюючи в магазинах. У 20 років він став управляючим великої прядильної фабрики Дрінкуотера, на якій працювало понад 500 робітників. У 1799 році Оуен купив в Нью-Ленарку (Шотландія) фабрику у майбутнього тестя і взяв на себе управління нею. На фабриці працювало 2000 робітників. Оуен протягом 1800–1829 років здійснив цілий ряд філантропічних заходів, спрямованих на поліпшення матеріально-побутових умов життя робітників фабрики. Робочий день він скоротив до 10,5 годин замість 13–14 годин звичайних в Англії в той період, підвищив заробітну платню, створив сприятливі виробничі та житлові умови, відкрив дитячі садки і ясла. Незабаром Нью-Ленарк перетворився на «зразкову колонію, де пияцтво, поліція, кримінальні суди, піклування про бідних, благодійність стали непотрібними явищами». Однак Р. Оуен швидко переконався, що одні лише філантропічні заходи недостатні для того, щоб трудящі могли повністю користуватися всіма благами своєї праці, що однією з головних перепон тут є панування приватної власності. Він розробляє плани соціальних перетворень, котрі передбачають мирне створення в межах існуючого устрою «комуністичної» колонії. Р. Оуен вважав, що в цих

нових виробничих об'єднаннях повинні панувати спільність майна і спільність праці, що створить максимально сприятливі умови для існування і морального удосконалення кожної людини. У його світогляді відбувається перелом, перехід від ідей соціальної філантропії до ідей утопічного комунізму.

У 1824 році Р. Оуен зробив спробу утворити «комуністичну колонію», організує в штаті Індіана (США) трудову колонію «Нова гармонія». Після поразки цієї спроби, він повертається в Англію, де продовжує пропаганду своїх утопічних планів, бере активну участь у створенні перших масових робітничих профспілкових і кооперативних об'єднань, хоч разом з тим негативно ставиться до чартизму як робітничого руху, що носив чисто політичний характер. В останні роки свого життя Р. Оуен відходить від участі в масовому робітничому русі Англії.

Вчення Р. Оуена викладено в його працях і статтях, найважливіші з них: «Новий погляд на суспільство, або досвіди про освіту і характер», статті в журналі «Криза» за 1832–1834 рр., «Книга про новий моральний світ» (1842–1844), «Революція в свідомості і діяльності людського роду, або прийдешній перехід від нерозумності до розумності» (1849), «Катехізіс раціональної системи» (1850). Основу суспільно-політичних поглядів Р. Оуена складає ідеалістична, внутрішньосуперечлива теза французьких матеріалістів-просвітителів XVIII ст. про те, що, з одного боку, людина є продуктом оточуючого її суспільного середовища, а з другого боку, вирішальним фактором зміни і перетворення цього середовища є прогрес розуму, освіти і вдосконалення моралі суспільства.

Головні причини, що породжують соціальні протиріччя капіталізму, Оуен вбачав у неуттві суспільства, в помилках людського розуму. Звідси він робить висновок, що досить шляхом мирної пропаганди просвітити суспільство, ознайомити всі його класи з планом розумного, відповідного до законів природи соціального устрою для того, щоб примусити людей відмовитись від своїх «помилко» і «неуттва»

і покінчити з «нерозумним» капіталістичним устроєм. Англійський соціаліст розуміє, що «приватна власність була і є причиною чисельних злочинів і бід», що «переживає людина». Він передбачав наступ того щасливого часу, «коли все, за виключенням тільки предметів чисто особистого вжитку, перетвориться в суспільне надбання, а суспільне надбання буде завжди матись в надлишку для всіх і коли буде зрозумілим перевага системи суспільної власності над системою приватної власності». Оуен закликав виховувати людину в душі нової, розумної свідомості, що базується на досягненнях наук, виступає проти забобонів, що насаджує офіційна релігія. Він вбачає в існуючих урядах активну силу, здатну сприяти мирному здійсненню передбачених ним проектів організації нового суспільного устрою.

Р. Оуен неодноразово адресує свої проекти соціальних перетворень главам урядів Європи і Америки — царю Миколі I, англійській королеві Вікторії, англійському парламенту і президенту США, намагається апелювати до Аахенського конгресу держав «Священного союзу». В працях Оуена є глибока критика капіталізму, негативне ставлення до приватної власності і необхідності суспільної власності в новому суспільстві, прагнення докорінного поліпшення матеріального становища робітничого класу та інших верств трудящих, піднесення їх культурного рівня. Р. Оуен був настільки популярним, що перед смертю його відвідав єпископ англіканської церкви. Свідки цієї зустрічі наводять такий діалог:

Єпископ: Сину мій, чи не каешся ти в тому, що розтратив своє життя на марні зусилля і нездійсненні плани?

Оуен: О, ні, я не даремно розтратив життя, я сповістив світові важливі істини, і якщо світ не сприйняв їх, то тільки тому, що він їх ще не зрозумів. Чи можу я за це осуджувати його? Я випередив свій час.

Діяльність Р. Оуена відіграла велику роль в підготовці робітничих мас Англії до боротьби за свої політичні та економічні права.

5. Політичні погляди Етьєна Кабе

Визначним представником утопічного соціалізму у Франції в 1830–1840 р. був Етьєн Кабе (1788–1856), політичні ідеї котрого викладені в його працях: «Подорож до Ікарії», «Комуністичний символ віри». На відміну від Сен-Сімона і Фур'є, які допускали в тій чи іншій формі існування приватної власності в умовах майбутнього соціалістичного устрою, контури якого були окреслені в їх працях, Кабе виходить з необхідності ліквідації приватної власності і встановлення спільності майна в соціалістичному суспільстві.

Такий світогляд Кабе не випадковий. Справа в тому, що він народився в сім'ї простого робітника міста Діжона. Його перший вчитель прищепив хлопцю революційні погляди. Згодом Кабе закінчив курс юридичних наук, одержав звання доктора права, займався адвокатурою, ведучи справи переважно політичного характеру, брав участь у русі карбонаріїв і революції 1830 року. Після революції виступав у пресі, вимагаючи скликання Установчих зборів, розробки нової конституції, підтримки революціонерів у Польщі, Бельгії, Італії.

Щоб позбутись Кабе, який набрид правлячій верхівці своїми виступами, але був надто популярним, щоб з ним відкрито розправитись, уряд Луї Філіппа призначив його генеральним прокурором Корсіки. У 1831 році Кабе обрано депутатом, у залі засідань він зайняв ліве місце. За участь у похоронах генерала Жана Максиміліана Ламарка, що послужили приводом до повстання 5–6 червня 1832 року, і за книжку «Історія революції 5–6 червня 1830 року», яка користувалась великим успіхом, Кабе двічі віддавали під суд. Рятуючись від репресій, він емігрував до Бельгії, згодом — до Великобританії, де познайомився з Робертом Оуеном, працями Т. Мора, Т. Кампанелли, Морелі та інших. І як наслідок, він висунув основні свої політичні погляди в працях: «Розум, що його просвятив досвід, досить, щоб зробити людей щасливими», «Братерство, любов і відданість —

природжені задатки людей», «Природа створила все, що є на землі для всього роду людського... Вона дала всім рівні права на засоби для задоволення потреб», «Рівність повинна бути повною» і т. п.

У 1840 році Е. Кабе видав книжку «Подорож до Ікарії», в якій у формі роману змалював державний устрій ідеальної країни. Переконавшись у недосконалому пануючому соціальному ладу, ікарійці здійснили у себе державний переворот і обрали диктатором Ікара для поступового, протягом п'ятидесяти років, запровадження в життя комуністичного ідеалу. На момент відвідання Ікарії лордом Керисдаллем (головний персонаж роману) земля, споруди тощо — належать всій нації. Все майно нації, разом із промисловістю і землеробством, становить єдиний спільний капітал, яким народ, через своїх обранців розпоряджається як своєю неподільною власністю. Республіка, або община, одна володіє всім; вона організовує промислове виробництво, будує майстерні та магазини; обробляє землю, виробляє все, що необхідно для їжі, одягу, життя і меблювання; постачає кожному громадянину їжу, житло і меблі. Праця в Ікарії є обов'язковою і триває близько 6–7 годин на день для дорослих громадян, причому вид праці обирається кожним відповідно до його здібностей, але, раз обраний, стає назавжди його спеціальністю. Праця така приємна, що від неї ніхто не ухиляється; машини виконують важкі та брудні роботи. Час і порядок роботи ікарійців суворо регламентується законом. В їжі, одязі й помешканні існує суворая рівність.

Шлюб в Ікарії вважається священним інститутом, вибір партнера цілком вільний, чоловік і жінка рівні. Порушення вірності — справа нечувана, розлучення допускається тільки як виняток. Як форма регулювання відносин між чоловіком і жінкою шлюб найбільше відповідає людській гідності і сприяє щастю індивідів і порядку в суспільстві. Релігія ікарійців — чистий деїзм, водночас кожному надається право дотримуватись тих чи інших релігійних догм за власним вибором. Преса в Ікарії перебуває під суворим цензурою

і, по суті, є цілком офіційною. Влада обраних правителів необмежена; думка більшості має силу закону як у справах громадянського й особистого благоустрою, так і в питаннях мистецтва і науки. Рішення уряду є завжди благодатним для народу.

Свої ідеї Е. Кабе намагається втілити у життя шляхом створення зразкових общин у Техасі. У 1847 році він купив землю і організував переселення до неї групи французьких робітників. Перший загін «ікарійців» відплив з Франції 6 лютого 1848 року. Через три тижні у Франції вибухнула революція, яка негативно вплинула на ікарійський рух. В результаті лише 485 чоловік разом з Кабе через несприятливі умови в Техасі перебралися до Науво у штаті Іллінойс. Всі житла побудували однаково, в усіх — однакові меблі, колоністи носили однаковий одяг і прикраси. Спочатку справи йшли добре, але з часом серед ікарійців виникли суперечки. 1 листопада 1856 року Е. Кабе залишився в меншості, був виключений з колонії, залишив Науво, а 8 листопада помер.

Його послідовники заснували нову колонію у Сент-Луїсі, звідки переселилися до Челтенгена. У січні 1864 року колонія припинила існування через внутрішні суперечки. 1879 року в першій колонії, заснованій Кабе, — «Ікарії» відбувся розкол між молодими і старими колоністами. Старі утворили невелику колонію «Нова Ікарія». «Ікарія» молодих (у штаті Айова) проіснувала до 1883 року, після чого молоді колоністи утворили колонію «Ікарія-Сперанца». Але й тут незабаром розпочався розбрат і у 1884 році ця колонія теж розпалась. Основні принципи ідеального суспільства, на думку Кабе, виклав герой роману «Подорож до Ікарії» лорд Керисдалл, який потрапив у фантастичну країну Ікарію, розповідає про її незвичайні порядки. На чолі Ікарії після революції править як диктатор, мудрий законодавець Ікарій. Держава живе і функціонує на базі конституції, прийнятої загальним голосуванням. Тут закон служить інтересам всіх. Після воєн з королем сусідніх країн республіка приступила до мирного будівництва. Згідно з проектом Ікара протягом 50 років

мало бути побудоване комуністичне суспільство. Проте цей термін було скорочено до 30 років завдяки ентузіазму народу.

Основними принципами республіки є свобода й рівність. Свобода є право робити все, що не заборонено природою, розумом і суспільством. Законодавча влада належить Національним представницьким зборам і Народним зборам. Вся країна поділена на 100 провінцій з однаковою територією і населенням; у кожній провінції 10 комун. Національне представництво обирається загальним голосуванням, а ті представники, в свою чергу, обирають одну палату з 2000 депутатів. Щорічно представництво наполовину оновлюється. Для компетентного розгляду питань в Національному представництві і Комунальних зборах створюються комітети з сільського господарства, продовольства, статистики тощо. Виконавчу владу очолює корпус, що називається ексекутивною. 16 членів ексекутиви обираються на два роки, половина з них щорічно оновлюється. Всі посади безоплатні. В Ікарії немає судів як таких. За скоєні злочини судить та організація, до яких належить особа, котрій пред'явлено звинувачення. Судом можуть бути школи, сім'я, майстерня, Народні збори, Національне представництво.

В організації господарства все раціонально. Велика роль в управлінні належить статистиці. Розміри необхідного для суспільства виробництва визначаються державою. Всі громадяни — працюючі, праця є громадським обов'язком, для чоловіків — з 18 до 65 років, для жінок — з 17 до 50 років. Кожний працює згідно зі своїми нахилами. Ікарійці намагаються всіляко полегшити працю шляхом механізації виробництва, запровадження у нього нових винаходів. Жінки виконують домашню роботу і працюють у спеціальних «жіночих», більш легких видах виробництва. В Ікарії багато благородних, славних, знаменитих: це механіки, лікарі, робітники, які відзначилися яким-небудь великим відкриттям або великими заслугами.

Основою сільського господарства є фермерство. Кожний фермер самостійно обробляє свою ділянку і водночас є посадовою особою.

Все необхідне він одержує безкоштовно від держави на тих самих засадах, як і робітник міський. Робочий день фермерської сім'ї не регламентований. У період збирання врожаю фермеру приходять на допомогу не тільки сусіди, а й школярі і городяни.

Е. Кабе — прихильник збереження великих міст, оскільки саме вони є осередком освіти, індустрії, науки і мистецтва. Громадяни одержують необхідні їм продукти з громадських магазинів. Організація харчування, в основному, має громадський характер. Особливості одягу вказують на суспільне і особисте становище людини. Зовнішня торгівля перебуває в руках держави. Уряд вживає заходів для захисту країни. Ставлення до іноземців досить суворе — за ними пильно стежать, щоб вони не заподіяли шкоди республіці.

Великого значення ікарійці надають освіті й вихованню, фізичному, моральному і громадському. В республіці видаються тільки державні газети — комунальні, провінційні та національні. Завдання їх — давати точну інформацію про все, що відбувається в суспільстві. Етьєн Кабе — один із небагатьох мислителів, чия любов до людини і бажання полегшити її долю розкривалося не лише у теоретичних конструкціях і художніх творах, а й у реальних спробах втілити свій ідеал у житті. При цьому він вважав, що шлях до комунізму лежить через поступову мирну еволюцію існуючого ладу, що яскраво свідчить про ідеалістичну основу його суспільно-політичних поглядів.

Розділ XX СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ РОСІЙСЬКИХ РАДИКАЛІВ XIX СТОЛІТТЯ

1. Характеристика соціально-політичного становища в Росії

У феодально-кріпосницькій Росії середини XIX ст. виробничі відносини перестали відповідати продуктивним силам, що розвивалися. Царська влада, що намагалася зберегти феодальну власність на землю і кріпосницьку залежність селян, була безсила помішати росту продуктивних сил, оскільки розклад феодального базису і розвиток товарно-грошових відносин відбувався на всіх основних галузях економіки країни. Зростання зовнішньої і внутрішньої торгівлі привело до спеціалізації окремих районів країни та періодичної організації всеросійських ярмарок. Мануфактура була витіснена фабрикою з розподілом трудових процесів серед робітників і застосуванням машин. Сільське господарство виявилось втягнутим в розвиток капіталістичних відносин. Погоня поміщиків, промисловців, купців за прибутками викликала шалений натиск з їх боку на селян і робітників. Ріст оброку, збільшення повинностей, зубожіння селянства, привели до піднесення селянського руху. Зростає кількість випадків розгромів та підпалень поміщицьких маєтків, чинення опору поміщикам, невиходу на барщину, втеча оброчних селян, відпуск у місто.

В більшості губерній в сільському господарстві відбувався процес переходу від старої барщинної системи і натуральних повинностей до оброчної системи експлуатації, розвитку відхожих промислів і товарно-грошових операцій. В умовах швидкого росту внутрішньої торгівлі і розвитку торгівлі Росії з країнами Західної Європи і Азії росло товарне виробництво хліба поміщиками. Зацікавлені у виробництві хліба і сировини на ринок поміщики розширили барські посіви і зводили до мінімуму селянські наділи, що підірвало устої феодального господарства, заснованого на наділенні виробників засобами виробництва, а це суперечило товарному виробництву. З початку XIX ст. в ряді галузей російської промисловості починається застосування машин, що вимагало збільшення чисельності вільнонайманих робітників. У Росії розвивається капіталістичний спосіб виробництва. Протягом 1825–1860 рр. кількість промислових підприємств зросла втричі, а зайнятих в них робітників подвоїлася. 1815 року було побудовано і здано в експлуатацію перший пароплав, а з 1820 року почався їх регулярний рух по Волзі. В 1837 році відкрита перша залізниця (Петербург — Царське Село), пізніше вступила до ладу залізниця Петербург—Москва. Можливість дальшого розвитку і росту промислового виробництва стримувалася відсутністю достатніх кадрів вільнонайманих робітників. На прохання заводчиків і фабрикантів у 1840 році уряд дозволив посесійним фабрикам перехід на вільнонайману працю.

Захоплена проникненням в економіку нових, буржуазних відносин, що склалися в надрах феодального суспільства, Росія залишалась кріпосною країною. Розвиток революційно-демократичної думки в Росії відбувався у стані розкладу феодального суспільства. Назрівання кризи феодально-кріпосної системи в 30–40-ві роки XIX ст. проходило на фоні революційної ситуації в Західній Європі. Революції 1830 і 1848 років, особливо остання, що сприяли скасування кріпосного права в Пруссії та Угорщині, були сприйняті передовими російськими людьми як наближення неминучої перемоги нових

виробничих відносин і в Росії. Поразка Росії в Кримській війні показала гнилість і безсилля кріпосної системи. Неможливість її збереження зрозумів навіть Микола I. Криза феодално-кріпосницької системи привела до змушеного скасування кріпосного права «зверху», проведення селянської реформи. Протиборство в Росії в період проведення цієї реформи розділило російське суспільство на два протилежних табори. В одному перебували відкриті захисники поміщицько-кріпосницьких порядків і буржуазні ліберали.

Ідеологи реформаторського шляху розвитку капіталізму в Росії виступали за «пруський шлях» розвитку, будучи представниками консервативного лібералізму. Вони хотіли «визволити» Росію «зверху», не руйнуючи ні монархії, ні землеробства і влади поміщиків, побуджуючи їх до «поступок» духу часу. Представники такого шляху реформ приєднувалися до філософії права Гегеля і брали на «озброєння» консервативну систему соціально-політичних поглядів. Російські революційні демократи (Герцен, Белінський, Чернишевський і Добролюбов) боролися проти кріпосників і буржуазних лібералів. Вони на відміну від західних соціалістів-утопістів Сен-Сімона, Фур'є, Оуена — пропагували не шлях реформ і здійснення соціалізму через поширення освіти, а визволення від всякої експлуатації шляхом народної революції. Соціалізм російських революційних демократів був утопічним, оскільки, вони покладали надії на селянську общину, не вбачаючи робітничого класу Росії в 40–60-х роках XIX ст. Зародження революційно-демократичного руху в Росії впливало на суспільно-політичну думку в Україні, Білорусії, Казахстані, Закавказзі, Середній Азії, а також в Болгарії, Польщі, Чехії.

2. Політичні ідеї О. І. Герцена

Олександр Іванович Герцен (1812–1870) був найвидатнішим діячем дворянського періоду революційного руху Росії. Народився він

у Москві в сім'ї багатого поміщика Яковлева. В дитячі роки одержав хороше виховання вдома у губернатора-француза Бюшо, якобинця, учасника Французької революції, і семінариста Протопопова, який познайомив юного Герцена з свободолюбивими творами Пушкіна і Рилєєва.

Герцену було 14 років, коли відбулося повстання декабристів. Як він писав, «Страта Пестеля і його товаришів остаточно розбудили дитячий сон душі моєї». У 1828 році Герцен і його товариш М. П. Огарьов на Воробйових горах Москви дали клятву віддати все своє життя боротьбі за народну справу.

1829 року Герцен вступив до Московського університету на фізико-математичний факультет і закінчив його в 1833 році, але в 1834 році разом із членами гуртка був заарештований і висланий до Пермі, а звідти — до Вятки і Володимира. У 1840 році Герцену дозволено повернутися до Москви. Він захоплюється гегельянством. 1847 року, після смерті батька, назавжди виїхав за кордон, де познайомився з Прудоном, Гарібальді та іншими представниками європейського радикалізму. Живе у Франції, Швейцарії, Німеччині і Лондоні. Як відзначав Герцен, революція 1848 року у Франції і розправа, проведена буржуазією над робітничим класом, убили віру в буржуазну демократію. Париж в один рік протверезив мене. Я почав сперечатись з самим Заходом. Кривавий терор буржуазії зруйнував його дрібнобуржуазні ілюзії і змінив погляди на західноєвропейську цивілізацію в цілому.

О. І. Герцен почав ретельно вивчати проблеми історичного розвитку Росії. Написав ряд творів, присвячених російському народу: «Про розвиток революційних ідей в Росії» (1851), «Хрещена власність» (1853), «Старий світ в Росії», (1854), «Російський народ і соціалізм» (1855). У цих працях він розкриває теорію так званого «російського соціалізму». Революційна пропаганда, котру вів О. І. Герцен, викликала ненависть царизму. В 1851 році цар Микола I оголосив його назавжди вигнаним з Російської імперії.

У 1853 році І. О. Герцен організував в Лондоні «Вільну російську типографію» і приступив з 1855 року до видання періодичного журналу «Полярна зірка», а з 1857 року — газети «Колокол». Зі сторінок цих видань він викривав офіційну Росію, котра «починається від імператора і йде від жандарма до жандарма, від чиновника до чиновника, до останнього поліцейського в найдальшому закутку імперії». «Я всіма фібрами своєї душі належу російському народові, я працюю для нього, він працює в мені, і це зовсім не історична ремінісценція, не сліпий інстинкт і не кровний зв'язок, а наслідок того, що я крізь кров і заграву пожеж, темноту народу і цивілізацію царя, бачу величну силу, важливий елемент, що вступає в історію поруч з соціальною революцією, до якої старий світ піде волею чи неволею, якщо він не хоче загинути або закаменіти». Помер О. І. Герцен 9 (21) січня 1870 році в Парижі, похований у Ніцці.

Світогляд О. І. Герцена формувався під впливом російської дійсності, ідей декабристів, визвольної боротьби кріпосних селян проти поміщиків, революційних подій у Західній Європі, творів соціалістів-утопістів. Він виступав проти соціологічних вчень про вічність капіталістичного ладу, стверджував, що суспільство розвивається по висхідній лінії у напрямку до соціалізму. У своїх працях писав про боротьбу класів у суспільстві, часто ототожнював їх із станами, доводив неминучість революції та перемоги в ній трудящих мас. З точки зору мислителя, рабовласницький лад, феодалізм не є наслідками непорозуміння або помилок — усі суспільно-економічні формації виникають закономірно.

Людське суспільство, на думку О. І. Герцена, розвивається за своїми законами, а головною діючою силою є народ. Він перший у домарксистській соціології заявив, що народні маси є творцем історії. Разом з тим О. І. Герцен не заперечував ролі великих людей у розвитку суспільства, зазначав, що особистість формується суспільним середовищем, «геніальні натури майже завжди з'являються, коли вони потрібні».

У «Листах до супротивника», «До старого товариша» та інших працях О. І. Герцен відстоює матеріалістичні тенденції в розумінні історії. Він вважав, що соціалістичне перетворення суспільства повинне початися з економічного перевороту, тобто з передачі землі, знарядь та засобів виробництва у власність суспільства. Економічний переворот, стверджував він, мав велику перевагу перед усіма релігійними та політичними революціями.

Виходячи, в основному, з ідеалістичного тлумачення історичного процесу, Герцен вбачав в історії суспільства, передусім, поступальний розвиток свідомості, спрямований на розумне влаштування життя та досягнення гармонії між особистими і суспільними інтересами. Однак він зазначав, що розвиток суспільства не встигає за розвитком думки, і навіть дійшов висновку, що у життя — свій самостійний шлях розвитку, який не відповідає діалектиці чистого розуму. О. І. Герцен спростував твердження німецьких ідеалістів і слов'янофілів про «богообраність» того чи іншого народу, доводив, що народи рівні між собою, не існує поділу їх на вищі або нижчі. Він підтримував повсталий народ, гостро критикував крупну буржуазію, засуджував звірячу розправу контрреволюції над учасниками червеного повстання 1848 року в Парижі. І водночас, не вірячи у революційний дух російського народу, часто звертався з листами до поміщиків і царя, переконував їх добровільно звільнити селян, надавши їм землю. Під впливом піднесення революційної боротьби трудящих у Росії О. І. Герцен на початку 60-х років ХІХ ст. поступово звільняється від ліберальних ілюзій і стає на бік революційних демократів. Він дійшов висновку, що соціалістичні перетворення в Росії можуть бути здійснені лише з допомогою селянської революції. В 1863 році Герцен привітав збройне повстання в Польщі.

О. І. Герцен іронізував над фур'єристською системою фаланстера, висміював змальований соціалістами-утопістами майбутній суспільний лад. Проте вважав, що сама постановка проблеми соціалізму була фактом великого соціального значення. В листі до В. С. Печеріна

від 21 квітня 1853 року він писав: «Всі досьгоднішні вчення ... соціалістів, від Сен-Сімона до Прудона бідні. Це перші белькотання, це читання по складах... Але хто ж не бачить, не чує серцем величезного змісту, що простежується в одnobічних спробах?»).

На відміну від західноєвропейських соціалістів-утопістів, О. І. Герцен пов'язував соціалізм з класовою боротьбою пригноблених мас за своє визволення. «В експлуататорському суспільстві ми спостерігаємо, з одного боку, працю, злидні, голод, з іншого — капітал, машини, багнети. Для того, щоб змінити таке ганебне становище, соціалізм не має іншого шляху, крім лома та гвинтівки». Герцен разом із Огарьовим висунув теорію російського селянського соціалізму. Шлях до соціалізму в Росії, на його думку, пролягає через визволення селян з наданням їм землі. Він вважав, що селянська община врятує Росію від капіталістичного ладу і зможе привести суспільство безпосередньо до соціалізму. В Росії, замість буржуазної, — за його виразом, «політичної революції», відбудеться «соціальна революція» селянства. Він був переконаний у тому, що така революція зможе встановити в Росії народний уряд, під керівництвом якого трудящі маси побудують соціалізм.

Прихильник селянського соціалізму мріяв про щастя і свободу для всього людства, вважав, що кожний народ має право самостійно вирішувати свою долю. На його думку, прогресивний розвиток суспільства неможливий поза вільним розвитком національностей в економічному, політичному та культурному відношеннях. Він писав про спільність долі всіх слов'янських народів, близькість їх культур, захищав ідею їх добровільного об'єднання. О. І. Герцен стверджував, що утворення Федерації слов'янських народів можливе тільки за умови добровільної згоди та рівноправ'я народів; така Федерація несумісна з царським самодержавством. Разом із тим, він підкреслював, що без підтримки російського народу не буде майбутнього для слов'ян, без Росії вони не розвинуться, а будуть поглинуті прусацтвом. Герцен різко виступав проти шовіністичних і космополітичних

ідей у Західній Європі, засуджував прагнення німецьких реакціонерів будь-якими засобами встановити світове панування, агресивну політику німецьких та австрійських мілітаристів в Італії та Угорщині.

Він розвінчував твердження лібералів про те, що у США відсутні вади, притаманні суспільному ладу європейських держав. На думку О. І. Герцена, саме в Америці такі вади дістали більш яскравий вияв, ніж у країнах Західної Європи. У цій країні, зазначив він, так широко застосовується невиліницька праця, що рабство стало однією з істотних ознак республіки. О. І. Герцен ясно бачив недоліки і обмеженість буржуазної демократії, буржуазної представницької системи. «На що Єгипет, — зазначив він, — і той в'їхав на верблюдах у представницький млин, підігнаний гарапником». Народ має реально користуватися демократичними правами, але для цього потрібна повна перебудова всього суспільного життя.

Суспільно-політичні погляди О. І. Герцена свідчать, що він піднявся до рівня революційного демократизму. Вперше в Європі проголосив вільне слово нової Росії, що порвала з самодержавством. «Ми з піднятою головою і вільною мовою є захисниками нашої Росії», — гордо говорив він про себе незадовго до смерті. В Росії «Колокол» О. І. Герцена пробуджував і кликав тисячі людей на боротьбу з самодержавством і кріпосництвом.

3. Політичні погляди В. Г. Белінського

Віссаріон Григорович Белінський (1811–1848) був попередником витіснення дворян різночинців з визвольного руху Росії. Народився він в сім'ї бідного полкового лікаря, дитинство своє провів у місті Чембарі Пензенської губернії, де одержав початкову освіту. Потім закінчив гімназію у Пензі, вступив до Московського університету, але вже на першому курсі виявив антикріпосницькі тенденції

в своїй драмі «Дмитро Калінін», за що виключений був із числа студентів. В. Г. Белінський віддався справі літературної критики і в 40-х роках стає центральною фігурою суспільного руху, був тісно зв'язаний з О.І. Герценом, С. П. Огарьовим, І. С. Тургенєвим, Т. Г. Шевченком та іншими письменниками і діячами культури. Він стає політичним мислителем, тим «Мойсеєм» російської суспільної думки, котрий вивів її із темних лабіринтів абстракції на шлях реалізму. В своїх філософських поглядах В. Г. Белінський відстоював шлях матеріалізму і тверду впевненість у тому, що російське самодержавство і панування кріпосництва нерозумні, застарілі явища, які гальмують хід історичного розвитку. Критикував він і реакційну сутність ідеалізму Гегеля, його вчення про державу. «Я давно вже запідозрив, — писав В. Г. Белінський, — що філософія Гегеля — тільки момент, хоч і великий, але що абсолютність її результатів не годиться...».

Белінський подолав вузький горизонт «вселюдської любові» Фейєрбаха та ілюзій західноєвропейських соціалістів-утопістів щодо можливості побудови соціалістичного суспільства мирним шляхом. Філософію позитивізму Огюста Канта він визначив як ідеалізм чистої води і спробу філософськи обґрунтувати вічність і неперушність буржуазного порядку. Думки Белінського зосереджувалися над проблемами про рушійні сили історії, про значення матеріального виробництва для духовного життя, моменти діалектики в розвитку історії тощо. Основним серед них було питання про визволення селян від поміщиків шляхом селянської революції. «Природа — вічний зразок мистецтва, а величний і благородний предмет в природі, — людина. А хіба мужик — не людина? — Але що може бути цікавого у грубої, неосвіченої людини? — Як що? — Його душа, розум, серце, страсті, нахили — словом, все те, що і у освіченої людини».

Свій погляд на сучасну йому Росію В. Г. Белінський виклав у «Листі до Гоголя». Він високо оцінив творчість М. В. Гоголя, який в своїх геніальних творах дав картину самодержавного гніту, царства

чиновників, бездушних кріпосників-поміщиків і натхненно оспівав працю і боротьбу російського і українського народів. В. Г. Белінський зосередив увагу на останніх творах Гоголя, в яких письменник, піддавшись впливу ворожих народу ідей, пропагував погляди, що йшли в розріз з усією його творчістю. Він обрушився на самодержавство і церкву. Росія, писав В. Г. Белінський, «становить собою страшне видовище країни, де люди торгують людьми, не маючи на це і того виправдання, яким лукаво користуються американські плантатори, стверджуючи, що негр — не людина; країни, де люди самі себе називають не іменами, а кличками: Ваньками, Васьками, Сашками, Палажками; країни, де, накінець, немає не тільки ніяких гарантій для особистості, честі і власності, але немає навіть і поліцейського порядку, а є тільки великі корпорації різних службових злодіїв і грабіжників». «І в цей-то час, — відзначав В. Г. Белінський, — великий письменник... з'являється з книгою, в якій в ім'я Христа і церкви вчить варвара-політика наживати від селянина побільше грошей, лаючи його «невмитими рилами» і побільше». Виходячи з цього В. Г. Белінський вимагає «знищення кріпосного права, скасування тілесного покарання, введення по можливості суворого виконання хоч тих законів, котрі вже є».

Не маючи можливості відкрито пропагувати революцію в пресі, російський демократ розкриває ідеї збройного повстання в переписці з друзями: «Смішно й думати, що це може відбутись само собою, часом, без насильницького перевороту, без крові... Та і що кров тисяч у порівнянні з приниженням і стражданням мільйонів». У листі до Боткіна від 8 вересня 1841 року він пише: «Заперечення — мій бог. В історії мої герої — руйнівники старого — Лютер, Вольтер, енциклопедисти, терористи, Байрон («Каїн») і т. п. Розсуд для мене тепер вище розумності (розуміється — безпосередньої), і тому мені відрадніше бязнірство Вольтера, ніж визнання авторитету релігії, суспільства, кого б то не було! Знаю, що середні віки — велика епоха, розумію святість, поезію, грандіозність релігійності середніх

віків, але мені приємніше XVIII століття — епоха падіння релігії: в середні віки палили на вогнищах еретиків, вільнодумців, чаклунів; у XVIII — рубали на гільйотині голови аристократам, попам і іншим ворогам бога, розуму і людяності».

У В. Г. Белінському жив революціонер і перетворювач суспільства, який бажав звернутись до народу з прямою, відкритою промовою, але царська цензура змушувала його алегорічно доводити до читача свої думки. Він критикував не тільки суспільний лад царської Росії, але й буржуазної Європи. Так, в рецензії на роман Ежена Сю «Паризькі таємниці» він вказує, що «конституційно-міщанська громадянськість» буржуазно-демократичної республіки полягає у захисті свободи пограбування бідняків — багатими, робітників — капіталістами». Французький пролетаріат перед законом рівний з найбагатшим власником і капіталістом; той і другий судиться однаковим судом, і по вині, карається однаковим покаранням; але біда в тому, що від цієї рівності пролетарію нічуть не легше. Вічний робітник власника і капіталіста, пролетарій весь в його руках, весь його раб, бо той дає йому роботу і довільно призначає за нею плату... Добра рівність!» Викриваючи лицемірство буржуазного парламентаризму, Белінський вказував на покупку «душ» на «вільних парламентських виборах» і вважав, що «парламентський негідник освіченіший будь-якого негідника нижчого земського суду; але в сутності обидва вони не краще один за одного».

Ненависть до несправедливості буржуазного ладу і глибоке розуміння формального характеру буржуазних свобод дали можливість В. Г. Белінському засуджувати буржуазну державу в цілому. «Я сказав, — говорить він, — що не годиться державі бути в руках капіталістів, а тепер додаю: горе державі, котра в руках капіталістів, це люди без патріотизму, без всякої піднесеності в почуттях».

Світу капіталістів В. Г. Белінський протиставляє трудящих, яким належить краще майбутнє. «Настане час, коли нікого не будуть палити, нікому не будуть рубати голову... Не буде багатих, не буде

бідних, ні царів і підлеглих, але будуть брати, будуть люди». На його думку, це може відбутись саме собою, з часом, без насильницьких переворотів, без крові. В. Г. Белінський передбачив світле майбутнє Росії в 1940 р.

4. Особливості політичного вчення М. Г. Чернишевського

Микола Гаврилович Чернишевський (1828–1889) — видатний мислитель, ідейний вождь різночинного етапу російського визвольного руху ХІХ ст. Народився в Саратові. Батько його протоієрей, був освіченою людиною. Микола одержав середню освіту в сім'ї, проминувши бурсу дореформенної епохи, молодші класи семінарії і у 14 років поступив у старші класи останньої. Спочатку два роки навчався у духовній семінарії, у 1846 році вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Чернишевському батьку довелося вислухати з цього приводу нарікання з боку представників духовенства: вони вважали, що йому треба було направити сина до духовної академії і не «позбавляти церкву майбутнього світила». Микола сумлінно навчався і був у числі кращих студентів, захоплювався передовими ідеями, що йшли з Франції. Ставши прихильником фур'єризму, все життя залишається вірним доктринам соціалізму.

У 1850 році закінчив університет, працював учителем, у 1855 році витримав іспит на звання магістра, розробляв політико-економічні проблеми. За друкований заклик «До сокири кличе Русь» 12 червня 1862 року М. Г. Чернишевського заарештували і ув'язнили у Петропавлівську фортецю, де пробув два роки. 19 травня 1864 року його звели на чорний поміст Митного майдану і поставили до «ганебного стовпа», на якому висів залізний ланцюг. Кат зірвав шапку з голови Миколи Гавриловича, почепив на шию чорну

дошку з написом «Державний злочинець», просунув руки у кільця ланцюга. Після оголошення вироку кат вийняв руки «злочинця» з кілець ланцюга, поставив його на коліна і зламав над його головою шпагу. Так відбувся обряд громадянської страти М. Г. Чернишевського. За вісім років підцензурної діяльності він заплатив 21-річним перебуванням у тюрмі, на каторзі і засланні. В 1889 році помер у Саратові.

М. Г. Чернишевський зробив значний внесок у скарбницю політичної думки. Будучи повністю охоплений ідеєю свободи, рівності, братства, він віддає себе літературній діяльності. Почав працювати в журналах «Современник», «Отечественные записки», де викривав царський уряд та буржуазних лібералів. Він встановив контакти з редакцією «Колокола» в Лондоні, зв'язок з Герценом, Огарьовим, Добролюбовим з метою формування загальної лінії боротьби з царизмом. В роботах «Що робити?» «Пролог» виклав свої революційно-демократичні переконання. Він був значно послідовним, ніж Герцен, в критиці самодержавства. Намагаючись вивести Росію «на шлях відкритої боротьби класів», М. Г. Чернишевський виступив проповідником народної революції, котра повинна була знищити самодержавство і кріпосництво. У 60-х роках і особливо в роки підготовки і проведення реформи 1861 року Чернишевський очолив табір «шестидесятників». Їх творчість сприяла розвитку російської революції, зміцненню традицій передової матеріалістичної філософії, пробудженню до реального життя кращих діячів культури, піднесенню національної самосвідомості російського народу в цілому.

Революційний демократизм М. Г. Чернишевського був основою його державно-правових поглядів. Він пішов далі Фейєрбаха, утверджуючи зв'язок політичної боротьби з теорією. Російський демократ розумів, що філософія покликана не тільки пояснити світ, але й вказати шляхи до його зміни. Відгукуючись про діалектику Гегеля як про геніальну і «напрочуд сильну», Чернишевський в той же час різко критикував його систему, відзначаючи вузькість політичних

поглядів. На думку М. Г. Чернишевського, Гегель «раб нинішнього положення речей, нинішнього устрою суспільства». Він говорив про наявність класової боротьби як рушійної сили в суспільному житті. Рух історії, згідно його поглядів, неминуче приведе до розкріпачення народних мас від будь-яких форм експлуатації. «Історичний шлях, — вказував М. Г. Чернишевський, — не тротуар Невського проспекта, він йде цілком через поля, то пильні, то брудні, то через болота, то через нетрі», і «хто боїться бути покритим пилом і замазати чоботи, той не приймається за громадську діяльність». Історія рухається повільно, весь час робить стрибок за стрибком». Він визнавав соціалізм вищою формою суспільних відносин, вважаючи перемогу соціалізму неминучою. Капіталізм — як такий суспільний устрій, в якому праця виступає як товар, а продукт праці не належить тому, хто його виробляє, на думку М. Г. Чернишевського, загине. Устрій, при якому земля, фабрики, заводи, банки належать багатим, а народ змушений продавати за безцінок єдине своє багатство — працю, нелюдський по відношенню до трудящих. Торгівля працею «протиприродна».

На думку М. Г. Чернишевського, капіталізм, як і феодалізм, тримається на насиллі. Згідно поглядів Чернишевського, держава — категорія історична. Всі народи пройшли насамперед стадію бездержавного стану, і першим родом занять людини були полювання і мисливство. В цей час приватної власності не було, і існувала спільність майна. Поява землеробства викликає виникнення приватної власності на землю.

М. Г. Чернишевський показує, що всі народи пройшли в якості першого ступеню свого розвитку стадію общинного володіння землею. «Общинне володіння землею, — пише він, — було і у німців, і у французів, і у предків англійців, і у предків італійців, словом сказати, у всіх європейських народів... треба дивитись на нього як на загальнолюдську приналежність відомого періоду в житті кожного народу». Поява приватної власності, стверджує М. Г. Чернишевський,

призвела до розколу суспільства на класи. Суспільство спочатку поділяється на вільних і рабів, потім відбувається розширення і серед вільних громадян. При цьому він підкреслює, що трудова діяльність людей є основою розвитку суспільства.

«Спочатку ми бачимо маленькі племена, з яких кожне управляється цілком самостійно і об'єднується у загальний союз з іншими спорідненими племенами тільки в небагатьох випадках, коли потрібні спільні дії, наприклад, у разі війни... Кожний член племені зв'язаний з іншими не тільки законними обов'язками, а й живим особистим інтересом: знайомство, родичі і сусідські загальні вигоди. Кожний член бере особисту і активну участь у всіх справах... Мало-помалу дрібні племена зливаються і нарешті зникають в адміністративному значенні у великих державах, таких як, наприклад, Франція, Англія, Пруссія та ін.» На цьому ступені розвитку, відзначає далі М. Г. Чернишевський, з'являється бюрократія, що становить повний контраст первісно-общинному племенному побуту. Усім керують чиновники і поліцейські, а жителі втрачають повновладдя в управлінні.

Щоб показати принципову відмінність державного ладу від первіснообщинного, Чернишевський характеризує судочинство, військову справу, торгівлю в зазначених періодах. Спочатку суспільство не знає окремого прошарку судів: судові функції у первісному племені здійснювалися всіма самостійними членами племені на загальних зборах (мирська сходка). З виникненням держави судова влада відчужується від громадян, стає монополією особливого прошарку, гласність судочинства зникає, встановлюється розшуковий, інквізиційний процес. Але з подальшим розвитком суспільства замість судів оголошення вироків доручається присяжним, пересічним членам суспільства, які не мають спеціальної юридичної підготовки. Він визначав три етапи історії суду:

- 1) судить суспільство;
- 2) судять юристи, яких призначає урядова влада;
- 3) судять присяжні, тобто представники суспільства.

Історія збройних сил також поділяється на кілька етапів. Спочатку існували ополчення і члени племені (общини) бралися за зброю лише під час війни, а в мирний час поверталися до мирних занять і промислів. Спеціального військового прошарку ще не було. Поступово, в міру заміни первіснообщинного ладу державним виникає і формується військовий прошарок, впроваджуються строкова служба, а також вербування по найму. За первіснообщинного ладу немає митних зборів; торгівля з іноземцями проходить вільно.

Чернишевський висвітлює сутність, мету держави, її призначення. Він вважав, що мета держави полягає у забезпеченні справедливості, захисті інтересів особистості. «Кожна дія державної влади, до якої б сфери не відносилась вона прямим чином, до військової чи дипломатичної, до поліцейської чи судової, неодмінно здійснює відповідну зміну в економічних відносинах, неодмінно супроводжується передачею відомої маси доходу і капіталу з рук одних людей в руки інших приватних людей».

Пошук взаємовідносин держави з економічним життям суспільства підводить М. Г. Чернишевського до висновку про класову сутність держави як політичної організації економічно і політично пануючого класу. «Політична влада, — вказує М. Г. Чернишевський, — матеріальний добробут і освіта, всі ці три речі поєднані нерозривно. Хто перебуває в злиднях, той не може розвинути своїх розумових сил; в кому не розвинуті розумові сили, той не може скористатися владою вигідним для себе чином, хто не користується політичною владою, той не може спастись від пригнічення, тобто від злиднів, тобто від нещастя». Він чітко сформулював відмінності між різними формами держави в країнах Західної Європи. «Франція нині — майже необмежена монархія. Англія — насправді майже аристократична республіка, хоч і називається конституційною монархією, швейцарські кантони — демократичні республіки, але юридичні права окремої людини в них майже однакові». Скрізь на Заході, вважав М. Г. Чернишевський, влада перебуває в руках купців, господарів

промислових підприємств, а державний устрій, незважаючи на різні форми правління, є метою забезпечення панування середнього класу, тобто буржуазії. М. Г. Чернишевський відзначав наявність формальної юридичної рівності членів буржуазного суспільства. Але вона існує поряд з економічною залежністю неіснуючих від капіталістів і матеріальною нерівністю. Через це існують протиріччя між бідними і багатими.

Відаючи належне утопічному соціалізму Сен-Сімона, Фур'є і Оуена, Чернишевський підкреслює застарілість цих ідей і підкреслює, що єдиним виходом є програма дій революційної боротьби. На відміну від соціалістів-утопістів Заходу, він прагнув створити такий соціалістичний ідеал, який був би пов'язаний з реальним життям і впливав би із самого ходу історії. Соціалістичне суспільство буде, на думку М. Г. Чернишевського, складатись із федерації виробничих товариств, організованих у вигляді крупних виробничих одиниць з кількістю учасників від 1500 до 2000 чоловік. Вони вступають між собою у договірні відносини, утворюючи в цілому єдиний господарський і політичний колектив. «Товариство — єдина форма, при якій можливо задовольнити прагнення трудящих до самостійності і тому виробництво повинно мати форму товариства трудящих».

Контури комуністичного суспільства Чернишевський накреслив у романі «Що робити?». Таємниці майбутнього, писав він, відкриваються новому поколінню щасливих і вільних людей, коли можна буде побачити наяву ниви... наші хліба, тільки не такі як у нас, а густі, великі, на яких будуть працювати «спільно групи людей... чоловіки і жінки, старі, молоді і діти разом». Все буде належати трудящим, і сама природа буде змінюватись, підкорена людьми, люди доб'ються вирощування плодів і насадження нових лісів і гаїв за власним бажанням і задалегідь продуманим планом. Сади, лимонні і апельсинові дерева, персики і абрикоси будуть рости на відкритому повітрі, писав він, — Майже всі трудові процеси в новому суспільстві будуть здійснюватись не людьми, а машинами...

В цілому Чернишевський залишився на позиціях утопічного соціалізму, оскільки мріяв про перехід до соціалізму через стару, напівфеодалну, селянську общину. Він переоцінив можливості селянської революції в Росії, яка, на його думку, могла стати і демократичною, і соціалістичною.

5. Політичні погляди М. О. Добролюбова

Микола Олександрович Добролюбов (1836–1861) — один з ідейних вождів революційного визвольного руху, володар дум свого часу, автор чудових праць в галузі філософії і соціології, естетики і літературної критики, яскравий представник політичної публіцистики. Він народився в Нижньому Новгороді у сім'ї священнослужителя, вчився в Петербурзі на історико-філологічному факультеті Головного педагогічного інституту, який закінчив у 1857 році. Працює в редакції «Современника». Для лікування сухот виїздив до Німеччини, Франції, Італії, але полегшення не відбулося. В 1861 році помер у Петербурзі.

Добролюбов залишив значну теоретичну спадщину. Світогляд його формувался в період Кримської війни і підготовки селянської реформи в обстановці наростання революційної ситуації в Росії. Його революційно-демократичні погляди склалися під впливом Герцена і Белінського ще в роки перебування в педагогічному інституті. Він написав ряд віршів («Ода на смерть Миколи І», «Річниця», «Думи при труні Оленіна», наповнених ненавистю до самодержавства і кріпосництва і передчуттям близької революції.

З 1856 року він працює спільно з Чернишевським, потім очолив літературно-критичний відділ «Современника». Його блискучі праці: «Що таке обломовщина?», «Темне царство», «Промінь світла в темному царстві», «Коли ж прийде справжній день?», «Російська цивілізація, створена п. Жеребцовим» — становлять собою блискучу

сторінку історії розвитку революційної думки в Росії. Відносно впливу на нього демократичних діячів Добролюбов писав: «Я пригадую при цьому, як Станкевич і Герцен вчили Белінського, Белінський — Некрасова, Грановський — Забеліна і т. п. Для мене, безумовно, порівняння було б, якби я хотів тут себе порівняти з ким-небудь; але в моєму розумінні вся честь порівняння відноситься до Миколи Гавриловича». Цей вплив відображався і на філософських поглядах Добролюбова, який визнавав первинність матерії, існування об'єктивного світу і його пізнавальність. З позицій матеріалізму розглядав він процес людського пізнання, вів жорстоку боротьбу проти реакційних ідеологічних ідей, релігійних течій. Він писав: «Пора нам звільнити життя від тяжкої опіки, що накладається на нього ідеологами. Починаючи з Платона, повстають вони проти реалізму... неодмінно хочуть дуалізму, хочуть ділити світ на мислимий і уявний, переконуючи, що тільки чисті ідеї мають справжню дійсність, а всі уявні, тобто видимі, становлять тільки відображення цих вищих ідей. Пора б вже кинути такі платонічні мрії і зрозуміти, що хліб не є пустий значок, відображення вищої, відірваної ідеї життєвої сили, а просто хліб — об'єкт, який можна з'їсти».

М. О. Добролюбов критикував філософію Гегеля та інтерпретацію, котру давали їй ліберали (Кавелін, Боткін, Анненков та інші). На його думку, ліберали, володіючи відірваною логікою, зовсім не знали логіки життя і тому вважали легким все, що виводилося за допомогою силлогізмів, і разом з тим дуже намагаючись втиснути життя в свої логічні форми. Відстоюючи матеріалізм, Добролюбов стверджував, що світ духовного життя є відображенням реального буття в людській свідомості. Виходячи з цього він вважав, що всі ідеалістичні теорії безнадійно застаріли. «Нині в природничих науках, — писав Добролюбов, — засвоєно позитивний метод, всі висновки базуються на експерименті, фактичних знаннях, а не на мрійницьких теоріях, колись і кимось складені наобум і на темних гаданнях, котрими в стародавні часи задовольнялося неучтво і напівзнання».

Російський демократ виступав проти консервативного і ліберального напрямів у вітчизняній історії 50–60-х років XIX ст. Ліберали перекручували дійсний хід історії Росії, зосереджували свою увагу на описі фактів з історії державних установ, історії законодавства, на формах державного побуту Росії, не пов'язуючи історію законодавства і державних установ з історією класової боротьби і затушовуючи справжню класову природу самодержавства.

К. Д. Кавелін, Б. М. Чичерін, О. Д. Грановський та інші представники так званої «державної школи» для виправдання царської влади і кріпосництва взяли на озброєння гірші сторони системи, вихваляючи сильну державну владу, ігноруючи роль народних мас в історії. В творах представників «державної школи» народ зображався сірою масою, його закликали до покори і слухняності. Вони засуджували протест і пропагували шлях повільних реформ «зверху», залишивши монархію, землеволодіння поміщиків і привілеї дворянства недоторканими.

Разом із М. Г. Чернишевським М. О. Добролюбов виступив в своїх працях проти програми «державної школи», що пропагувала «надкласовість» самодержавства. На думку Добролюбова, народ є основною силою історії. «На нього історик повинен звертати головним чином свою увагу не тільки в загальній історії, але й в історії окремих історичних діячів, як би вони не здавались вище свого віку і народу».

Як високоосвічена людина, Добролюбов піднявся вище сучасних йому ідеологів в розумінні питань заміни однієї форми держави другою. «Боротьба аристократії з демократією, — писав він, — складає весь зміст історії... Знищення дармоїдів і возвеличення праці — ось постійна тенденція історії. Він енергійно пропагував шлях революційного перетворення Росії, мріяв про той час, коли Русь постане перед очима здивованої Європи «республікою стрункою», в якій царюватиме «святе братство». Промислові та сільськогосподарські засоби виробництва належатимуть трудящим, дотримуватимуться «економічні інтереси народу».

М. О. Добролюбов, будучи послідовним противником монархічної влади, вдавався до такого засобу, як описання суспільних порядків і законодавства за Олексія Михайловича, Петра I, Катерини II. Перед читачем поставало питання, що ж змінилося з часу правління цих монархів? Чи дали народу справжню, а не уявну свободу ті або інші царські реформи? Для критики абсолютної монархії як форми правління в Росії, Добролюбов посилався на історичне минуле і сучасні йому події у Західній Європі. Так, він висвітлював політику Австрійської монархії щодо Угорщини на прикладі конституції Угорщини 1848 року. Ця конституція прийнята революційним урядом Угорщини, скасована австрійським урядом.

Парламентський лад західноєвропейських держав висвітлений в статтях М. О. Добролюбова, написаних ним в Італії. Говорячи про парламент Італії, він вказував на відсутність в його складі справжніх представників народу, а також на те, що «...партія опозиції в Італії, як скрізь, не зв'язана з народом». Не заперечуючи переваг буржуазного устрою перед феодальним, Добролюбов приходив до висновку про необхідність для Росії максимально скоротити капіталістичний шлях розвитку.

Він чітко бачив і усвідомлював багато слабих сторін вчень соціалістів-утопістів Заходу. В своїй роботі «Роберт Оуен та його спроби суспільних реформ», Добролюбов визнає благородство прагнень та ідеалів Оуена, який, на його думку, «становить собою безперечно одне з благородних і симпатичних явищ нашого сторіччя». Разом з тим він вказує на утопічність поглядів Оуена про можливість мирного перетворення капіталістичного ладу, називаючи наївними.

Пропагуючи революційний шлях боротьби за нове, соціалістичне суспільство, М. О. Добролюбов уявляв собі майбутній державний устрій у формі демократичної республіки, що забезпечує участь в управлінні представників трудящих, передачу засобів виробництва у промисловості і в сільському господарстві в руки трудового народу.

Шлях до соціалізму, вважав він, проляже через селянську революцію. «Необхідно мати геніально-світлу голову, дитячо-невинне

серце і титанічно-могутню волю, — щоб мати рішучість виступити на практичну, справжню боротьбу з оточуючим середовищем», — писав Добролюбов про те покоління борців, котре протистояло в його суворий час силам реакції. Ці чудові слова відносяться і до самого Добролюбова — великого мислителя і революціонера.

Розділ XXI ПЕРЕДОВА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА НАРОДІВ РОСІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

1. Революційно-демократичні ідеї мислителів України

На початку ХІХ ст. на Україні склалася своєрідна ситуація. Революційні події, що відбулися в країнах Європи і Росії, не обминули й Україну. Радикальні республіканські ідеї французької революції були широко представлені на Україні декабристами. Великого розмаху набувають повстання селян. Вони боролися за визволення з-під кріпацького гніту, за землю й волю. До середини ХІХ ст. процес розкладу феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталізму відбувався на території України, що входила до Російської імперії, так і тієї частини, котра була колонією Австрії, — в Галичині, Буковині, Закарпатті. Ідеї прогресивних мислителів кликали на боротьбу з царизмом, кріпосним правом і до селянської революції. Ідеологія російських радикалів Герцена, Белінського, Чернишевського, Добролюбова та інших справляла великий вплив на формування світогляду Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова, М. І. Павлика, І. Я. Франка, С. А. Подолинського та інших мислителів України.

Великий український поет, художник і мислитель *Тарас Григорович Шевченко* (1814–1861) народився в селі Моринці на Черкащині. В 11 років Тарас залишився без батька і матері, довгий час

наймитував. У хлопця рано виявився хист до малювання. В 14 років його взяли козачком до поміщика Енгельгардта. З ним поїхав до Вільно, де навчався малярству, а потім до Петербурга, де його викупили за 2500 рублів і Шевченко одержав вільну 23 квітня 1838 року. Його прийняли до Академії мистецтв. Шевченко відвідує лекції в Петербурзькому університеті, вивчає фізику, зоологію, фізіологію, історію, особливо історію України, Росії, античності.

Світогляд Т. Г. Шевченка формувався і розвивався під впливом подій, що відбувалися в Росії і Україні. У 1840 році вийшов у світ «Кобзар», який поставив Шевченка в один ряд з великими поетами. 22 березня 1845 року він одержав звання художника і повернувся на Україну. Навесні 1846 року жив у Києві, де познайомився з членами Кирило-Мефодіївського товариства. Вся суспільно-політична і літературна діяльність поета пов'язувалась з боротьбою за визволення українського кріпосного селянства. Він високо цинив декабристів, був безпосередньо зв'язаний з петрашевцями, вивчав твори Герцена, Белінського, Чернишевського і Добролюбова, поділяв їх погляди щодо широкої народної селянської революції і неможливості проведення задовільних для народу реформ «зверху».

5 квітня 1847 року Шевченко був заарештований і відправлений до Петербурга. Цар Микола I дав вказівку розправитись з ним без суду. «Художника Шевченка за складання обурливих і у вищій мірі зухвалих віршів, як володіючого міцною будовою тіла визначити рядовим в Оренбурзький окремих корпус» — гласив вирок самого царя. «Під найсуворіший нагляд із заборонаю писати й малювати». Тільки 1857 року, завдяки клопотанню друзів, поета звільнили з заслання. Повернувся до Петербурга, де й помер 10 березня 1861 року. Т. Г. Шевченко залишив велику літературну спадщину. В ній знайшло відображення жорстоке національне пригнічення на Україні, переслідування українців, поляків, євреїв, повстання Устима Кармалюка. Т. Г. Шевченко благоговів перед пам'яттю декабристів, називаючи «першозванними апостолами». Про враження, котре зробив

на нього журнал «Полярная звезда», що видавався Герценом, він пише у «Щоденнику»: «Портрети перших наших апостолів-мучеників, мене так тяжко і сумно вразили, що я до цього часу не можу відпочити від цього похмурого враження. Як би добре було, якби вибити медаль в пам'ять цієї ганебної події (Шевченко мав на увазі страгу декабристів — авт.). З одного боку — портрети цих великомучеників з написом «перші благовісники свободи», а на другій стороні медалі портрет неудобо-забутнього гальма з написом: «Не перший російський коронований кат». У щоденнику він із захопленням відгукувався про діяльність Герцена. Після прочитання брошури Герцена «Хрещена власність», в якій Герцен малює страхіття кріпосного права в Росії, Шевченко пише: «Сердечне, душевне людське слово! Та осинить тебе світло істини і сила істинного бога, апостол наш, самотній вигнанець!» «Современник», що видавався Чернишевським, був для Шевченка найавторитетнішим журналом тому, що був органом російської революційної демократії, що боролася за визволення кріпосного селянства.

Вихований на ідеалах революційної демократії Т. Г. Шевченко був інтернаціоналістом. Свої симпатії до пригнічених народів Росії поет виразив в поемі «Кавказ». Головна тема твору — засудження війни царизму на Кавказі — дала поету змогу створити сатиру на політичні, соціальні й ідеологічні основи царської Росії, самодержавство, кріпосництво і церкву. Водночас «Кавказ» розгортає і позитивну тему — прославлення боротьби за свободу. На задумі твору позначилися тривалі воєнно-політичні невдачі царизму на Кавказі. Віра в безсмертя й непереможність народу найповніше виявилася в символічному образі нескореного Прометея, в рядках «не вмирає воля», «встане правда! встане воля», «борітеся — поборете». «Кавказ» й досі є злободенною сатирою на колоніалізм і милітаризм. Таке ставлення до загарбницької політики царизму на Кавказі було виявом справжнього революційного мислення видатного сина України, що піднісся до розуміння необхідності єдності всіх народів Росії в боротьбі проти самодержавства. В своєму зверненні до селян України, Т. Г. Шевченко підкреслює своє вороже ставлення до поміщиків в цілому.

Знищення кріпосництва він вбачав тільки в революції. Героєм творів його є простий пригноблений народ, «громада в сермягах», що бореться за свої права й свободи проти царизму. Так, у поемі «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм»... звертаючись до всіх, хто управляв країною, він писав:

Схаменіться! Будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.

Т. Г. Шевченко одним із перших прямо звернувся до народу із закликком до повстання. Ось рядки з його славетного «Заповіту»:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій...
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Не злим тихим словом.

Визволення України від національного гніту Т. Г. Шевченко вважав складовою боротьби за соціальне розкріпачення народів царської Росії.

Всупереч пануючій ідеології, що стверджувала непохитність існуючого суспільного ладу, український мислитель розглядав суспільство в русі, в зміні. Був час, зазначав він, коли люди жили вільним життям, коли не було рабства і гніту. Гнобителі, які з'явилися пізніше, захопили чуже добро, людей перетворили на рабів, а працю — на роботу «каторжну».

Кінцевою метою народного повстання, на думку Т. Г. Шевченка, має бути встановлення демократичної республіки. Тому він оспівував демократичні засади устрою та організацію Запорізької Січі, боротьби українського народу за свою свободу.

Будучи членом таємного Кирило-Мефодіївського братства підтримував ідею повалення самодержавства, скасування станів, ліквідацію кріпацтва, об'єднання слов'янських народів у Федеративну парламентську республіку на засадах рівності й братерства. Т. Г. Шевченко відкидав ліберально-реформістські погляди Куліша, Костомарова та інших про ідеалізацію української нації, тверджені про її відрубність, безкласовість і месіанізм, що їх проповідувало ліберально-буржуазне крило Кирило-Мефодіївського братства. Т. Г. Шевченко взірцем називав республіканський устрій. Послідовною боротьбою за демократію він вважав діяльність першого американського президента Джорджа Вашингтона, згадавши його в поемі «Юродивий»:

О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?

І сповнений пророчого оптимізму, однозначно стверджував, що «діждемось таки колись!» Т. Г. Шевченко засуджував французького

імператора Наполеона III, який ліквідував в результаті контрреволюції республіканський лад і проголосив себе імператором. Поет назвав його злочинцем, котрий знищив елементарні політичні свободи, що їх завоював народ у революційній боротьбі. Однак він не ідеалізував буржуазну державу, висловив глибокі думки щодо революційної ролі техніки у суспільному житті. Він передбачав, що її розвиток сприятиме загибелі феодального ладу, при цьому загибель ця відбудеться через революцію. Повертаючись на пароплаві, що йшов по Волзі, із заслання, Т. Г. Шевченко записав у своєму щоденнику: «Пароплав, у нічному погребальному спокої мені уявляється якимось великим, глухо ревучим чудовиськом з розкритою величезною пащею, готовою проковтнути поміщиків — інквізиторів. Великий Фультон. І великий Уатт! Ваше молоде, не по днях, а по годинах зростаюче дитя незабаром пожере багоги, престולי й корони, а дипломатами та поміщиками тільки закусить. Те, що почали у Франції енциклопедисти, то довершить на всій нашій планеті ваше колосальне, геніальне дитя. Моє пророцтво безсумнівне».

Разом з тим він бачив невиліковані пороки капіталізму: багатство й розкіш, з одного боку, злиденність і голод — з іншого. Майбутнє України Т. Г. Шевченко пов'язував з колегіальною формою реалізації влади як гарантії від свавілля. Основою самоврядування народу вважав суспільну власність: «Кораблі й плуги, всі багатства землі» належать не «царям-божествам», а трудящим». Шевченко був знайомий з працями соціалістів-утопістів, сприймав їх ідеї, пропагував селянський соціалізм. Стверджував, що за суспільного устрою, який буде запроваджений в результаті революційного знищення кріпосництва, всі люди стануть рівними. Він дав глибокий аналіз російського законодавства, організації суду і судочинства, змісту законодавчих актів, протестував проти царських законів і юридичної практики, які були знаряддям пригнічення трудової людини, захищали інтереси поміщиків і закріплювали повну безправність кріпосного селянина. У поемі «Кавказ» він показав, як поміщики, прикриваючись

законом, творять свавілля: продають або програють у карти кріпосних селян. Його «Щоденник» містить немало прикладів беззаконня з боку царського уряду і поміщиків. Шевченко на собі відчув «неправочинство царських судів», коли за участь у Кирило-Мефодіївському братстві був арештований і відданий у солдати.

Прагнучи визволення українського та інших народів від національного гніту, Шевченко заклав основи революційно-демократичної концепції свободи на принципах патріотизму та інтернаціоналізму, під цим кутом зору розглядав державне вирішення національного питання у майбутньому. Він розвинув ідеї дружби і спільної боротьби пригноблених народів і бажав, щоб усі слов'яни стали братами-друзями, синами «сонця правди». Могутня, справді народна поезія Т. Г. Шевченка надихала на боротьбу за соціальну справедливість, національну незалежність і щасливе життя.

Михайло Петрович Драгоманов (1841–1895) — український публіцист, літературний критик, історик, етнограф, народився в сім'ї збіднілого поміщика у місті Гадячі на Полтавщині. Навчався у Полтавській гімназії. Вищу освіту одержав на історико-філологічному факультеті Київського університету, який закінчив у 1863 році. Працював учителем гімназії у Києві, приват-доцентом і доцентом університету. Після звільнення з університету через політичну «неблагонадійність» виїхав за кордон, де й залишився до кінця життя.

Політичні погляди почали формуватися у М. П. Драгоманова ще в роки навчання в Київському університеті. Він брав активну участь в «Громаді», був одним із перших організаторів недільних шкіл. На початку 1870-х років Драгоманов зблизився з демократичними колами Галичини і брав участь в демократичному русі в цьому регіоні. Як згадував І. Я. Франко, М. П. Драгоманов був «наскрізь чесним щирим чоловіком, у якого слова ніколи не йшли врозріз із ділами. Він дуже не любив самохвальства та щедрих обіцянок, яких чоловік не може дотримати».

Одна із прогресивних сторін діяльності М. П. Драгоманова — його боротьба проти самодержавного ладу в Росії. У брошурі «Тероризм і свобода» він зазначав: «Вивести Росію на нову дорогу може, на нашу думку, тільки відкритий напад на її політичний лад, напад словом і дією». При цьому покладав велику надію на армію, в якій вбачав основний «засіб для повалення царизму і завоювання свободи». «В Росії ж, — писав він, — тільки одна армія... може допомогти швидкому падінню деспотизму». М. П. Драгоманов різко критикував капіталістичний лад, що несе трудящим злидні й експлуатацію. «Багатства Росії, — стверджував він, — грабуються капіталістами, і при тому гіршим сортом капіталістів, справжніми хижачками». У приватній власності М. П. Драгоманов вбачав причину поділу суспільства на багатих і бідних, експлуатації людини людиною. Знищити експлуатацію, за Драгомановим, можна тільки при організації колективної праці над колективною власністю. Він вважав, що соціальна несправедливість може бути усунута «тільки докорінними змінами економічного ладу», тобто переходом усієї землі і всіх знарядь праці до рук трудящих. «Народна бідність буде доти, поки вся земля і всі фабрики не стануть власністю трудящих».

Драгоманов високо цінував К. Маркса як вченого, але негативно ставився до марксистської теорії. На його думку, основою соціалізму має бути община — «громада» — з колективною власністю на землю і знаряддя праці, вважав можливим поступовий перехід до соціалізму мирним шляхом, без революційних потрясінь. Драгоманов відіграв велику роль у боротьбі українського народу за право користуватися своєю мовою, за розвиток національної культури, проти насильницької русифікації. Він викривав національне гноблення царським урядом українського та інших народів Росії. При цьому Драгоманов пропонував:

- 1) введення української мови поетапно, поступово;
- 2) надання повної свободи розвитку української та інших мов, викладання української мови в середніх і вищих навчальних закладах;

- 3) запровадження в усіх середніх і вищих навчальних закладах кафедр для місцевих мов, відкриття при цих кафедрах курсів для розвитку української та інших місцевих мов;
- 4) контроль місцевих органів за поступовим розвитком ступеня широти обов'язкового вжитку тієї чи іншої мови;
- 5) питання вибору мови для зносин між собою різних установ повністю віддати на відкуп «канцеляристам».

Він був переконаний, що свобода і розвиток українського народу тісно пов'язані зі свободою і розвитком інших народів, бо самодержавство є ворогом не тільки українського, а й усіх народів Росії, у тому числі й російського. «Цей ворог може бути переможений лише спільними зусиллями всіх народів, які і повинні для цього організуватися як всередині себе, так і між собою». Він закликав український народ вивчати російську культуру: «Ми цінуємо Росію декабристів, Пушкіна, Гоголя, Герцена, Белінського, Тургенева, Добролюбова, Чернишевського, а не Росію Миколи Павловича». Драгоманов виступав за дружбу українського й російського народів, зазначаючи, що «цілі народу великоруського такі ж самі, як і малоруського», борючись за братнє зближення слов'янських народів на демократичних засадах, викривав реакційні теорії німецьких мілітаристів, їх прагнення поневолити слов'янські народи. Він досконало вивчив політичну історію Швейцарії, Нідерландів, Шотландії, Англії, США і створив конституційний проект «Вільний Союз — Вільна Спілка». В ньому він дав своє тлумачення «політичної свободи», як співпраці суспільства й особистості через представництво в центрі й самоврядування на місцях, а також загальнодемократичних свобод для особистості, зокрема свободи слова, совісті, національності та ін., політичної децентралізації й широкого місцевого самоврядування як засобу подолання конфлікту між державою і суспільством.

Для встановлення справжньої політичної свободи, вважав М. П. Драгоманов, — недостатньо лише замінити один тип правління на інший. Гарантією політичної свободи може бути лише одночасне

послаблення централізованої державної влади, ліквідація самодержавного бюрократичного апарату, запровадження прав людини, самоврядування громадян і областей. Він протиставляв централізму громадсько-територіальне самоуправління знизу — вгору, наділяючи широкими повноваженнями сільські сходи, повітові і обласні представницькі зібрання. Основу ж федеративної держави мають складати самоврядні обласні об'єднання, які опікуються всіма справами в межах всієї території. Разом із тим, обласні об'єднання повинні стати часткою спільної волі всього федеративного союзу, створюючи і гарантуючи цілісність державного утворення.

Майбутню державу М. П. Драгоманов уявляв як федеративний союз вільних соціалістичних общин. Його політична концепція ґрунтується на таких важливих принципах:

- 1) визнанні домінанти політичної сфери суспільного життя щодо економічного, тобто визнанні за державою з її політичною системою і конституцією можливості координації соціально-економічного життя, створення конституційно-репрезентивної системи — основної ланки;
- 2) еволюції існуючої політичної системи шляхом впровадження широких політичних реформ;
- 3) наданні виключного значення ідеї культурництва, тобто положенню, що визвольна боротьба має вестися лише просвітницькими засобами і культура стане головною засадою функціонування майбутньої республіканської держави;
- 4) європеїзму. Історичний розвиток Росії має відбуватися так само, як і в країнах Західної Європи (Драгоманов назвав його парламентсько-земським варіантом, який прийде на зміну абсолютистській монархії).

На його думку, політична діяльність і боротьба мають ґрунтуватися на моральних засадах, оскільки «чисте діло вимагає чистих засобів». Як прихильник матеріалістичного світогляду, він викривав суть ідеалістичної філософії, її ворожість науці, вказував на її тісний

зв'язок з релігійними поглядами. Релігія, вважав він, несумісна з наукою: «Щось одне: або астрономія, або Ісус Навін; або геологія, або Мойсей; або фізика, або ходіння по водах; або фізіологія, або воскресіння мертвих; або порівняльна філологія й історія, або визнання відверто якої б то не було Біблії, якої б то не було релігійної системи».

Український вчений визнавав об'єктивну закономірність суспільного розвитку. Кожний суспільний лад, на його думку, виникає закономірно і є кроком уперед в історичному процесі. Люди повинні пізнати цю закономірність і діяти відповідно до неї. «Вся практична мудрість людства, — писав він, — можливо, полягає у тому, щоб побачити напрямок руху світового, його масштаб, закон і скористатись тим рухом. Інакше рух той піде проти нас, розчавить нас». Мислитель був переконаний, що й капіталізм не вічний, його замінить соціалістичний лад. «Певні форми колективізму і навіть комунізму рішуче насуваються на життя всіх цивілізованих народів», — стверджував він. Вирішальною силою історичного процесу вважав народ, трудящих. Народ, підкреслював Драгоманов, не повинен розраховувати на героїв. «Мужицтву ніхто не допоможе, крім нього самого». Драгоманов завжди був реформістом, а іноді — й лібералом, який неодноразово докоряв молодим галичанам, що вони занадто захоплюються марсизмом, і підкреслював, що він — старий анархіст «прудонівської школи, котрий мабуть, чи не один тепер зоставсь на всю Європу при старій школі, — бо тепер яacobинські люди пішли скрізь». Політичні погляди М. П. Драгоманова цінні як для історії, так і сьогодення.

Михайло Іванович Павлик (1853–1915) — відомий громадський діяч, публіцист і письменник. Народився в бідній селянській родині у Монастириську — передмісті Косова (нині Івано-Франківська область). Навчався у Косівській початковій школі, Коломийській гімназії, у 1874 році зарахований студентом класичного відділення філософського факультету Львівського університету без стипендії.

Через рік тут познайомився з І. Я. Франком, швидко зблизився з ним і подружився на довгі роки. Франко згадував: «Ми стали соціалістами. Нас манила спільність людей. Цих думок ми й нині не відрікаємось, бо соціалізм перший дав нам міцні основи для нашого народолюбства... З часом стали радикалами». Франко і Павлик працюють у редакції журналу «Друг», який користувався авторитетом серед студентів та гімназистів. У середині 1877 року Павлик був заарештований за зв'язки з російськими товариствами, листування з різними діячами з Англії і Швейцарії. У дійсності він підтримував зв'язки з М. П. Драгомановим.

20 квітня 1876 року він писав зі Львова М. П. Драгоманову: «Давно вже бажав я познайомитись з мудрою, живою і щирою людиною. Отак бувало ходжу як затроений по попах, та де мені їх забобони, коли мене все в серце кололо життя їх домів... Гуляють, п'ють та ще й сміються з тої ровти, що часом зазирає у вікно, як бенкетують за їх гроші пани. По бенкеті ж та панночка паплюжить мужиків і б'є слуг в лице. Уся таки поведінка нашої галицької шляхти з робочим бидлом боліла мені, дуже боліла, бо хто ж видержить, як тата його й маму мішають з болотом! Над сим я задумався, чи має воно так бути? Вступив до товариства ім. Качковського. Влітку 1874 року були перші збори товариства. На других у серпні 1875 року в Гадячі (на них був Драгоманов), попав під його вплив».

З Драгомановим Павлик познайомився на початку 1876 року, коли перший їхав через Львів до Відня. До цього читав його листи до редакції «Друга». Павлик писав: «Не знаєте, як я втішився, прочитавши його (іншого листа), кажу Вам, що аж сплакав я з радості, що переділь найшлася в ученім світі така щира душа, що бажаючи добра пониженому холопові, без милосердя б'є всіх ворогів його тяжких, що обурюють його розум і не пускають до науки, щоб ловити рибу в каламутній воді. Ваші всі думки так мені припали до серця, що я вже попустився того, над чим я думав і терпів».

М. І. Павлик перебував під арештом 2,5 місяці. В 1877 році Павлика разом із Франком знову арештували за зв'язки із закордонним соціалістичним центром і підготовку до революційного повалення австрійського уряду. Видавництво журналу «Друг» припинилося. М. І. Павлик не без іронії писав М. П. Драгоманову: «Я, знаєте, нічому не радий так, як тому просвітському страхові. Ні, відци, ні відци наповняв всі кімнати «Просвіти» соціалізм; скригнули двері — соціалізм, стукне хто чоботом по підлозі — соціалізм, несуть пива — мабуть соціалізм, волосся стає дибом — пахтить соціалізмом». Восени 1878 року Павлик разом із Франком організував видання першого в Галичині демократичного журналу «Громадський друг». За статтю «Ребеншукова Тетяна» Павлика засудили на 6 місяців ув'язнення. З часом він виїздить до Швейцарії, де разом із М. П. Драгомановим, С. А. Подолинським бере участь у журналі «Громада», зблизився з членами групи «Визволення праці» Г. В. Плехановим, В. І. Засуліч, Л. Г. Дейчем, П. Б. Аксельродом та іншими.

Політичні погляди М. І. Павлика близькі до того оточення, в якому перебував. У поглядах на суспільство він виходив з безперервності його розвитку, був переконаний, що людство йде вперед, що капіталістичне суспільство має нетривкий характер і рано чи пізно буде замінено соціалістичним ладом.

Павлик вважав, що бідність і темнота народу можуть бути подолані тільки за зміни існуючих економічних і соціальних відносин, «тільки при спільності ґрунтів і інших засобів продукційних, так щоб кожна робітна людина і її діти, і внуки й правнуки мали в громаді забезпечену продукційну співвласність, капітал, таким чином кожне мало на чім і при чім працювати, само існувало з своєї праці і мало час і нагоду вчитися, розвивати свої спосібності та ставати світлішим і ліпшим». На його думку, праця відіграє вирішальну роль у розвитку людини. Під працею він розумів науку про діяльність людини, яка взагалі приносить користь людству — чи матеріальну, чи моральну. У капіталістичному суспільстві експлуататори керуються

одними нормами моралі, а трудящі маси — іншими. Основою справедливої моралі є добування засобів для життя власною працею. Капіталісти та інші визискувачі простого народу є найаморальнішими людьми і поширюють «моральну заразу» по всьому світу, а тому не мають ніякого права навчати трудящих, як їм поводитись.

М. І. Павлик був переконаний, що капіталізм — більш прогресивний лад порівняно з феодальним, що буржуазна демократія — це крок уперед від монархічного деспотичного самовладдя. При капіталізмі, зазначав він, продуктивні сили розвинулися до небувалих раніше розмірів, створені величезні матеріальні й культурні багатства. Згідно його поглядів, в монархічних країнах, зокрема в Росії, народ не має навіть тих мізерних політичних свобод і прав, якими користується у конституційних буржуазних державах. Викриваючи грабіжницький характер капіталізму, він писав: «Звісно й те, що письменник соціалістичний Маркс у розвідці своїй «Капітал» вияснив, що багатства капіталістів походять із уривків заробітку, властиво, з недоплаченої платні робітничого класу, або, виражаючися фігурально, зо сліз і крові тих класів. Так переконаний і я, і се факт». Самі капіталісти також є рабами капіталу. Щоб одержати невеликі прибутки, розбагатіти, вони не тільки йдуть на всілякі злочинні дії проти трудящих, а й ведуть жорстоку боротьбу один проти одного. Не капітал приносить прибуток, а праця. «Гроші, — зазначав М. І. Павлик, — скільки б не лежали, самі нічого не породять. Тільки тоді, коли до них береться робітник і виробляє стільки товарів, що їх продаж дає більше грошей, ніж було витрачено на виробництво товарів, капітал приносить своєму власникові великі прибутки». Багатства сільської буржуазії — поміщиків і куркулів є також наслідком експлуатації найманої робочої сили.

Облудним і фальшивим, писав М. І. Павлик, було гасло французької буржуазії «свобода, рівність, братерство», проголошене під час боротьби з феодальною аристократією за владу. Воно лишилося тільки на папері, бо селяни не мали землі, а робітники — фабрик

і заводів, тому змушені були працювати на землевласників і капіталістів, своєю важкою працею створюючи багатства для експлуататорів. Поділ людського суспільства на багатих і бідних, визискувачів і визискуваних, вважав М. І. Павлик, є також причиною війн. «Війна, писав він у рік першої світової війни, не може бути ідеалом людського життя», бо між народами мусить існувати довір'я, а не страх і ненависть. На власному досвіді він відчув фальшивість буржуазних свобод і буржуазної демократії, піддавав гострій критиці державний і суспільний лад конституційної Австро-Угорщини та інших буржуазних країн. Оскільки за існуючою в Австро-Угорщині виборчою системою послів до сейму і державної ради обирають «тільки ґрунтовні або маєтні люди та вищі стани», а робітники, наймити і ремісники не обирають, то в цих виборних органах «найбільше панських, багатирських та попівських прихильників, які перекладають на трудящі маси всі тягарі». Австрійська конституція — «се лиш пустий звук», яка тільки на словах проголошує рівність людей, вільність думок і переконань, а насправді в Австро-Угорщині панує свавілля сільських і міських багатств, урядовців та поліції.

Він відстоював думку про неминучість краху капіталізму і побудови соціалістичного ладу, в якому не буде багатих і бідних, експлуатації людини людиною.

Соціалістичний рух у Галичині, писав Павлик, не є результатом впливу і організації з-за кордону, він тісно пов'язаний з українським визвольним рухом і має ґрунт серед українського народу. Основою соціалістичного руху в Галичині є сільський пролетаріат і бідне селянство. Український народ знаходиться ще далеко від соціалізму, але виявлено йде до нього і ніщо не зможе зупинити цього поступу. Як собі уявляв Павлик соціалізм? «Народ, — говорить він, — касує всіх урядників, жандармів, поліцію, суди, арешти й військо як головні перешкоди народної волі і підпори теперішнього несправедливого порядку; народ касує стале військо, а запроваджує краєве козацтво, тобто роздає всім людям в краю оружжя; народ касує всі податки,

окрім податку на школи; народ ухвалює і вся влада — мужикам, всі фабрики й міста — робітникам; народ ухвалює: земля належить до цілої громади на гурт, котра й працює коло ґрунту гуртом, бо тільки гуртом, громадами можна купити дорогі хліборобські машини, знаряддя, худобу, насіння, тільки гуртом можна поправити хліборобство і тільки гуртом можна вборотися від усякої негоди і нещастя і тільки гуртом можна поправити людське життя на землі. То саме й щодо робітників-ремісників. На його думку, кожна людина повинна власною працею заробляти на прожиття в тій громаді, в якій захоче і яка її прийме. Кожна громада має право впорядковувати всі свої справи, сама вибирати і скидати своїх попів, професорів і урядників. Цілий край повинен складатися з вільних громадян. Обранці від громадян мусять робити тільки те, що їм скажуть їх громади. Кожна людина може бути обрана послом або урядником, може братися до ремесла, якого схоче, переіменяти його, має право говорити, писати й друкувати те, що тільки їй подобається і взагалі мати рівне право в родині, в громаді й краї.

Згідно з його поглядами, соціалізм — це спільна власність на землю, фабрики та інші «средства продукційні», спільна праця на них, повна свобода людини. У майбутньому суспільстві буде ліквідована різниця між фізичною і розумовою працею, так що всі люди «будуть робити руками й головою на переміну», результати розумової праці будуть йти на користь всієї громади. Соціалістичне суспільство у своєму розвитку пройде дві стадії: соціалістичну і комуністичну. Він називав свої погляди на майбутній устрій аграрним, або хліборобським соціалізмом. На відміну від соціалістів-утопістів Заходу М. І. Павлик вважав, що повалити старий лад і побудувати нове суспільство без експлуатації людини людиною, можна тільки шляхом організованих дій трудящих мас, шляхом народної революції. І він із захопленням вітав революцію 1905–1907 років у Росії.

Будучи послідовним революціонером з незначними ваганнями реформістського характеру, він відстоював необхідність створення

у кожній країні селянських і робітничих партій, виступав проти принципу демократичного централізму, об'єднання членів радикальної партії з соціал-демократами. Щодо України, то М. І. Павлик вважав: «Ми можемо потягти за одним однісіньким політичним центром — за центром майбутньої вільної Руси-України».

Принципи революційної боротьби, розроблені демократами Росії, одержали яскраве вираження і в творчості *Івана Яковича Франка* (1856–1916) — видатного мислителя і громадсько-політичного діяча, поета, письменника і вченого. Діяльність його проходила в Західній Україні в період, коли габсбургський уряд Австро-Угорщини посилював національний гніт, проводячи політику поступового задушення і знищення української національної культури в Австрії.

І. Я. Франко належав до табору революційної демократії, був одним із безпосередніх попередників революційної демократії в Західній Україні. Син бідного селянського коваля, що рано позбувся батька й матері, І. Я. Франко пройшов сувору школу боротьби за існування, що виховало в ньому гарячу любов до свого народу, ненависть до насилля і експлуатації. У шкільні роки він добре вивчив ряд кращих творів Пушкіна, Льва Толстого, Тургенєва, Пом'яловського, знав напам'ять «Кобзар» Т. Г. Шевченка. У гімназії Франко був першим учнем. Влітку випасав худобу і працював у полі. Займався перекладами.

У 1875 році вступив до Львівського університету, де приєднався до студентського гуртка так званої Москово-фільської партії. 1877 року Франка заарештували. Він залишив університет і закінчив його лише через 15 років. Його перу належить понад 5000 праць — монографій, статей, повідомлень, рецензій, повістей, віршів, оповідань. Коло інтересів І. Я. Франка було надзвичайно широким. Як революціонер-демократ, який прагнув до перетворення суспільства, Франко на кожному кроці своїх творчих пошуків стикався з проблемами виникнення держави, її сутності і ролі в сучасному житті. Вже в працях «Товаришам із в'язниці» і «Каменярі» Франко закликає до

боротьби проти гнобителів, за свободу. Після виходу з в'язниці встав на шлях революційної боротьби, організовує журнали «Молот», «Громадський друг» та ін., котрі швидко були закриті і конфісковані урядом за «небезпечні» публікації.

І. Я. Франко підтримує зв'язки з селянами, був арештований в зв'язку з процесом проти селян, звинувачених в «злочинах» проти влади. Франко працював над революційною поезією, дав такі твори, як «На суді», «Земле моя, всеплодяча мати» і «Гімн» (відомий під назвою «Вічний революціонер»).

Упродовж 1881–1890 рр. різнобічна діяльність І. Я. Франка найбільш плідно проходила в журналі «Світло» та ін., в яких опубліковано його статті на різні політичні теми. В них він накреслює конкретні заходи для полегшення тяжкого становища пригноблених селянських мас, їх визволення від соціального і національного гніту. Видатний український мислитель викриває сутність конституції 1848 року, що фактично зберегла кріпосництво в Західній Україні. «Рабство зовсім не зникло із скасуванням панщини, тільки рамки його стали більш широкими, змінилась форма, прийшла більша політична свобода, незалежність особистості щодо інших людей, але економічно рабство залишилося, як і було до цього, при панщині».

І. Я. Франко визнавав всесвітньо-історичну роль Великої французької революції, але засуджував якобінський терор, котрий означав відхід від принципів Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Він розробив програму визволення пригнобленого галицького селянина. Найдоцільнішим шляхом переходу до соціалізму вважав організацію селянської «громади» (общини) — добровільного об'єднання селянських господарств на артільних засадах. В «громаді», на його думку, повинна вестись колективна обробка землі з залученням всіх членів общини і з розподілом доходів за працею. Контури соціалістичного суспільства І. Я. Франка близькі до ідеалу М. Г. Чернишевського, який впливав на нього, але він вважав, що

здійснення соціалістичних порядків можливо і мирним шляхом, без революції.

У 90-ті роки під впливом розвитку робітничого руху в Росії І. Я. Франко починає усвідомлювати утопізм своїх поглядів на соціалізм і уважно вивчає праці Маркса і Енгельса, перекладає на українську мову цілий розділ «Капіталу», окремі глави «Анти-Дюрінга», видані ним під назвою «Початок теорії соціалізму Енгельса». Однак в силу крайньої відсталості суспільно-політичного розвитку сучасної йому Галичини, він на кожному кроці своїх творчих пошуків стикався з проблемами виникнення держави, її сутності й ролі в суспільному житті. Він вважав, що джерелом і носієм влади в державі має стати більшість суспільства. Влада і воля цієї більшості повинні співпадати — тільки тоді влада набуде народного характеру. В експлуататорській державі такого не було і не буде. «Царі, сатрапи і царські прислужники, лицарі і вельможі — ось ті верстви суспільства, які створили обособлений організм, позбавивши всіх інших, навіть вільних людей, «політичного права», тобто права брати участь в управлінні». До «обособленого» від суспільства організму він відносив «армію, поліцію, суд, чиновництво і адміністрацію».

Український вчений не ототожнював владу з особистістю правителя, а, навпаки, підкреслював, що влада в державі не є особиста його воля, «будь то цар, король, президент... Правитель є лише... символ влади і відповідає тому поділу праці, тому стану освіти і господарського розвитку, котрий панує в цілій державі».

Згідно з його поглядами, влада є втіленням не тільки волі пануючих над підвладними, а й сили, котра перетворює владу на реально діючий фактор. Саме сила надає державній владі можливість нав'язувати владну волю, є її гарантом. Недарма І. Я. Франко називав поліцейсько-бюрократичний апарат російської абсолютної монархії «машиною таємного царства», що жорстко контролює «не тільки справи, а й навіть думки і прагнення кожної вільної одиниці», а Австро-Угорщину — «тюрмою народів», котра «обручем сильним... зціпила

їх живі суглоби». За його інтерпретацією, експлуататорська держава з її установами є не тільки відчуженою від народу політичною силою, що утвердила свою владу в результаті «боротьби цілих груп за своє існування, за свою обособленість, за свій внутрішній устрій» і тому покликана утримувати в шорах супротивників, придушувати їх опір. І. Я. Франко зробив висновок, що всяка влада немислима без примусу, насилля, котрі є необхідною ознакою влади як соціальної категорії, елементом її змісту.

І. Я. Франко багато уваги приділяв характеристиці буржуазної держави. «Сучасна держава — це пани і багаті, вороги робочого люду», «політична влада перетворилась також в капіталіста». «Держава — капіталіст» і народ — трудівник ворожі одне одному, капіталістична держава — зло для трудового народу. Критично ставився він і до «конституціоналізму» буржуазного парламенту, підкреслюючи, що буржуазний парламент Австро-Угорщини захищає інтереси не народу, а поміщиків, буржуазії, буржуазної інтелігенції, котрі «засіли» в ньому з метою «брати» і «драти» парламентарно. Він викривав продажність і зрадництво депутатів. У цілому І. Я. Франко був крупним вченим, мислителем. Йому було присвоєно ступінь доктора філософії у Віденському університеті, без захисту дисертації Харківський університет присудив ступінь доктора наук, Празька академія наук обрала його своїм членом.

Сергій Андрійович Подолинський (1850–1891) народився 19 листопада 1850 р. в маєтку «Ярославна», на межі Київської і Харківської губерній в сім'ї Андрія Івановича і Марії Сергіївни Подолинських. Батько його навчався у Київському німецькому пансіоні, а згодом — у пансіоні Петербурзького університету, зустрічався з О. С. Пушкіним і А. Міцкевичем, увійшовши в історію літератури як «останній поет з пушкінської плеяди». С. А. Подолинський народився у році, коли його батько вийшов на пенсію в чині дійсного статського радника і камергера. Батько хотів бачити свого сина гідним представником знатного роду. Напевне, таким прагнула бачити

свого сина і мати, рідкісна красуня, дочка князя С. Д. Кудашева, який володів великими маєтками у Херсонській губернії. Проте Сергій пішов своїм шляхом. На нього вплинули «модні теорії» про надання свободи молоді у сфері інтелектуального й духовного розвитку. Його шкільні роки припали на період активізації визвольного руху. У 1863 р. спалахнуло польське повстання.

17-річним юнаком С. А. Подолинський став студентом природничого факультету Київського університету, де захопився радикальними ідеями і примкнув до організації, що їх пропагували, відвідував гурток з політекономії, в якому М. І. Зібер викладав економічне вчення К. Маркса. Він вирішив стати лікарем і потім працювати у селі.

Наприкінці 1871 р., після закінчення університету С. А. Подолинський разом з М. І. Зібером виїхав за кордон. Він відвідав Львів, Відень, де сумлінно вивчав праці представників передових суспільних рухів того часу. 1872 р. переїхав до Швейцарії, де зустрічався з російськими та українськими емігрантами-революціонерами, побував на квартирі Ф. Енгельса у Лондоні. Там за посередництвом П. Л. Лаврова особисто познайомився з К. Марксом. У тому ж році брав участь у V Конгресі Комінтерну в Гаазі. В 1873–1874 роках він «головний помічник» у виданні журналу П. Л. Лаврова «Вперед». Особисто привозив журнал до Галичини і Наддніпрянщини, друкував праці про діяльність прогресивних сил у Європі, зацікавився законодавством Англії, національним питанням.

У 1875 р. С. А. Подолинський подорожував по Європі, листувався з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Разом із М. П. Драгомановим і М. І. Павликом брав участь у виданні журналу «Громада», фінансував його. Подолинський плекав наміри створити українську соціал-демократичну партію, та його спіткало страшне горе — раптово померли його два сини. На початку 1882 р. здоров'я С. А. Подолинського погіршилося настільки, що він припинив наукову та громадську діяльність, лікувався у Франції, куди приїхала мати. Згодом царський

уряд дозволив перевезти С. А. Подолинського в Україну за умови, що коли він виступає, йому пред'являть звинувачення в антидержавній пропаганді. Однак до цього не дійшло. 30 червня 1891 р. Сергій Андрійович помер, його поховали у Києві.

С. А. Подолинський залишив глибокі й оригінальні дослідження причин і умов виникнення держави. Згідно його поглядів у первісному суспільстві не було класів і держави, всі справи вирішувалися громадою. Мислитель з глибоким знанням справи з'ясує питання про суспільну функцію експлуаторської держави, її роль і значення. Він підкреслював, що в умовах рабовласницького суспільства держава виконує функцію захисника інтересів рабовласників, допомагає їм зміцнювати своє економічне й політичне становище. В епоху феодалізму класова боротьба посилюється й ускладнюється. Зростає роль держави як апарату насильства, дістає більш яскравий вияв її експлуаторська суть. «Починаючи з продажу своїх підданих у рабство, — писав Подолинський, — королі (царі) користувалися більшою мірою всіма формами феодалізму, солдатчини, лихварства, що панували в їх країнах». Особливо зростає роль держави як органу насильства і гноблення трудящих мас при капіталізмі. Страх перед розвитком і посиленням боротьби пролетаріату і перспективою соціалістичної революції, зазначав С. А. Подолинський, зближує і об'єднує в єдиний фронт усі сили, які роблять основну ставку на буржуазну військово-бюрократичну машину.

На його думку, капіталізм для Росії і України не є обов'язковим етапом розвитку. Ці погляди він популяризував за кордоном. В його статтях «Нігілізм в Росії», «Соціалізм, нігілізм і тероризм» розглядаються окремі принципи матеріалістичного розуміння історії, взаємозв'язок економіки та політики, економіки і права. Критика С. А. Подолинським існуючого тоді в Росії та Австро-Угорщині державно-правового режиму ґрунтувалася на його розумінні сутності держави як знаряддя гноблення й експлуатації. Він ворожо ставився і до абсолютної монархії в Росії, і до конституційної монархії в Австро-Угорщині,

стверджуючи, що становище трудящих мас в Австро-Угорщині, насамперед селянства, не поліпшилось від того, що їх «запрягли у новий «конституційний хомут». «І це називається конституційною державою, що таким підлим чином лакействує! Підла Австрія, ще більше підла, ніж Росія».

С. А. Подолинський розробив програму демократичних перетворень на українських землях після здійснення революції. Її підписали разом із ним М. П. Драгоманов і М. І. Павлик. Вона викладена в журналі «Громада» (1881 р.), що виходив у Женеві. У ній політична боротьба визначалася як засіб завоювання трудящими прав і свобод, а політичні права і свободи — як обов'язкова умова подальшої боротьби за соціалізм. Політичний ідеал С. А. Подолинського — соціально-політична рівність. У буржуазних державах, на його думку, формально зафіксована у конституційних документах, з яких випливає, що свобода не є дійсною, оскільки народні маси насправді позбавлені соціальної й політичної незалежності. Розроблена ним програма соціалістичного перетворення України передбачала надання всім трудящим рівних політичних і економічних прав — незалежно від статі й національності — а також свободи совісті, слова і можливості вільного культурного розвитку.

За проектом С. А. Подолинського, Україна майбутнього — спочатку федеративна демократична республіка добровільно об'єднаних громад, а у подальшому — член всенародного вільного союзу, інтернаціональної федерації. Основним осередком федерації визнавалася община. Це — і основа господарської структури, і орган політичного самоврядування. Відповідно до його поглядів, община поєднує в собі виконавчу, законодавчу і судову владу: сама буде «вершити суд і правду». В общині втілиться безпосередній демократизм влади і управління, дістане вияв справжній суверенітет народу. «Необхідно, — стверджував він, — щоб не було нікого вище общини, щоб ніхто нікому не міг наказувати». С. А. Подолинський розумів важливість і значимість соціально-економічної функції общини

як політичного осередку суспільства, необхідність поділу праці і планування за соціалізму як основних факторів його функціонування.

Приділяючи значну увагу правильній організації суспільства, С. А. Подолинський передбачав для цього створення таких умов: суспільної власності, обов'язковості праці (поєднання права на працю і обов'язку працювати), справедливий розподіл продуктів праці. Тому до програм соціального перетворення суспільства він включав положення про ліквідацію приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, знищення експлуатації чужої праці (включаючи й найману), створення спеціалізованих сільськогосподарських і промислових общин, планування і облік (щорічний) виробничих товарів і продуктів.

С. А. Подолинський багато писав про тяжке становище робітничого класу, вважав його провідною силою у боротьбі за соціальні перетворення в країнах Західної Європи. В його планах боротьби за краще життя пролетаріату Росії і України не відводилася авангардна роль. С. А. Подолинський стояв на позиціях революційно-демократичної ідеології, поділяючи утопічні політико-правові уявлення про соціалізм. Незважаючи на суперечливість його ідей, їм був властивий історичний оптимізм, віра у соціальний прогрес.

2. Революційний демократ Білорусії К. С. Калиновський

Представник суспільно-політичної думки Білорусії Костянтин Семенович Калиновський (1838–1864) пов'язаний з визвольним рухом у 60-х роках ХІХ ст. за скасування кріпосного права, ростом селянських повстань проти поміщицької кабали. Народився Кастусь 21 січня (2 лютого) 1838 р. у селі Мостовляни Волковиського повіту Гродненської губернії у сім'ї безземельного шляхтича, власника невеликої фабрики. Ріс у товаристві старших братів і одноліток —

селянських дітей. У 1852 р. закінчив п'ятикласне дворянське училище у Свіслочі. Потім поїхав до Москви, щоб стати студентом університету. Лише 5 жовтня 1856 р. його зарахували на перший курс юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Світогляд С. А. Калиновського, непримиримий до існуючого режиму, формувався під впливом революційних демократів. Він був активним учасником гуртка Сераковського, поряд із Б. Врублевським і Я. Домбровським.

Після закінчення університету повернувся до Білорусії, енергійно готував повстання, створював революційну організацію. Ядро її склали члени гуртка Сераковського і представники революційного студентства. А в середині 1861 р. у Вільно і Гродно були сформовані групи, які почали підготовку до повстання. Вони збирали зброю і боєприпаси, вели пропаганду серед селян. Калиновський, Врублевський та інші демократи Білорусії та Литви мали зв'язок з членами російської «Землі і волі». Він був організатором і редактором газети «Мужицька правда». Його перу належать звернення до народу, в якому лунав протест проти свавілля влади і заклик до повстання, «до сокири». В його публікаціях критикувалась діяльність царя, «доброзичливця селян», викривався кріпосницький характер політики уряду, доводилось, що лише шляхом селянського повстання можна досягти задоволення справедливих вимог трудящих мас.

Весною 1863 р. аграрний рух в Білорусії та Литві переріс у збройне повстання. Селяни громили поміщицькі садиби, розганяли царську адміністрацію. Повстання охоплювало все нові території, поширюючись на всю Білорусію і Литву. Варшавський уряд рішуче втрутився у справи Білорусії та Литви з метою перешкодити К. С. Калиновському підняти селянство на боротьбу за повне знищення поміщицького землеволодіння. Група Калиновського була усунута від керівництва повстанням. Понад півроку він переховувався від жандармів, але 28 січня 1864 р. був заарештований і 1 березня став перед військово-польовим судом, який 2 березня засудив

його до смертної кари через повішення. Його стратили 10 березня 1864 р. на Лукішській площі у Вільно. К. С. Калиновський був ідеологом селянської буржуазно-демократичної революції. Його світогляд відбивав настрої революційного селянства. Перебільшуючи можливості селянської революції, він вважав, що із знищенням старих порядків визволений народ перебудує життя згідно своїм розумінням свободи й рівності і досягне загального добробуту.

Виражаючи думки селянства К. С. Калиновський писав: «Ми сьогодні всі вже знаємо, що людина вільна, якщо має шматок своєї землі, за котру ні чини, ні оброк не сплачує, ні панщині не служить, коли платить малі податки — і то не на царські конюшні, псарні й розпусту, а на потреби свого народу; коли не йде в рекрути чорт знає куди, а йде захищати свій край, тільки тоді, коли такий ворог прийде; коли всякий робить, що побажає, і не кривдить ближнього». У результаті повалення самодержавства і кріпосництва, на його думку, в країні встановиться демократичний лад, за якого не буде місця поміщицькому землеволодінню, вся земля безплатно перейде до селян, будуть скасовані непосильні податки, знищені цар і ворожа народу царська бюрократія. Здійснення цих перетворень, по суті, розчистило б шлях для швидшого капіталістичного розвитку країни. Знищення старих порядків, за його поглядами, недостатньо для того, щоб вирвати селянина з нужди. Важливого значення він надавав розвитку освіти, введенню навчання рідною мовою. В освіті вбачав основу подальшого прогресу.

Піднімаючи трудящих Білорусії і Литви на революційну боротьбу проти кріпосницької держави, К. С. Калиновський пропагував тезу про необхідність замість царського створити народний уряд, який «плікуватиметься про щастя людей, слухатиме народ і робитиме так, як народу краще». Він охоронятиме рівність і справедливість, запобігаючи спробам «злих людей» жити в розкошах за рахунок пограбування і пригноблення інших. Розмірковуючи над основними принципами нового державного устрою, К. С. Калиновський

обґрунтовував ідею участі селян в управлінні державою. Відстоюючи народовладдя, він вимагав, щоб правосуддя здійснювалося самим селянством. Звертаючись до селян, він писав: «Всіх, хто буде проти селянської свободи, чи він піп, чи ксьондз, мужик чи барин, скликавши схід і зробивши справедливий суд... вести на шибениці! А хто хоче кривди людей — той хай краще сам даремно пропадає».

Білоруський революціонер сподівався, що селянська революція знищить стану й майнову нерівність. Його селянський демократизм мав риси утопічного соціалізму, в якому підкреслювалось, що селянська свобода несумісна з існуванням гнобителів народу. К. С. Калиновський пропагував ідею демократичної республіки, де діятиме справедливий суд, а війська захищатимуть інтереси народу, щоб «навіки народ наш був вільним і щасливим».

3. Суспільно-політична думка в Грузії, Вірменії та Азербайджані

Грузія

Грузія в другій половині ХІХ ст. переживала крах кріпосництва і ріст економічного життя, розвиток шляхів сполучення і виникнення капіталізму, що встановили поділ праці між областями Грузії, розхитали господарську замкнутість князівств і зв'язали їх в одне ціле. У розвитку передової суспільно-політичної думки в Грузії велику роль відіграли твори російських революційних демократів. Московський і Петербурзький університети давали освіту і представникам Грузії. Так, грузинський письменник, громадський діяч *Ілля Григорович Чавчавадзе* (1837–1907) народився 27 жовтня (за старим стилем) в селі Кварелі на півночі Кахетії в небагатій дворянській сім'ї. По закінченню гімназії в 1856 р. Чавчавадзе вступив на юридичний факультет Петербурзького університету і протягом чотирьох років жив серед російських друзів; був близько знайомий

з Чернишевським і Добролюбовим. 12 жовтня 1861 р. разом з іншими студентами його виключили з університету за участь у студентській політичній демонстрації. Ілля Чавчавадзе залишив Петербург і виїхав на батьківщину, де став мировим посередником Душетського повіту Тифліської губернії, мировим суддею у тому ж повіті. Очоловав товариство поширення грамотності серед грузинського населення, займався літературною і політичною діяльністю. Він рішуче виступав проти кріпосництва. Так, у праці «Життя і закон» він писав: «У 1861 році здійснилося у нас визволення селян від кріпосного рабства. Знищені умови, за яких одна людина не може топтати людську гідність іншої, і віднині сама людина визнана людиною. Одних позбавили того, що було образою права і справедливості, іншим повернули те, що несправедливо було у них відняте. І. Г. Чавчавадзе брав активну участь у підготовці реформи. А в 1864 р. сам віддав безкоштовно свої землі у повну власність селянам».

Поет і мислитель поділяв думку, що вищою метою будь-якого устрою має бути забезпечення умов для щасливого життя людини. Людина не може жити ізольовано, вона потребує суспільства, але суспільство і державний устрій повинні бути такими, щоб сприяти вільному розвитку особистості. Будуючи плани створення такого суспільства І. Г. Чавчавадзе не міг не рахуватись з конкретним історичним становищем Грузії як безправної колонії царської Росії. У зв'язку з цим необхідно було, насамперед, вирішити проблему взаємовідносин Росії і Грузії. У ранній період своєї діяльності він відстоював ідею відокремлення Грузії від Росії шляхом народного повстання. Але висловлювати її відкрито у своїй публіцистиці він не міг. Однак у художніх творах він поетично і водночас чітко проносив цю ідею у віршах «Моя пісня», «Пісня грузинських студентів».

З початком 80-х років І. Г. Чавчавадзе змінює свою позицію, наголошуючи на необхідності боротьби з російським царизмом за одержання політичних свобод для Грузії. Принципи суспільства, за яке він боровся, не сформульовані ним в окремому творі — про них

Йдеться у багатьох роботах, і уважне їх вивчення дає змогу уявити, яким автор бачив таке суспільство. Він щиро прагнув до створення вільного суспільства, заснованого на принципах рівності й справедливості, в якому люди могли б бути щасливими і втілювалися б у життя гасло Великої французької революції: «Свобода, рівність, братерство». Водночас грузинський письменник акцентував увагу на завоюванні політичних прав для Грузії у межах Російської імперії, боровся за розширення самоврядування, проведення мирних внутрішніх реформ. І. Г. Чавчавадзе сподівався на добрі наміри царя, дворян і князів, мріяв про ефективні перетворення для всієї Грузії, які запровадили б демократичну форму самоврядування (республіку), за якої селяни користуватимуться такими самими правами, що й дворяни. Всі верстви, всі грузини будуть жити у згоді між собою і працювати на благо своєї батьківщини. І. Г. Чавчавадзе боровся за те, щоб ліквідувати вплив царських чиновників на суд і добитися безпристрастності судочинства, щоб суд і закон шанувались усіма і всі бачили б у них своїх покровителів, своїх рятівників. Висунуті І. Г. Чавчавадзе ідеї, сприяли пробудженню самосвідомості селян, політичної активності всього населення Грузії. У серпні 1907 р. І. Чавчавадзе загинув від рук найманих убивць.

Значний внесок у розвиток політичної думки Грузії вніс **Акакій Ростомович Церетелі** (1840–1915) — письменник, творчість якого насичена значним соціально-політичним змістом. Хоч А. Церетелі не зміг піднятися до відкритої проповіді класової боротьби, він у своїх творах пристрасно критикував свавілля і насилля царських сатрапів, чиновників та їх лакеїв у Грузії, мріяв про те, що правда силою освіти переможе неправду і наступить час, коли всі будуть рівні, буде знищено гноблення і девізом суспільства стане «братерство, єднання, любов». Акакій Церетелі зустрічався з Т. Г. Шевченком. Темою розмови було становище українського і грузинського народів у царській Росії, необхідність служіння народу, боротьби з царськими чиновниками, захист інтересів народу від місцевих поміщиків.

А. Р. Церетелі зумів розгадати напівкріпосницький характер реформи 1861 р., що не привела до докорінного руйнування старих, феодальних форм експлуатації селянства. Письменник був захисником грузинського селянства. Після придушення повстання 1875 р. він виступив на суді з захистом селян, які чинили збройний опір військовим каральним загонам, посланим царським урядом на «приборкання» повстання. Церетелі ставився з глибоким співчуттям і до тяжкого становища робітників. Він перший переклав на грузинську мову гімн «Інтернаціонал». В 1905 р. А. Р. Церетелі став на бік революції в Росії, створивши ряд творів, спрямованих проти царського уряду.

Виразником інтересів бідного селянства Грузії виступає **Егнате Ніношвілі** (1861–1894), син бідного грузинського селянина, який прожив тяжке життя. Соціальна спрямованість творів Ніношвілі спрямована на викриття гострих суперечностей між поміщиками і трудівниками — селянами Грузії. Так, в романі «Джанкі Гуріапі» дано правдивий опис побуту і нравів гурійських селян, пронизаний гарячою симпатією автора до повсталих селян. При цьому відзначається, що повстання грузинських селян може розраховувати на успіх лише за умови їх тісного союзу з російським селянством. Класова боротьба гурійських селян з дворянами — поміщиками не приховується, а викривається автором. Гурійські дворяни намагались надати повстанню вузьконаціоналістичний, антиросійський характер, але, переконавшись в тому, що це не вдається, розірвали свій тимчасовий «блок» з селянами і зрадили повстанців.

Роман Ніношвілі про повстання гурійських селян був першим в грузинській літературі, в якому одержала яскравий вираз класова боротьба грузинських селян зі своїми поміщиками і цим викрила безпідставність неправдивої версії про «єдність» інтересів усіх класів у Грузії. Творчість Ніношвілі звернута до майбутньої революції. Вона справила вплив на формування революційно-демократичних проблем щодо розвитку Грузії.

Вірменія

Приєднання Вірменії до Росії в 1828 р. було спасінням для вірменського народу. Воно забезпечило йому безпеку від варварських нападів та погрози фізичного знищення з боку іранських сатрапів і зробило можливим безпосередній вплив на Вірменію російської культури. Разом з тим приєднання до царської Росії не позбавило вірменський народ від соціального і національного пригноблення. Процес зубожіння народних мас відбувався і вів до масової еміграції багатьох тисяч вірмен. Першим письменником-просвітителем свого народу став **Хачатур Абовян** (1805–1848), один із творців вірменської літературної мови.

Він навчався в сільській школі, потім в Тимліській семінарії, продовжив освіту в Юр'євському університеті і закінчив його в 1836 р. Повернувшись на батьківщину, Х. Абовян виступив як послідовний демократ, енергійно бореться проти феодально-клерикальної реакції у Вірменії. Працював інспектором повітового училища в Тифлісі, потім у Єревані. Х. Абовяна травили клерикальні вірменські кола, поміщики та торгова буржуазія. У квітні 1848 р. Х. Абовян пропав без вісті.

За короткі роки своєї літературної і педагогічної діяльності Х. Абовян значно збагатив вірменську літературу, вказав їй нові шляхи для розвитку. В своїх творах він гостро критикував жадність духовенства і поміщиків, косність торгової буржуазії. В романі «Рани Вірменії» його герой Агасі втілює в собі кращі риси патріота, не жалючого життя за свободу вітчизни.

Х. Абовян був свідком глибокої злиденності і відсталості народу, нецтва народних мас, пригноблення народу поміщиками. Він не раз виступав відкрито проти вірменського духовенства і місцевої буржуазії. Демократизм Х. Абовяна, однак, не виходив за межі пропаганди справи просвітництва і викриття феодальної верхівки Вірменії і місцевої буржуазії.

Великим громадським діячем і революційним демократом Вірменії був **Мікаель Налбандян** (1829–1866). Ще в юнацькі роки він

вступив у боротьбу, котра йшла між крупною вірменською буржуазією і духовенством з одного боку, і народжуючою вірменською різночинною інтелігенцією і біднотою — з другого. М. Налбандян в своїх ранніх творах висміює вірменське духовенство і буржуазію, що підтримували царизм і засилля кріпосників.

У роки напруженої боротьби за скасування кріпосного права в Росії і проведення селянської реформи М. Налбандян рішуче приєднався до російської революційної демократії. Світогляд М. Налбандяна складався безпосередньо під впливом творів Чернишевського та його сподвижників Шелгунова і Антоновича. Постійні переслідування, погрози арешту, хворобливий стан, змусили М. Налбандяна виїхати за кордон в 1859 р. Він побував у Відні, Берліні, Парижі, Лондоні, Венеції, Константинополі.

У Лондоні він знайомиться з О. І. Герценом і М. П. Огарьовим і підтримує з ними постійні зв'язки. В написаному в еміграції творі «Землеробство як вірний шлях» Налбандян виступає як послідовний матеріаліст і демократ. Він відстоює інтереси народних мас. Значна частина твору присвячена критиці капіталістичного ладу, формальної буржуазної демократії, критиці селянської реформи 1861 р. як кріпосницької проповіді селянської революції. Єдиним справедливим ладом Налбандян вважав соціалістичний. В своїй книзі він дає нарис контурів соціалістичного суспільства. Перебуваючи в Лондоні, М. Налбандян взяв активну участь в революційній діяльності. Є підстави вважати Налбандяна одним з організаторів революційної «Землі і волі». Програмна стаття Огарьова «Що треба народу» написана була з участю М. О. Серно-Соловйовича, М. Налбандяна, М. М. Обручова, О. М. Слепцова та ін. Після повернення із-за кордону в Петербург Налбандян в кінці 1862 р. був заарештований і посаджений в Петропавлівську фортецю. За станом здоров'я був звільнений і висланий до міста Камишина Саратовської губернії, де й помер.

За своїми суспільно-політичними поглядами Налбандян був переконаним революціонером-демократом. Як захисник нагальних

інтересів народу він гостро критикував кріпосницькі порядки в Росії, а також капіталістичний лад Західної Європи. Вважаючи шлях селянської революції єдино правильним, М. Налбандян постійно викривав конституційні ілюзії лібералів, вважаючи, що земля повинна належати не поміщикам, а народу. Селянська реформа 1861 р. в Росії, вказував Налбандян, нічого не дала народу і була несправедливою. Одержати землю народ може тільки, здійснивши революцію і поваливши уряд.

На думку М. Налбандяна, ті нещасні вірмени, котрі емігрують із своєї рідної країни, не зможуть знайти собі ні забезпеченого, ні тим більше щасливого життя ні в Туреччині, ні в Західній Європі. Туреччина — відстала, феодальна країна, яка жорстоко притискує вірмен. У західноєвропейських державах «кожна п'ядь землі на рахунок, все багатство зосереджено в руках капіталістів, свободи носять формальний характер, і емігрант повинен волочити жалюгідне існування, залишаючись вічно на становищі нужденного».

М. Налбандян визнавав за кожною нацією безумовне право на незалежне існування. Він боровся проти великодержавного шовінізму, насильницького «обрусіння» Вірменії. На прикладі буржуазних держав Західної Європи він показує справжню класову спрямованість буржуазної держави як знаряддя експлуатації народних мас. Буржуазна власність, на його думку, є величезне зло, котре утвердилося у світі завдяки насиллю та обману.

Для Налбандяна, пропагуючого перехід до соціалізму через селянську революцію і організацію селянської праці на націоналізованих землях, буржуазна держава є «тиранія, котра рівнозначна розбою». Тільки простий народ є справжнім носієм «як моральної, так і матеріальної сили нації». «Свобода сама по собі — одні лише слова і не може бути здійснена без вирішення економічного питання. Жодний вільний уряд, жодне вільне законодавство не може спасти людину від рабства, поки ця людина не буде визнана маючою право на землю. А поки цього немає, загальна злиденність буде посилюватись

і досягне гігантських розмірів». Налбандян вказував, що питання про землю кріпосний вирішить сам «з допомогою сокири». Питання «про людину і хліб» і в Росії і в Європі вирішиться, говорив Налбандян, — «рано чи пізно»... «І ніщо не зможе помішати цьому». Після революції «зникнуть існуючі державні системи», з'явиться новий лад, несучи з собою вирішення всіх наболілих питань. Своім могутнім словом М. Налбандян активно впливав на піднесення революційного руху у Вірменії.

Азербайджан

По Гюлістанському договору 1813 р. і Туркмангайському договору 1828 р. Північний Азербайджан був приєднаний до Росії. Проте це не принесло йому соціального і національного визволення трудящим масам. У 1830, 1837 і 1863 р. тут відбувся ряд повстань пригніченого селянства, спрямовані як проти місцевих феодалів, так і проти царської адміністрації.

Борячись проти національно-колоніального пригноблення кращі люди Азербайджану черпали духовні сили у великих творах революційних демократів Росії. Найбільш крупним просвітителем-демократом Азербайджану був **Мирза Фаталі Ахундов** (1812–1878). Він походив з міщан. У віці 20 років Ахундов відвідує російську школу і вивчає російську мову. З 1834 р. він на службі в канцелярії головноуправляючого на Кавказі барона Розена (в Тифлісі) в якості перекладача із східних мов на російську. В цей час близько знайомиться з декабристами, зісланими на Кавказ. У 1851 р. Ахундов був обраний дійсним членом Російського імператорського географічного товариства, а з 1864 р. був членом археографічної комісії з дослідження кавказьких і закавказьких архівів. Помер М. Ахундов в 1878 р. в Тифлісі.

М. Ахундов залишив велику літературну спадщину, в якій дано глибоке вирішення питань філософії, суспільно-політичного життя сучасного йому Азербайджану. Будучи оригінальним мислителем,

Ахундов критично переробив твори Спінози, Монтеск'є, Вольтера, Гельвеція та ін. філософів, особливо російських революційних демократів. Будучи матеріалістом в розумінні законів природи, Ахундов рішуче боровся з релігійними забобонами, викривав реакційну роль ісламу. Він був рішучим прихильником проведення демократичних реформ на Сході. В своїй творчості він захищає інтереси азербайджанського народу. Рішуче боровся проти мюридизму як знаряддя феодально-клерикальної реакції, що знаходився на службі іноземних колонізаторів. В особі «цивілізованих» англійських колонізаторів вбачав лютіших ворогів народів Сходу, зокрема Азербайджану. «Всьому світу відомо, — писав він, — як звертаються англійці з населенням Індії. Хіба Англія, володіючи цивілізацією і встановивши конституцію, звертається з індійським народом краще, ніж деспот? Якщо порівняти їх з деспотом, то останній куди краще англійців». Непримиримо борячись з мюридизмом, Ахундов вбачав у русі Шаміля загрозу для народів Кавказу, орієнтацію на султанську Туреччину. Заставу прогресивного розвитку Азербайджану М. Ахундов бачив тільки в союзі з російським народом. За своїми політичними переконаннями він був демократом.

4. Політичні погляди мислителів Казахстану

XIX ст. було переможним в історії Казахстану. Над великою країною, що відрізнялася економічною відсталістю і феодальною роздрібленістю, цілком нависла загроза повного поневолення. Вся система суспільних відносин відзначалася особливо застійним характером. Купка феодалів жорстоко експлуатувала народні низи. Казахський народ в особі найбільш розумних і далекозорих своїх діячів розумів, що приєднання Казахстану до Росії, хоч і позбавляє казахські жузи (об'єднання кількох орд) політичної самостійності, все ж є благом проти системи експлуатації, заснованої на хижацькому пограбуванні, котру встановили Коканд і Хіва.

Ряд передових представників казахського народу встає на шлях зближення з російським народом і черпає запас нових по-своєму змісту ідей в творах російських письменників і особливо революційних демократів. У другій половині XIX ст. Казахстан висуває таких видатних просвітителів, як **Чокан Веліханов**, **Ібрай Алтинсарін** і **Абат Кунанбаєв**, котрі присвятили своє життя і творчість освіті казахського народу. Так, **Чокан Веліханов (1835–1865)** був вченим істориком, публіцистом–демократом. Походив він із султанського роду, хана Абая, вчився в Омському кадетському корпусі, будучи офіцером, близько зійшовся з демократичною інтелігенцією міста Омська. Ч. Веліханов був знайомий із засланим петрашевцем С. Ф. Дуровим та ін., що справили на нього формування його демократичного світогляду. Веліханов був особисто добре знайомий з великими вченими Д. І. Менделєєвим, Семеновим-Тян-Шанським та іншими. Його переконання були близькі до революційної демократії, він досконало вивчав твори В. Г. Белінського і М. Г. Чернишевського, перебуваючи в Петербурзі в 1860–1861 роках.

Веліханов вважав іслам великою народною бідою і багато сил присвятив викриттю реакційного мусульманського духовенства. Він вважав, що шляхом освіти можливо оздоровити суспільний лад Казахстану, а народ із допомогою науки і освіти зможе подолати соціальний гніт. Відомим просвітителем казахського народу був Ібрай Алтинсарін (1841–1889) — автор «Киргизької хрестоматії», «Записок про волосні школи» і «Що ми бачимо у цивілізованих народів?». Алтинсарін був одним із засновників казахського алфавіту, казахської письменності і літературної мови. Перший став насаджати в Казахстані викладання в школах казахською мовою. «Школи — це головні пружини освіти киргизів, — писав Алтинсарін, — на них і в особливості на них надія: в них же і майбутність киргизького народу».

Великим просвітителем Казахстану був **Абай Кунанбаєв (1845–1907)**. Він походив із стародавньо-султанського роду. Навчався спочатку у мулли, а потім в Семипалатинську в місцевому медресі.

Тут він вивчав твори класичних авторів Сходу Фірдоуси, Нізамі, Алішера Навої, вивчає арабську мову і російську. Добре знав твори Пушкіна, Лермонтова, Крилова, Белінського. В Семипалатинську познайомився з російськими політичними засланими. І як наслідок, Кунанбаєв став видатним просвітителем казахського народу і викривачем всієї феодально-бійської верхівки. Він послідовно виступає на захист інтересів простого народу. Він боровся проти релігійного мракобісся, засилля родової знаті і феодалів, їх знування над народом, проти феодальних міжуособиць, неуцтва, злиденності народних мас і політики пограбування народу як своїми казахськими феодалами, так і царськими чиновниками.

Віра в силу розуму і освіти давала Абаю надію на те, що його народ зможе зірвати з себе ланцюги вікового рабства.

Розділ XXII ПОЛІТИЧНІ ТЕОРІЇ В ЗАХІДНИХ І ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ У ХІХ СТОЛІТТІ

1. Характерні риси прогресивної політичної думки

Політичні погляди передових мислителів в країнах західних і південних слов'ян (болгар, сербів, чехів, поляків, словаків) в ХІХ ст. і склалися і формувалися в складних і своєрідних умовах. Характерними рисами, що відрізняли ці країни в економічних і політичних питаннях, були панування феодально-кріпосницьких відносин, гальмування темпів розвитку капіталізму (за виключенням Чехії та окремих районів Польщі), тісне переплетіння соціального гніту з гнітом національним. До 70-х років ХІХ ст. західні і південні слов'яни (за виключенням Сербії, що була самостійним князівством) перебували під іноземним пануванням і не мали незалежної національної державності. Болгари страждали під деспотичним турецьким ярмом і лише в результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. одержали свою національну державність. Чехи і словаки знаходились під гнітом монархії Габсбургів. Польща з кінця ХVІІІ ст. була поділена між Пруссією, Австрією і царською Росією. В такій обстановці боротьба за національно-державну незалежність набувала для південних і західних слов'ян гостроту і актуальність.

В національно-визвольних рухах цих країн, спрямованих проти іноземного ярма, брали участь майже всі верстви населення, починаючи з селянства, напівпролетарських і пролетарських мас і кінчаючи національною буржуазією і окремими групами дворянства. Пригноблені народні маси — селянство, міська біднота, основна сила національно-визвольного руху, були зацікавлені в найбільш радикальних методах боротьби за національне і соціальне визволення, і добивалися як визволення від іноземного гніту, так і знищення кріпосницьких порядків. Національна ж буржуазія, боячись масового народного руху, хотіла лише зміцнити свої класові позиції в економічній і політичній галузі шляхом реформ, на основі компромісу з феодальною реакцією власної країни і панівними класами, що пригнічують націю.

Відповідно цьому в політичній ідеології західних і південних слов'ян чітко виступали два напрями, що боролися між собою: революційно-демократичний і буржазно-ліберальний, реформістський. Представники першого напрямку — революційні демократи слов'янських країн стали виразниками інтересів пригнобленого селянства і міського трудового люду, пропагандистами ідей селянської антифеодальної революції. Вони прагнули вести боротьбу за національно-державну незалежність слов'янських народів на основі революційних методів ліквідації феодально-кріпосницьких порядків. Прогресивні сили Болгарії, Сербії, Польщі, Чехії і Словаччини орієнтувалися на передові думки Росії: декабристів, праці Герцена, Белінського, Чернишевського, Добролюбова.

2. Передова політична думка в Болгарії

У першій половині XIX ст. Болгарія перебувала під чоботом султанської феодально-деспотичної Туреччини, ставши великим гальмом на шляху економічного і культурного розвитку Болгарії, над

якою нависла реальна загроза самого існування болгарського народу в якості самостійної нації. Турецькі власті протягом віків докладали немало зусиль до того, щоб отуречити болгарський народ, проводили грубу асиміляторську політику. Турецьке панування в Болгарії викликало незадоволення, наростання національно-визвольного руху, хвилю стихійних селянських повстань. Політичне становище в країні характеризувалося назріванням революційної ситуації. Тільки народна революція могла вирішити головну мету національно-визвольного руху в Болгарії: знищення варварських феодально-кріпосницьких порядків, повалення турецького гніту і утворення незалежної демократичної болгарської національної держави.

Головними рушійними силами національно-визвольного руху були болгарське селянство і міська біднота. Що стосується болгарської буржуазії, то вона схильна вести політику змови з турецькими гнобителями, політику зради національних інтересів.

Справжніми виразниками інтересів трудящих мас, глашатаями ідеї народної революції для досягнення соціального і національного розкріпачення багатостраждального народу явилися такі передові мислителі, як Василь Левський і Христо Ботев. **Василь Левський** (1837–1873) був прихильником всенародного повстання проти турецького панування з метою ліквідації феодальних порядків і утворення Болгарської Народної Республіки. Левський, виступаючи за широку народну революцію, всіляко попереджував проти неорганізованих та одиноких виступів окремих загонів болгарських повстанців, вважаючи, що успішну революційно-визвольну боротьбу можуть вести лише великі, централізовані, добре законспіровані революційні організації. Левський розпочав велику революційну діяльність, став крупним організатором народного повстання проти турок і болгарської буржуазії.

Видатним мислителем був поет **Христо Ботев** (1848–1876), на якого великий вплив зробила революційна Одеса, де він вчився в 1863–1866 рр. Тут він встановив зв'язки з російською революційною

інтелігенцією. В 1867 р. виключений із гімназії за свободомислення Ботев повертається на батьківщину, де цілком віддає всі сили і здібності справі боротьби за визволення Болгарії. Через переслідування властей він емігрував у Румунію, почав видавати газети «Слово болгарських емігрантів» і «Прапор», на сторінках яких виступає з рядом блискучих, насичених революційним духом публіцистичних статей. У 1874 р. Ботев очолив революційний центральний комітет, що вів енергійну підготовку повстання проти турецького гніту. 1876 р. Ботев загинув у боях болгарських революціонерів проти турецьких каральних загонів. В його працях червоною ниткою проходить думка про те, що антинародна сутність політики болгарських імущих класів, феодалів-кріпосників і крупної торговельно-промислової буржуазії може бути ліквідована тільки шляхом народної революції і Болгарія може стати самостійною державою.

Формуючи програму народної революції, рушійною силою якої повинно бути селянство, Ботев вважав, що безпосереднім результатом революції стане створення уряду. Цей уряд, спираючись на трудящі маси, здатний здійснити докорінні суспільні перетворення і побудувати соціальну республіку.

Х. Ботев постійно підкреслював значення систематичної пропаганди ідей революційної боротьби серед широких народних мас і особливо ролі і значення свідомого керівництва революційним рухом, його організації і спрямування по правильному шляху. «Що заважає нашому народу скинути з шиї ярмо турецького деспотизму? — писав Ботев. — Відсутність сили, коштів, патріотизму, революційної пропаганди? Історія нашого господарювання, окремих наших повстань і тієї допомоги, котру ми багато раз надавали народним повстанням, що проходили біля нас, досить ясно показує, що у нас є і сили, і кошти, і патріотизм, але не дістає широкої пропаганди, необхідної для того, щоб зв'язати окремі розрізнені революційні виступи місцевого характеру воедино, дати їм відповідний напрям і вказати

мету, до якої необхідно прагнути. Ось чого не дістає нашому народу! Ось те святе, благородне діло, за котре треба серйозно взятися».

У своїх статтях і в практичній діяльності Ботев послідовно і неухильно боровся за те, щоб в Болгарії була організована «сітка революційних комітетів з їх пропагандою, котра б давала тон і напрям кожній обдуманій народній демонстрації...», котра об'єднувала б революційні сили народу, дала їм напрям і визначила час повстання». Ботев вважав наявність бойової революційної організації однією з основних умов успіху народної революції.

Болгарський революціонер гостро критикував буржуазну лжедемократію, викривав лицемірство західноєвропейських буржуазних лібералів, котрих називав «цивілізованими європейськими вовками». На його Ботева, тільки революція могла б позбавити робітничий клас і селянство Болгарії, як і всієї Європи, від експлуатації. Суспільно-політичні погляди Х. Ботева відображають революційно-демократичний напрям політичної думки. Йому належить чільне місце в скарбниці політичної думки Болгарії XIX ст.

3. Прогресивні політичні ідеї в Сербії

Протягом першої половини XIX ст. Сербія в результаті цілого ряду повстань проти турецького ярма, а також завдяки допомозі російських військ в боротьбі проти Туреччини оформилася як самостійне феодальне князівство. Однак повної незалежності від Туреччини це князівство не мало. Окремі території, населені сербами, входили також до складу Австро-Угорської монархії. Розвиток капіталізму в аграрній країні, де панував в основному феодально-кріпосницький устрій в економіці, котрої ще зберігалися пережитки напівпатріархальних відносин, відбувався аж до кінця XIX ст. занадто повільними темпами. Робітничий клас був малочисельний і розпрошений.

Найбільш яскравим вираженням потреб пригніченого сербського селянства та інших верств, дрібних виробників, що піддавалися жорстокому соціальному гніту, були суспільно-політичні погляди **Святозара Марковича** (1846–1875). На формування поглядів Марковича, який одержав освіту в Росії, великий вплив справили праці Герцена і Чернишевського. «Ми повинні, — писав Маркович в 1869 р., — стати для сербського народу тим, чим Чернишевський, Добролюбов та інші були для російського народу». Маркович багато зробив для того, щоб ідеї його вчителя — Чернишевського стали доступні сербському народу. На сторінках заснованої ним газети «Радник» («Робітник») Маркович систематично «друкував переклад глав роману Чернишевського «Що робити». В праці «Основи народної економіки, або науки про народний добробут» Маркович дав науково-популярний виклад основних економічних поглядів Чернишевського. Він показав, що Чернишевський, на противагу Міллю, який вважав приватну власність основою природного економічного розвитку, виходить із повного заперечення приватної власності і визнання колективної власності найбільш доцільною основою справді справедливого соціального устрою. «Я хотів, — писав Маркович з цього приводу, — слідувати за Чернишевським, створити соціалістичну політичну економію».

Шлях до радикального вирішення завдань соціального і національного розкріпачення сербського народу Маркович вбачав тільки в народній, селянській революції сербського народу в союзі з іншими пригніченими народами, насамперед слов'янськими. Формулюючи цілі і завдання народної, селянської революції, Маркович виходив із положення, що основою будівництва майбутнього соціалістичного суспільства буде селянська община (задруга). Народна революція, на думку Марковича, повинна «визволити наш найбільш чисельний клас — трудове селянство від феодальної і бюрократичної експлуатації і організувати нашу сільську задругу». Великого значення в будівництві соціалізму Маркович надавав також створенню споживчих

ремісничих об'єднань. Маркович ідеалізував селянську общину, вважаючи її готовим осередком соціалізму. Він визнавав, що К. Маркс першим вказав спосіб вирішення соціального питання, організовуючи в одну партію пролетаріат всіх країн. «Маркович відчув на собі сильний вплив основоположників наукового соціалізму. Про це свідчить його спеціальна робота «Про соціалізм і робітниче питання», в якій виклав основні положення «Маніфесту Комуністичної партії».

4. Розвиток політичної думки в Польщі

З кінця XVIII ст. Польща перестає бути самостійною державою в результаті поділів її території в 1772, 1793 і 1795 р. між Австрією, Пруссією і Росією. В боротьбі проти польських магнатів та іноземного ярма в Польщі з початку XIX ст. сформувався широкий фронт національно-визвольної боротьби. Неоднорідність класового складу обумовила і різні політичні погляди, що відображали інтереси різних соціальних груп, представлених в цьому русі. Найвидатнішими діячами польського революційного руху, які відіграли велику роль в розвитку прогресивної політичної ідеології в Польщі в першій половині XIX ст. були А. Міцкевич, І. Лелевель, С. Ворцель, С. Сераковський, Е. Домбовський, Я. Домбровський.

Адам Міцкевич (1798–1858) — геніальний польський поет, один із видатних і активних учасників польського патріотичного національно-визвольного руху. На формування світогляду і поетичну творчість його великий вплив справили особисте спілкування під час перебування в Росії з К. Рилесвим, А. Бестужевим і дружба з О. С. Пушкіним. Свій поетичний геній Міцкевич повністю поставив на службу патріотичній справі визволення своєї вітчизни від соціального і національного гноблення та пропаганді ідей дружби і миру між вільними народами. В результаті поразки польського повстання 1830–1831 рр. Міцкевич деякий час віддавав

данину релігійно-містичній теорії «польського месіанізму», що виходила з положення про те, що поляки становлять собою «богообраний народ», котрий відіграє виключну роль у всій історії людства. В кінці 40-х років помічається поступовий відхід Міцкевича від месіанських поглядів і перехід на позиції революційно-демократичного утопічного соціалізму.

Утопічні ідеї соціалізму Міцкевича викладені в ряді статей, надрукованих в 1849 р. в Парижі в газеті «Трибуна народів». В них поет закликав до згуртування всіх революційних сил польського та інших народів для боротьби «проти царя, королів і кабінетів» і за організацію демократичної республіки.

А. Міцкевича не задовольняла боязкість утопічних соціалістів Сен-Симона і Фур'є, особливо в питанні про необхідність ліквідації приватної власності на знаряддя і засоби виробництва і заперечення ними значення активної революційної політичної боротьби народних мас. Міцкевич піддав жорсткій критиці угодицьку політику дрібнобуржуазного радикала Луї Блана. Що стосується утопічно-соціалістичної програми самого Міцкевича, то їй властива нечіткість і суперечність. З одного боку, вона закликала до активної революційної діяльності народних мас, а з другого висувалась теза про злиття «моральної сили» революції з «релігійною ідеєю». І все ж він залишається одним із благородних представників польських дворянських революціонерів, які служили справі соціального та національного визволення польського народу.

Видатне місце в історії передової політичної думки в Польщі посідає **Іоахил Лелевель** (1786–1861) — один із діячів польського повстання 1830–1831 рр., представник послідовно революційного крила в керівництві цим повстанням. Лелевель висунув демократичну політичну програму. Він закликав до зброї всю стару Польщу, надання громадянських прав євреям і селянам, наділення останніх землею, відновлення Польщі на основах демократії і рівності, перетворення національної боротьби за свободу інтересів всіх народів.

У своїх працях Лелевель сформулював висновок, що основною рушійною силою в історії розвитку Польщі є боротьба класів і феодалів-землевласників і поневоленого селянства. Основний зміст історичного процесу визначається активністю народних мас, його політичні погляди стали теоретичним обґрунтуванням політичної програми революційно-визвольного руху в Польщі.

У 30-х рр. XIX ст. на арену політичної боротьби Польщі виступив **Станіслав Ворцель** (1799–1857) — керівник польських емігрантських революційних організацій «Грундзедз», а потім «Польський народ», програмною вимогою котрих явились ліквідація приватної власності на землю. Політичні погляди Ворцеля відображені в його рефераті «Про власність» (1836). Ворцель вважав, що на зміну існуючим формам власності повинна прийти колективна власність на засоби виробництва. В майбутньому соціалістичному суспільстві, вказував Ворцель, припиниться егоїстична боротьба людей за власність, зникне експлуатація і економічна нерівність, буде панувати принцип рівної участі всіх громадян в управлінні державою. На його думку, соціалістичне суспільство буде організовано на засадах федеративного об'єднання рівноправних націй. Він виступав за зміцнення дружби польського народу з російським народом і спільну боротьбу проти царизму і кріпосницького ладу. В цілому він був видатним демократом, патріотом, все своє життя присвятив справі визволення Польщі від соціального і національного гніту.

До числа прогресивних діячів Польщі відноситься **Сігізмунд Сераковський** (1826–1863) — учасник і герой польського повстання 1863 р. Сераковський був одним із помічників Чернишевського в «Современник», в якому і друкував статті з польського питання. Він був близький до Добролюбова і Шевченка. Коли спалахнуло польське повстання 1863 р., Сераковський разом із білоруським революційним демократом К. С. Калиновським організував селянські загони, які давали відсіч царській поліції, армії, знищували найбільш ненависних народу поміщиків. Сераковський за своїми політичними поглядами

був революційним демократом і боровся зі зброєю в руках за визволення польського народу. 27 квітня 1863 р. в бою з царськими військами Сігізмунд Сераковський був поранений, попав у полон і за вироком суду був страчений. Герцен в газеті «Колокол» присвятив некролог Сераковському, в якому оцінив його як справжнього революціонера-демократа.

Одним із видатних діячів національно-визвольного руху в Польщі був **Едвард Дембовський** (1822–1846). В 1842 р. Дембовський став співредактором і одним із засновників журналу «Научное обозрение», що виходив у Варшаві і відіграв видатну роль в формуванні революційних поглядів польської молоді. Дембовським були написані статті «Польська самородна філософія», «Думки про майбутню філософію» та ряд інших творів. У них він критикував політичне вчення Гегеля і його апологетику пруської абсолютиської монархії. Він також піддав критиці погляди Сен-Сімона і Фур'є як недостатньо послідовні, оскільки ці мислителі не прийшли до повного заперечення приватної власності. Дембовський вказував, що в майбутньому соціалістичному суспільному ладі приватної власності на засоби виробництва не повинно існувати. При соціалізмі праця стане суспільно-корисною і обов'язковою для всіх, а розподіл суспільного продукту повинен відбуватись по праці.

У спробі створити справжню філософію, що відкривала б шлях для борців за перебудову світу Дембовський в статті «Польська самородна філософія» проводить думку про те, що пора старих, схоластичних, відірваних від життя філософських систем безповоротно минула. Філософія майбутнього повинна, на думку Дембовського, відповідати найістотнішим потребам людства і вказувати йому прямі шляхи до неминучого визволення. Цей політик першим з польських революційних діячів порвав з релігією та ідеями польського месіанізму. Він вважав релігію знаряддям придушення народу, а католицизм реакційною силою, що гальмує розвиток революційного мислення польських селян. Згідно його поглядів, вищою силою,

покликаного змінити світ, є розум. На вищому ступені розвитку органічної природи з'являється, на його думку, людський розум, котрий стає творчим розумом, тобто активною силою, здатною перебудувати світ. Ця концепція є ідеалістичною.

Дембовський був активним учасником боротьби за соціальне і національне розкріпачення своєї батьківщини. Він брав участь у таємних революційних організаціях — «Союзі польської нації» і особливо в «Союзі плебеїв». Коли у лютому 1846 р. спалахнуло краківське збройне повстання, Дембовський став одним із видатних його керівників. У кінці лютого 1846 р. він був убитий австрійськими солдатами в одному з передмість Кракова. Політичні погляди Дембовського знайшли відображення в програмі краківського «народного уряду», що вимагала скасування кріпосного права і наділення селян землею. В цілому діяльність Дембовського носила революційно-демократичний характер.

Одним із найвидатніших революційних діячів Польщі, який прийняв політичну програму революційної демократії, є **Ярослав Домбровський** (1836–1871). У 1855 р. він закінчив Кадетський корпус в Петербурзі. Під час перебування в Росії він зблизився з російськими революційними демократами, брав участь у таємному гуртку, разом з Сераковським, Калиновським, Врублевським. Гурток знаходився під сильним впливом ідей Белінського, Герцена і Чернишевського. В 1859 р. Домбровський поступив в академію генерального штабу, в період навчання він ще більше зблизився з Сераковським і через нього — з революційними польськими організаціями. Після закінчення академії Домбровський був направлений у Варшаву, де вступив у таємну організацію «червоних», що ставила своєю метою організацію революційного перевороту в Польщі.

Політична програма «Центрального національного перевороту», куди входив Я. Домбровський, була в цей час близькою до програми революційної «Землі і волі» 70-х років. Вона передбачала організацію збройного селянського повстання проти царизму і поділу поміщицької

землі між селянами. В 1862 р. Домбровський був арештований і засуджений до 15 років каторжних робіт. Йому вдалося втекти з в'язниці і деякий час переховуватись від царських жандармів, він брав активну участь в російських підпільних організаціях. У 1865 р. емігрував до Парижу. Під час Паризької Комуни Домбровський рішуче встав на бік паризьких робітників і був призначений головнокомандуючим збройних сил Комуни. Геройська поведінка Домбровського на цій посаді зробила його найпопулярнішим генералом Комуни, любилимцем комунарів. У травні 1871 р. Я. Домбровський був смертельно поранений. Похований з почестями.

5. Політична думка в Чехії і Словаччині

Починаючи з XVI ст. Чехія попала під владу габсбургської монархії. Чеський народ відчував сильний вплив грубо-асиміляторської політики австрійських властей. У Словаччині панував гніт угорських феодалів-магнатів, які всіляко гальмували господарський і культурний розвиток країни, душили свободу словаків. Чехія по рівню свого господарського розвитку і по ступеню капіталістичних відносин стояла вище від австрійської абсолютної монархії. Особливо швидко капіталістичні відносини в Чехії були помітні в першій половині XIX ст. Вони сприяли загостренню класових і національних протиріч в країні, росту опору трудящих мас режиму соціального і національного гноблення. Загострювалися також протиріччя між економічно міцніючою чеською буржуазією і крупною німецькою торговельно-промисловою буржуазією, що володіла ключовими позиціями в економіці країни.

Ідеологи значної частини чеської буржуазії (Ян Колар, Павел Шафарик, Антон Марек) в інтересах теоретичного обґрунтування боротьби проти сильного німецького конкурента піднімають на щит ідеї панславізму, закликають до об'єднання слов'янських народів, в тому числі чехів і словаків, під егідою російського царизму.

Найбільш чітко ідеї крайнього панславізму були виражені в політичних поглядах Панки (Чехія) і Штура (Словаччина). Друга частина чеської буржуазії, що тримала курс на угоду з панівними класами габсбургської монархії, висунула в особі свого ідеолога Франтішка Палацького на противагу «російському панславізму» принцип «австрославізму», тобто гасло об'єднання слов'янських народів Центральної Європи під егідою габсбургської монархії.

Обидва названих напрями в ідеології чеської буржуазії в однаковій мірі намагалися підкорити своєму керівництву національно-визвольний рух трудящих, маючи за мету відлучити трудящі маси від революційного шляху боротьби. Однак стихійний опір робітників і селян режиму соціального і національного гноблення нерідко, особливо в період революційної ситуації, переростали межі, відведені цьому опору ідеологією буржуазних лібералів-реформаторів. Це яскраво проявилось в період революції 1848 р., коли робітничі і селянські маси в Чехії відкрито виступили з радикально-демократичними вимогами. Головною революційною силою був молодий чеський робітничий клас, який не висував самостійної пролетарської політичної програми. Революційний рух трудящих фактично очолювали дрібнобуржуазні радикали-демократи.

Найвідомішими представниками дрібнобуржуазного радикального руху в період революції 1848 р. були Й. Фріч, К. Сабіна, К. Сладковський і Ф. Капп, на політичні погляди яких великий вплив справили твори Белінського і особливо Герцена. Один із видатних керівників пражського повстання в червні 1848 р. **Й. Фріч** (1804–1876) сформулював послідовно-демократичну політичну програму, яка вимагала негайної революційної ліквідації всіх феодальних інститутів і скасування феодальних повинностей для селянства. Однак гасла про наділення селян поміщицькою землею програма не висувала, а тому і не могла залучити широкі верстви пригнобленого чеського селянства до активної участі в червневому повстанні 1848 р. Він вів непримиренну боротьбу з реакційною націоналістичною партією «Старочехів».

Другий лідер празького повстання — **Карел Сабіна** (1811–1877) розвинув ідею утопічного соціалізму. В ряді статей, опублікованих в газеті «Пчели» і журналі «Табор», він висунув гасла боротьби не тільки проти феодально-кріпосницьких порядків, але й проти чеської буржуазії і піддав гострій критиці чеських буржуазних лібералів. Сабіна енергійно відстоював ідею суверенного народу, боровся за необхідність реального забезпечення рівноправ'я усіх громадян в усьому суспільному житті. У кінці свого життя після шестирічного тюремного ув'язнення Сабіна відійшов від активного суспільного життя.

На позиціях дрібнобуржуазного утопічного соціалізму стояв і **К. Сладковський** (1823–1880) — також активний керівник празького повстання. Він висунув політичну програму, що вимагала ліквідацію революційним шляхом феодальних пережитків і проведення широких демократичних реформ. Сладковський прагнув до встановлення дружніх зв'язків чеського революційного руху з революційними рухами в інших країнах, зокрема Німеччини та Угорщини.

Ідеали утопічного соціалізму розвивав **Ф. Капп**, який виступав за революційне повалення ярма габсбургської монархії. Проте він помилково вважав, що один цей акт революційної ліквідації панування Габсбургів нібито сам по собі буде вирішальною умовою забезпечення негайного переходу до будівництва «соціалізму». На його думку, цей перехід зовсім не вимагає ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Він вважав, що нова «демократична держава», що виникне в результаті перемоги народної революції, здатна поступово, використовуючи закон економічної конкуренції, примусити володарів приватних підприємств передати ці підприємства державі. Незважаючи на утопізм і дрібнобуржуазну обмеженість своєї програми боротьби за соціалізм, Ф. Капп у практичній діяльності енергійно боровся проти ідеології буржуазного лібералізму і реформізму, сміливо закликав до революційної боротьби в ім'я національного і соціального розкріпачення трудящих Чехії.

Розділ XXIII ПОЛІТИЧНЕ ВЧЕННЯ МАРКСИЗМУ

1. Основоположники нового вчення

Марксизм як політичне вчення виник в 40-х роках XIX ст., коли пролетаріат утвердився в умовах капіталізму в ряді країн Європи і Америки, коли загострилися суперечності між виробничим відносинами і продуктивними силами. Батьківщиною марксизму стала Німеччина, в якій визрівали причини буржуазної революції. Сюди в 40-х роках XIX ст. перемістився революційний рух, а Карл Маркс (1818–1883) і Фрідріх Енгельс (1820–1895) стали творцями наукового комунізму. Батьківщиною К. Маркса та Ф. Енгельса була Рейнська провінція, частина відсталого на той час Німеччини, на котру вплинула французька революція і яка за ступенем свого капіталістичного розвитку перевершувала всі частини Німеччини. В Рейнській провінції були знищені кріпосна залежність і феодальна політична роздробленість, скасовані церковні володіння, реформовані були за французьким зразком адміністративний поділ, суд, фінанси, цивільне право. Саме вони справили глибокий вплив на подальший розвиток економіки, політичного життя, на погляди суспільства в Німеччині.

Карл Маркс народився в місті Трірі в 1818 році в сім'ї адвоката. По закінченню юридичного факультету Берлінського університету

він блискуче захистив докторську дисертацію «Відмінності між натурфілософією Демокрита і Епікура» (1841). Хоч у цій праці Маркс стоїть на ідеалістично-гегельянській точці зору, однак уже тут проявляється його революційний демократизм, прагнення підпорядкування філософії політичній боротьбі проти германського абсолютизму. Він відмовився зайняти посаду професора. З 1842 року К. Маркс працює в «Рейнській газеті», де формуються його матеріалістичні й комуністичні погляди.

Фрідріх Енгельс народився в місті Бармені у 1820 році в сім'ї текстильного фабриканта. Батько взяв його з гімназії за рік до закінчення курсу. Працював у конторі, займався самоосвітою. З кінця 1842 року Енгельс працював в Англії службовцем на прядильній фабриці, пайщиком котрої був його батько.

Молоді Карл Маркс і Фрідріх Енгельс стали на шлях революційного демократизму, виступали активними борцями за політичну свободу, сміливо викривали реакцію, свавілля і бюрократію. Вони спрямували свої зусилля на з'ясування шляхів реального визволення трудящих мас від будь-якої експлуатації, різних форм пригноблення, безправ'я, нерівності. Вони поставили перед собою завдання накреслити контури суспільства, котре зможе подолати відчуження працівника від власності і влади, розумно організує суспільне життя, забезпечить гармонійний розвиток особистості.

При цьому К. Маркс і Ф. Енгельс особливу увагу звертають на вивчення проблем, пов'язаних із державою, законодавством, політикою тощо. В результаті таких досліджень і з'явилася політична концепція марксизму про диктатуру пролетаріату, пролетарську революцію, державу і право.

Особливість марксистського підходу до вивчення названих проблем полягає в тому, що аналіз явищ політичного життя спрямований насамперед на вивчення класової суспільно-історичної формації, залежності політичних проблем від рівня суспільного поділу праці, класової структури і відповідних класових сил в суспільстві.

2. Карл Маркс і його політичні ідеали

Опинившись у вирі політичного життя, К. Маркс безпосередньо зіткнувся з болочими проблемами устрою і законодавства Німеччини, засуджує поліцейський деспотизм і свавілля, режим беззаконня, відстоює інтереси народу, свободи друку, народного представництва тощо. Все це сприяло переходу К. Маркса від ідеалізму та революційного демократизму до матеріалізму і комунізму. В багатьох його статтях, опублікованих у «Рейнській газеті», в центрі уваги знаходилися питання держави і права. На відміну від Гегеля, він ставить питання про нерозумність прусського державного і правового устрою, його невідповідність самій сутності держави, що потребує заміни на державу ідеально-демократичну.

Чинне законодавство Пруссії є втіленням свободи і розуму, вважав Гегель. Насправді воно є втіленням свавілля у формі закону. К. Маркс порівнює раціоналістичне тлумачення держави з відкриттям Коперніка, зазначаючи, що «центр ваги держави був знайдений у самій державі», що Макиавеллі, Кампанелла, Гоббс, Спіноза, Руссо, Гегель та інші стали розглядати державу людськими очима і виводити її природні закони з розуму і досвіду, а не з теології. У 1843 році К. Маркс оселився у місті Крейцнах, перебуваючи під впливом Фейербаха. Але він не копіював Фейербаха, бо у питаннях суспільства, держави і права Фейербах не подолав ідеалізму, а політику взагалі не вважав сферою, що заслуговує на увагу. К. Маркс вважав, що майбутнє Німеччини пов'язане з революцією. На його думку, прокинувшись, народ знищить прусський державний устрій і здійснить свої надії. Він надавав великого значення просвіті мас.

У полеміці з Руге Маркс відстоював революційно-демократичні переконання, зазначав, що свобода невіддільна від республіки. Монархія — абсолютна чи конституційна — заснована на одному принципі — презирстві до людини, її знедолення. Монтеск'є, стверджував Маркс, помилявся, вважаючи принципом монархії честь. Монархія,

тиранія, деспотія — все це визначення одного поняття. Всім їм протистоїть республіка, яка дає людині свободу. К. Маркс спростовує гегелівське положення, що держава стоїть над приватною власністю. Він переконаний, що дослідження держави, права мають спиратися на аналіз суспільства. Не держава породжує суспільство, а навпаки «у дійсності сім'я і громадянське суспільство становлять передумови держави».

Монархія, зазначав Маркс, є тільки однією з форм державного устрою, при тому вкрай недосконалою формою. Демократія не є і змістом, і формою. Головна вада монархії — в її деспотизмі, у відриві від народу. Для К. Маркса демократія — це суспільство, в якому відсутня приватна власність і фактично зникає політична держава. Основна відмінна ознака демократії, за К. Марксом, що за нею не людина — для закону, а закон — для людини; законом є буття.

Демократичний представницький лад він пов'язує із загальним виборчим правом, яке забезпечує участь у політичному житті всього народу. Наприкінці жовтня 1843 року К. Маркс переїжджає до Парижа, де під впливом французьких соціалістів і політичного життя Франції стає соціалістом. У його листах і статтях, опублікованих у «Німецько-французькому щорічнику», розкривається остаточний перехід від ідеалізму до матеріалізму і від революційного демократизму до комунізму. К. Маркс висвітлює взаємозв'язок буржуазного суспільства і держави, зокрема розкол суспільства. Буржуазне суспільство і буржуазна держава утворюють різні сфери життя індивіда. Без знищення буржуазної власності неможливо покінчити з експлуатацією і гнобленням трудящих, бо експлуататорів захищають буржуазна держава і право. Класом, здатним здійснити емансипацію народу, К. Маркс вважав пролетаріат. Він не ставить питання про політичну владу пролетаріату, але в загальних рисах висвітлює його роль як творця соціалізму.

У «Філософсько-економічних рукописах» (1844) він стверджує, що в самому суспільстві визначальним фактором є виробництво.

У «Святому сімействі» останнє розглядається з точки зору його об'єктивної ролі. Праці Маркса 1842–1847 рр. говорять про місце держави у системі «Базис-надбудова», у системі взаємовідносин класів і в структурі соціального спілкування, у просторі історії тощо. У праці «Злиденність філософії» він викриває дрібнобуржуазну сутність анархістського ставлення до держави, політики, політичного руху. Прудон вбачав у державі «головне зло», усунення якого, на його думку, дало б суспільству справжню свободу. Маркс обґрунтовує положення про необхідність політичної боротьби і пролетарської революції для знищення буржуазного суспільства і встановлення влади пролетаріату.

Ідея соціалістичної революції і встановлення пролетарської диктатури отримали подальший розвиток у «Маніфесті Комуністичної партії», а у праці «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» (1852 р.) на основі досвіду революцій 1848–1851 років, Маркс висунув тезу про необхідність зруйнування буржуазної машини. Аналізуючи заходи, вжиті урядом Франції після державного перевороту Луї Бонапарта, Маркс зробив висновок про необхідність злому буржуазної державної машини. «Всі перевороти, — зазначав він, — вдосконалювали цю машину, замість того, щоб зламати її». Влада капіталу, за К. Марксом, не є «демократичною, філантропічною і егалітарною», а являє собою диктатуру буржуазії, спрямовану проти трудящих. Свобода, вільне самовизначення для робітника — ілюзія. Лозунгом про свободу буржуазія прикриває свою класову диктатуру.

Паризька Комуна стала першим проявом і свідченням занепаду капіталізму, що почався. Той факт, що протягом двох з половиною місяців в одній з найбільш розвинутих капіталістичних країн того часу — у Франції — і в самому її центрі — Парижі — існував в особі Паризької Комуни робітничий уряд, показав усьому світу, що капіталістичний устрій не має колишньої міцності. Перед лицем двох ворожих армій — армії версальського уряду і армії пруссаків, що вторглася у Францію, — Паризька Комуна героїчно боролася

за національне і соціальне визволення робітників. Буржуазний уряд, що втік до Версаля, продемонстрував перед світом свою нездатність справитись власними силами з Паризькою Комуною. Тільки з допомогою пруських армій, шляхом змови з Пруссією цьому урядові вдалося задушити Паризьку Комуна. У результаті поразки робітничий клас втратив 70 тис. робітників. Проте в особі Паризької Комуни К. Маркс побачив не тільки новий тип держави — держави диктатури пролетаріату, а й нову форму політичної організації суспільства.

Комуна, писав К. Маркс, утворила в обраних загальним голосуванням по різних округах Парижа відповідальних міських гласних, яких в будь-який час можна було замінити. Більшість з них були робітники або визначні представники робітничого класу. К. Маркс відзначав, що Комуна була не парламентарною, а працюючою корпорацією, водночас і законодавчою, і виконавчою. Він бачив не тільки позитивні сторони Комуни, але й її помилки, різко критикував, зокрема за відмову від негайної націоналізації французького банку, за невміння організувати і залучити на свій бік селянство, за недостатню внутрішню організованість і дисциплінованість. Йому зовсім не імпонувала нерішучість керівників Комуни, їх примиренське ставлення до своїх класових ворогів, нездатність зрозуміти закони класової боротьби.

К. Маркс після Паризької Комуни приділяв особливу увагу розвитку вчення про соціалізм і комунізм, з'ясування ролі держави і права при соціалізмі. «Між капіталістичним і комуністичним суспільством, — зазначив він, — триває період революційного перетворення першого в друге. Йому відповідає і політичний перехідний період, і держава у цей час не може бути нічим іншим, як революційною диктатурою пролетаріату. У «Критиці Готської програми» К. Маркс ставить питання про те, як відбудеться перетворення державності в комуністичному суспільстві, які суспільні функції залишаться при комунізмі. На це питання, писав К. Маркс, можна відповісти тільки науково.

«Під «державою» на ділі розуміють урядову машину або державу, оскільки вона в силу поділу праці утворює свій власний, відособлений від суспільства організм». На думку К. Маркса комунізм має дві фази розвитку, першою або нижчою фазою комунізму, є соціалізм. При цьому залишається закріплена правом нерівність при відсутності приватної власності та експлуатації, у розподілі по принципу — «кожному по його праці». Право ніколи не може бути вище, ніж економічний устрій і обумовлений ним культурний розвиток.

«Але ці вади, — говорить К. Маркс, — в першій фазі комуністичного суспільства, в тому вигляді, як воно виходить після довгих мук родів з капіталістичного суспільства... На вищій фазі комуністичного суспільства, після того як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці і коли зникне разом із цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а сама стане потребою життя; коли разом із всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком, тільки тоді можна буде цілком подолати вузький горизонт буржуазного права, і суспільство зможе написати на своєму прапорі: кожному по здібностях, кожному по потребах».

Відповідно до його поглядів, право при соціалізмі необхідне як регулятор міри праці і споживання, обумовлених самими економічними основами соціалістичного суспільства, рівнем розвитку матеріального життя суспільства і свідомості людей. Праця Маркса «Критика Готської програми» розвивала вчення про соціалізм і комунізм, розкривала роль держави і права при соціалізмі, сприяла критиці програми німецької соціалістичної партії — двох соціалістичних течій (лассальянців та ейзенахців) і показувала їм шляхи об'єднання в єдину партію.

К. Маркс вів принципову боротьбу з питань держави з прудоністами, бакуністами — представниками анархізму. На відміну від

прудоністів, що заперечували необхідність насильницької революції, бакуністи відстоювали ідею насильницького повалення держави та існуючого устрою. Сама трактовка цієї революції бакуністами служила реакції, оскільки заперечувала необхідність пролетарської партії, політичної організації пролетаріату, встановлення диктатури пролетаріату. Бакуністи уявляли революцію як стихійний бунт, який здійснять люмпен-пролетарі та декласовані елементи, а не на робітничий клас, гегемонію якого в революції вони заперечували. Прихильники М. Бакуніна мріяли про чисту анархію, бездержавність, вільну федерацію автономних груп як форм майбутнього суспільства. Революції в тлумаченні бакуністів перетворювалися в ряд убивств, спочатку індивідуальних, а потім масових; зразковим революціонером вважався розбійник.

Відповідаючи бакуністам щодо сутності диктатури пролетаріату, К. Маркс довів, що союз пролетаріату з селянством і керівною роллю в цьому союзі пролетаріату поліпшить становище селянства і залучить його на бік революції. В цілому К. Маркс вніс вагомий внесок в історію не тільки філософії, економіки, але й політичної думки. Його вчення справило значний вплив на свідомість народів XIX і XX ст. Карл Маркс, за даними опитування громадської думки, проведеної Бі-бі-сі через Інтернет, визнаний як найбільший мислитель тисячоліття, автор теорії додаткової вартості і вчення про комунізм.

3. Ф. Енгельс — соратник К. Маркса в створенні марксизму

Ф. Енгельс, будучи в Англії, зблизився з діячами чартистського руху і вивчав досвід визвольної боротьби пролетаріату. Тут він остаточно переходить з позицій ідеалізму на позиції матеріалізму і комунізму. У серпні 1844 року, перебуваючи у Парижі, Ф. Енгельс познайомився

з К. Марксом. Ця зустріч поклала початок не лише їхній дружбі, а й спільній науковій діяльності і революційній боротьбі. У 1845 році виходить з друку їх спільна праця «Святе сімейство» і книга Ф. Енгельса «Становище робітничого класу в Англії». Протягом 1845–1846 років побачила світ їх друга спільна праця «Німецька ідеологія», в якій вперше сформульовано основні принципи історичного матеріалізму й теорії наукового комунізму. Велику роль відіграв Ф. Енгельс в організації в 1847 році «Союзу комуністів», брав участь у роботі його конгресів, склав програму «Союзу комуністів», написав разом із К. Марксом «Маніфест Комуністичної партії».

У січні 1848 року за революційну роботу серед паризьких робітників Ф. Енгельса вислали з Франції. Згодом він бере участь у баденсько-пфальцьському повстанні. У 1849 році Енгельс у Лондоні. До цього періоду належить його твір «Селянська війна в Німеччині», спільна з К. Марксом праця «Революція і контрреволюція в Німеччині» (1851–1852). В Англії Ф. Енгельс займається природничими науками, питаннями міжнародної політики і військової справи, бере участь у діяльності I Інтернаціоналу. Він спільно з К. Марксом боровся проти бакуністів, прудоністів і лассальянців. У 1871 році брав участь в організації кампанії на захист Паризької Комуні.

Після смерті К. Маркса він підготував до друку незавершені К. Марксом праці, продовжував керувати міжнародним революційним рухом. В останнє десятиріччя свого життя Ф. Енгельс написав «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії» (1886), «Діалектика природи» (1873–1883), які розвивали марксизм і відіграли велику роль в його пропаганді. Питання держави, її походження, розвитку були предметом роздумів Ф. Енгельса протягом усього свідомого життя. Ще молодим він критикував абсолютизм і реакцію, історичну школу права. У статті «Ернст Моріц Арндт» (1841 р.) так характеризуються представники цієї школи: «Трупи минулого, вони приводяться у рух своїми гальванічними струмами і прагнуть нас

переконати, що це — не механізм, а життя. Вони хочуть сприяти саморозвитку нації і приковують до її ніг колодку абсолютизму, щоб вона швидше просунулась вперед».

У 1843 році у статті «Прогрес руху за соціальну реформу на континенті» Ф. Енгельс, маючи на увазі буржуазну демократію, зазначав, що французька революція означає наступ демократії в Європі. «Демократія, як на мій погляд, — це будь-яка форма уряду, де мають місце внутрішні протиріччя... по суті, вона не що інше, як лицемірство. Політична свобода є облудною свободою, гіршою, ніж найгірше рабство». Це положення розкриває деякі елементи вчення про сутність буржуазної держави, про справжній характер буржуазної демократії. Ф. Енгельс зазначав, що буржуазна демократія становить собою не «природну форму» організації людського суспільства, до якої немовби останнє має прагнути, а лише політичну форму, одну з форм правління. Він вважав, що політична свобода — наслідок французької буржуазної революції, є, по суті, лише однією з форм суспільного рабства. Він стверджував, що створюючи ілюзію загальної рівності, політична свобода у буржуазній державі закріплює фактичну нерівність класів, маскуючи собою деспотичну владу одного класу над іншим. Згідно з його поглядами, буржуазна демократія як брехня й лицемірство, а лицемірство не може довго існувати, бо приховані в ньому суперечності обов'язково вийдуть на поверхню. Справжня свобода, справжня рівність — це і є комунізм.

У праці «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельс дає глибокий аналіз становища та історичної ролі робітничого класу, ставить питання про необхідність завоювання ним політичної влади. «Пролетаріат не зможе позбутися безправ'я, поки влада перебуває в руках багатіїв». Єдиним можливим виходом є пролетарська революція. Отже, Енгельс, як і Маркс, став на позиції пролетарської революції, на позиції комунізму. Їх спільна праця «Святе сімейство» (1844) визначає, що буржуазна держава є продуктом буржуазного

суспільства. Буржуазія, пишуть вони, вбачає в державі «офіційний вираз своєї виключної влади» і політичне визнання своїх особистих інтересів.

Основи нового, матеріалістичного розуміння історії, вчення про базис і надбудову, про суспільство, класи й державу, про комуністичну революцію сформульовані ними в роботі «Німецька ідеологія» (1845) висвітлюючи справжню природу і цілі буржуазної держави, Маркс і Енгельс називають її платною служницею буржуазії. «Буржуа, — пишуть Маркс і Енгельс, — добре оплачують свою державу і примушують націю оплачувати її, щоб мати можливість безкарно платити мало; доброю платнею держава забезпечує себе в особі державних службовців силу, котра їх охороняє, — поліцію». Головне завдання пролетаріату, говорили, повалення буржуазії з її урядом та її законами і встановлення своєї влади. Диктатуру пролетаріату вони розглядають як державу перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. У «Маніфесті» висвітлена соціальна сутність держави, визначені умови її зникнення.

Основоположники марксизму вели боротьбу проти анархістської теорії держави. У статті «Про авторитет» (1873–1874) йдеться про те, що держава, а разом з нею і політичний авторитет, проти якого активно виступають анархісти, зникнуть лише в результаті остаточної перемоги світової пролетарської революції. 1870–80-ті роки були періодом найбільш інтенсивної теоретичної роботи Ф. Енгельса. Протягом цих двох років створені ним такі роботи як «Житлове питання», «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейєрбах», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Роль праці в процесі олюднення мавпи», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Діалектика природи», «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р.» становлять собою дальший розвиток марксистського вчення. Після смерті К. Маркса в 1883 році Ф. Енгельс взявся за обробку і підготовку до друку другого і третього томів «Капіталу», котрі К. Маркс не встиг закінчити.

Питанням держави і права Ф. Енгельс приділив у названій період уваги більше, ніж раніше. Так, у його праці «Анти-Дюрінг» переконливо викладено марсистський погляд на важливі питання філософії, природознавства і суспільних наук. Тут розкрито головні питання держави і права, критикується теорія насилля Дюрінга. Свою концепцію походження держави Дюрінг підтвердив не будь-якими перевіреними фактами, а прикладами відносин між Робінзоном і П'ятницею на безлюдному острові. По переконанню Дюрінга, Робінзон «зі шпагою в руці» підкорив П'ятницю, давши прототип виникнення будь-якої держави. За допомогою такого роду аргументів Дюрінг і намагався спростувати основну тезу марксизму про вирішальну роль економічного фактора, тобто задався метою спростувати матеріалістичне розуміння історії.

Ф. Енгельс довів, що поневолення ніколи не було самоціллю. Для виникнення у людини самої потреби в поневоленні інших людей необхідні були відповідні економічні передумови. Слід мати не тільки засоби поневолення, але й засоби, що дозволяли використовувати раба. На зауваження Дюрінга з приводу того, що грецький світ був заснований на рабстві, Ф. Енгельс вказує, що з таким же правом грекам можна закинути докір у відсутності у них парових машин та електричного телеграфа. Рабство було не гріхопадінням, а економічною необхідністю. «Без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва і науки; без рабства не було б і римської держави. А без того фундаменту, котрий був закладений Грецією і Римом, не було б і сучасної Європи. Нам ніколи не слід забувати, що весь наш економічний, політичний і інтелектуальний розвиток мав своєю метою такий устрій, в якому рабство було в тій же мірі необхідним, в якій і загально визнано. В цьому розумінні ми вправі сказати: без античного рабства не було б і сучасного соціалізму».

Ф. Енгельс викрив дюрінгівську ідею вічності держави, необґрунтовані плани «вільної народної держави» і підкреслив, що шлях до безкласового і бездержавного суспільства лежить через диктатуру

пролетаріату, котра і забезпечить перехід до комунізму. На його думку саме диктатура пролетаріату становить собою державу нового, вищого типу. Вона докорінно відрізняється від усіх експлуаторських держав в силу того, що не тільки не ставить своєю метою закріплення «навічно» панування певного класу, але, навпаки, всією своєю діяльністю підготовляє перехід до такого суспільства, котре в силу відсутності експлуатації людини людиною і класового поділу робить непотрібним існування держави. Держава диктатури пролетаріату не «скасовується», а відмирає поступово, в міру того як буде «мало-помалу» ставити зайвим втручання державної влади в суспільні відносини. Комуністичне суспільство, таким чином, буде бездержавним суспільством. При цьому Ф. Енгельс підкреслює, що йдеться не про те, що у суспільстві не буде ніякого апарату управління. Апарат управління буде, але не буде апарату політичного управління, апарату класової держави, без котрого неможливо уявити собі державу.

У праці «Людвіг Фейєрбах» Ф. Енгельс вказує, що державна воля завжди визначалась потребами громадянського суспільства, потребами того чи іншого класу, розвитком продуктивних сил і умов обміну. Написана у 1884 році Ф. Енгельсом робота «Походження сім'ї, приватної власності і держави», на основі історико-етнографічних даних про родовий побут примітивних народів, про форми сім'ї доповнює марксистську концепцію держави новим важливим елементом — вченням про додержавне суспільство, про форми його організації і про перехід до державного устрою суспільства.

Ф. Енгельс формулює положення, що держава ніяким чином не є силою, нав'язаною суспільству ззовні. Держава не є також «дійсністю моральної ідеї», «образом і дійсністю розуму», як стверджував Гегель. Держава є продуктом суспільства на певному етапі розвитку, є визнанням що це суспільство заплуталось у невіршених суперечностях з самим собою, розкололось на непримиренні протилежності, позбутися яких воно не зможе. А щоб ці протилежності,

класи із суперечливими економічними інтересами, не пожерли одне одного і суспільство у безплідній боротьбі, необхідна сила, яка стояла б над суспільством і тримала його у межах порядку. І ця сила є держава. Буржуазно-демократична республіка виступає формою закріплення політичного панування буржуазії. Він відзначав, що в буржуазно-демократичній республіці багатство користується своєю владою побічно, але вірно: з одного боку, у формі прямого підкупу чиновників, а з другого — у формі союзу уряду і біржі.

1880–90-ті роки XIX ст. характеризувалися помітним зростанням впливу опортуністичного напрямку в керівництві соціал-демократичних і соціалістичних партій в Англії, Франції, Німеччині. Ф. Енгельс залишився після смерті К. Маркса єдиним загальновідомим авторитетом у питаннях марсистської теорії і стратегії революційної боротьби, який робив все можливе, щоб загальмувати процес росту опортунізму, викривав всі його прояви.

Розділ XXIV ПОЛІТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ЛЕНІНІЗМУ

1. Передумови формування ленінізму

Ленінізм виник у кінці XIX — на початку XX століть, в період імперіалізму, коли суперечності капіталізму набули особливої гостроти в результаті нерівномірного економічного і політичного розвитку окремих капіталістичних країн. Об'єктивний розвиток свідчить, що саме в царській Росії на кінець 90-х років XIX ст., в особі робітничого класу, тісно зв'язаного з мільйонними масами селянства, визріла та реальна суспільна сила, котра здатна підготувати і здійснити соціалістичну революцію в одній з найбільших країн світу. Незважаючи на відносно швидкі темпи росту капіталізму в цілому царська Росія продовжувала сильно відставати в своєму економічному розвитку від інших капіталістичних країн. Переважна більшість населення займалася сільським господарством, в якому після реформи 1861 року продовжували панувати напівфеодальні відносини. Це призвело до крайньої відсталості сільського господарства, обездоленню та обезземеленню широких селянських мас.

У Росії назрівала революція. Робітничий клас висувається на передові позиції боротьби. Не випадково, що саме Росія стала батьківщиною ленінізму. Спираючись на досвід робітничого класу країн Західної Європи, В. І. Ленін творчо розвинув марксистську теорію,

збагатив її новими ідеями і положеннями. Він вважав, що для російських соціалістів необхідна самостійна розробка теорії Маркса, оскільки ця теорія дає лише загальні керівні положення, котрі застосовуються, зокрема, до Англії інакше, ніж до Франції, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії. І російські марксистки спрямували свою діяльність на збирання і об'єднання радикально настроєних людей під прапором марксового соціалізму, надання йому організованого характеру.

І з'їзд Російської соціал-демократичної партії в Мінську (1898) офіційно проголосив утворення загальноросійської марксистської партії. На II з'їзді партії (1903) відбувся розкол в російській соціал-демократичній партії, що стояла на платформі марксизму. Утворилися дві різних течії. Одна стала революційною марксистською організацією робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, які розробив В. І. Ленін. «Більшовизм існує, як течія політичної думки і як політична партія, з 1903 року», — писав В. І. Ленін. В особі Леніна російський і міжнародний пролетаріат мали видатного теоретика і організатора, продовжувача справи і вчення Маркса і Енгельса, стратега соціалістичної революції.

Найвидатнішими ідеологами ленінізму (більшовизму) були В. І. Ленін, М. І. Бухарін, Й. В. Сталін. Особливості меншовизму відбиті в працях Г. В. Плеханова, Л. Мартова та ін. Історія свідчить, що більшовики в питаннях теорії і практики виступали активніше від меншовиків. Тому прихильників В. І. Леніна називали ленінцями, а їх вчення — ленінізмом XX ст.

2. Політичне вчення В. І. Леніна

Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) (1870–1924) народився в місті Симбірську, розташованому на березі Волги. Його батьки належали до передової російської різночинної інтелігенції. В сім'ї Ульянових

було восьмеро дітей (двоє з них померли зовсім маленькими). Володимир був четвертим. Він ріс жвавою, здоровою, життєрадісною дитиною. До сімнадцяти років Володя Ульянов навчався у Симбірській класичній гімназії, переходив з класу в клас, одержуючи перші нагороди. В 1886 році помер батько, в 1887 році був страчений брат Олександр. Все це тяжко вразило молодого Леніна і водночас зміцнило його революційні погляди. Гімназію Володимир закінчив з золотою медаллю, у 1887 році вступив до юридичного факультету Казанського університету. Незабаром на знак протесту проти встановлення поліцейського режиму в університеті подав заяву про звільнення з числа студентів. За розпорядженням Казанського губернатора був заарештований, ув'язнений і висланий в село Кукушкіно під негласний нагляд поліції. Восени 1888 року В. І. Ленін повернувся до Казані, але в університет його не допустили. Він вступив до марксистського гуртка, ґрунтовно вивчає твори К. Маркса і Ф. Енгельса, зрозумівши зрозумів, що найбільш активною силою у боротьбі з царизмом є робітничий клас.

У 1891 році він екстерном блискуче склав іспити в Петербурзькому університеті і отримав диплом першого ступеня. Протягом 1892–1893 рр. працював помічником присяжного повіреного і виступав у Самарському суді. Більшість його підзахисних становили селяни-бідняки та ремісники. В 1893 р. виїздить до Петербургу, встановлює зв'язки з марксистами ряду великих міст Росії, починає створення революційної пролетарської партії. Написав праці «Що таке друзі народу і як вони воюють проти соціал-демократів» (1894), «Розвиток капіталізму в Росії». В 1895 р. він організував петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Того ж року його заарештували, а лютому 1897 року вислали на три роки у село Шушенське Єнісейської губернії. 1900 року виїхав за кордон, де разом із Г. В. Плехановим почав видання газети «Искра». У цей період написав праці «Що робити?» (1902), «Крок вперед, два кроки назад» (1904).

У період революції 1905–1907 років у Росії Ленін розвинув ідею гегемонії пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, розробив теорію переростання останньої в соціалістичну («Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905). Під час світової війни Ленін висунув лозунг про переростання імперіалістичної війни у громадянську. В 1917 році приїхав до Петрограду, де у квітневих тезах проголосив курс на перемогу соціалістичної революції. Увечері 24 жовтня (6 листопада) він прибув до Смольного і очолив керівництво Жовтневим повстанням. На II Всеросійському з'їзді Рад був обраний головою Ради Народних Комісарів. 21 січня 1924 року помер у Москві і похований у Мавзолеї.

Як організатор Комуністичної партії і засновник радянської держави В. І. Ленін продовжив вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, розвинув марксистське вчення з питань держави і права, найбільш повно і систематизовано виклав його у праці «Держава і революція» (1917). Згідно з його поглядами держава, у власному розумінні слова, є машиною для експлуатації одного класу іншим. Держава виникла, коли з'явилася приватна власність і суспільство розколося на антагонічні класи. У творі викладено уявлення більшовиків про загальні та відмінні риси двох фаз комуністичної формації та умови переходу від нижчої фази — соціалізму до вищої — комунізму. Ленін називав буржуазну державу знаряддям класового панування буржуазії і говорив про необхідність союзу пролетаріату з усіма трудящими для зруйнування ним буржуазної державної машини і встановлення диктатури пролетаріату. Він вважав неминучим існування держави при соціалізмі і визначав передумови її відмирання за умов комунізму.

В. І. Ленін передбачав, що творча роль пролетарської держави в ході соціалістичного будівництва дедалі зростатиме. Її мета — побудувати соціалізм, ліквідувати поділ суспільства на класи, залучити всіх громадян до суспільно корисної праці. Він же сформулював головні завдання соціалістичної держави: охорона соціалістичної

власності, контроль за мірою праці і споживання, організація у загальнонаціональному масштабі крупного виробництва, розподіл робочої сили між різними галузями економіки, здійснення зовнішньої політики, захист Країни Рад від зовнішніх ворогів. В. І. Ленін спрямував зусилля народу на створення нового державного і суспільного ладу. «Соціалізм, — роз'яснював він, — не створюється за вказівками згори. Його духу чужий казенно-бюрократичний автоматизм; соціалізм живий, творчий є витвором самих народних мас. Держава тоді сильна, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо».

Оскільки молода держава перебувала у капіталістичному оточенні, він розробив питання про збройні сили пролетаріату, сформулював наукові основи організації будівництва Радянської Армії як армії нового типу. Перша Конституція РСФРР, проект якої був розроблений на основі вказівок і за участю В. І. Леніна, була затверджена у 1918 році. У 1920–1921 рр. федеративні зв'язки радянських республік розширилися і зміцніли. Постало питання про об'єднання радянських республік. «Ми, — зазначав Ленін, — визнаємо себе рівноправними з Українською РСР та ін., разом і нарівні з ними входимо до нового союзу, нової федерації — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Важливо, щоб ми не давали поживи «незалежникам», не знищували їх незалежності, а створювали ще новий поверх, федерацію рівноправних республік». 30 грудня 1922 року I Всеросійський з'їзд Рад прийняв Декларацію і схвалив Союзний договір про утворення СРСР.

Одним із найважливіших завдань соціальної політики В. І. Ленін вважав зміцнення радянської держави, розвиток радянської демократії, удосконалення державного апарату, без якого, на його думку, не можна керувати економікою та іншими галузями суспільного життя, забезпечити оборону країни. Велику увагу він приділяв посиленню Рад. Перед місцевими Радами він ставив завдання більше займатися практичними питаннями господарського будівництва,

матеріально-побутового обслуговування трудящих. На його думку місцеві органи у своїй роботі мали виходити із загальнодержавних інтересів, суворо дотримуватись державної політики. В. І. Ленін ставив питання про систематичне зменшення і здешевлення радянського апарату шляхом його скорочення, більш досконалої організації, ліквідації тяганини, бюрократизму і зменшення непродуктивних видатків.

Колегальність він вважав найвищим принципом державного керівництва і послідовно дотримувався цього принципу у своїй діяльності. Головним у роботі апарату, вчив Ленін, є правильний добір людей і перевірка виконання прийнятих постанов, завдань і директив. «Перевіряти людей і перевіряти фактичне виконання діла, — зазначав він, — у цьому, ще раз у цьому, тільки у цьому тепер суть усієї роботи, всієї політики».

В. І. Ленін надавав величезного значення створенню системи державного контролю, ефективності судових органів. Соціалістичну законність він розглядав як одне з могутніх знарядь у боротьбі за перебудову суспільства на соціалістичних засадах, як один із найважливіших принципів радянської демократії. В. І. Ленін особисто керував розробкою радянського судового законодавства, підкреслюючи, що треба створити такі правові норми, які сприяли б розв'язанню завдань соціалістичного будівництва. Він вимагав суворого дотримання соціалістичної законності, охорони прав, свобод та інтересів трудящих, говорив про створення прокуратури, незалежної від місцевих органів, яка повинна стежити за встановленням дійсно однакового розуміння законності в країні.

У центрі уваги В. І. Леніна було питання про долю соціалізму в Радянському Союзі. Першочерговим завданням він вважав побудову основ соціалізму — «підведення економічної основи для нової, соціалістичної будови», «побудову фундаменту соціалістичного суспільства». В його творах, що визначають ступені розвитку, вживаються поняття повного соціалістичного суспільства,

розвинутого соціалістичного суспільства, «соціалізм, що остаточно переміг і зміцнився».

Згідно його поглядів настане час, коли країна поступово й законно прийде до комунізму. Комунізм, говорив В. І. Ленін, «може розвинутися лише тоді, коли цілком зміниться соціалізм». Цей процес триватиме більший або менший період, перш ніж нове суспільство досягне стану «цілком зміцненого і сформованого, цілком розвинутого й дозрілого комунізму». В цілому ленінізм як ідеологія глибоко пустив свій вплив у світі. Досить сказати, що твори В. І. Леніна, за даними 1979 року, видавалися 134 мовами народів світу в 63 країнах. Тиражі їх обчислюються сотнями мільйонів примірників. Відповідно до англо-американських соціальних енциклопедій, В. І. Ленін входить в першу десятку видатних особистостей світової історії.

3. Політичні ідеї М. І. Бухаріна

У своєму «Політичному заповіті» — «Листі до з'їзду» В. І. Ленін назвав Миколу Івановича Бухаріна (1888–1938) одним із крупних теоретиків Комуністичної партії. Він був популярним не тільки серед комуністів Радянської Росії, але й набув міжнародної відомості своїми науковими працями, в яких дотримувався поглядів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна з принципових проблем марксистського-ленінського вчення.

М. І. Бухарін народився у Москві в сім'ї вчителів. У 4,5 роки він вже міг читати і писати, захоплювався природною історією, збирав колекції комах, тримав птахів. Багато читав. Закінчив школу «першим учнем». У першій московській гімназії вчився майже на відмінно, не докладаючи зусиль. Займався економічною марксистською теорією. В 1906 році офіційно став членом РСДРП (б), з 1908 року — член Московського комітету партії, кілька разів ареш-

товувався. 1910 року виїхав за кордон, де познайомився з Леніним, який справив на Бухаріна великий вплив: займається літературною діяльністю. Після революції 1917 року повернувся до Москви, став членом Виконкому Московської Ради, членом МК, редактором «Соціал-демократа» і журналу «Спартак». На VI з'їзді партії був обраний до ЦК, потім став членом Політбюро, членом президії Виконкому Комінтерну, редактором газети «Правда». З теоретичних праць важливими є: «Світове господарство і імперіалізм», «Політична економія рантє» (критика теорії цінності і прибутку так званої «австрійської школи»), «Економіка перехідного періоду», «Теорія історичного матеріалізму», «Вчення Маркса і його історичне значення», «Імперіалізм і нагромадження капіталу», «Програма комуністів більшовиків», «Від диктатури царизму до диктатури пролетаріату», багато брошур і статей. В 1929 році був обраний дійсним членом Академії наук СРСР.

Твердо слідуючи текстам праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, М. І. Бухарін дотримувався марксистсько-ленінських поглядів на такі принципові положення, як класовість держави і права, функції і форми буржуазної державності, диктатури пролетаріату, радянської держави, їх природу і призначення. Відповіді на них він шукав на основі досягнутого рівня теоретичної думки. Ленінізм М. І. Бухарін визначає як синтез троякого роду: «По-перше, це є повернення до марксової епохи, але не просто повернення, а повернення збагачене всім новим, тобто — це синтез Маркса з усіма результатами аналізу новітніх соціально-економічних явищ. По-друге, це є поєднанням і синтезом теорії і практики робітничого класу, що бореться і перемагає, і, по-третє, це є синтез руйнівної й творюваної роботи робітничого класу». Ленінський марксизм, доводив М. І. Бухарін, як конкретний додаток і збагачення марксистської методології значно ширше, ніж марксизм Маркса, бо це вчення увібрало все нове, що принесла соціальна практика після Маркса і Енгельса.

М. І. Бухарін завжди захищав тезу, що «держава є продуктом класового поділу суспільства. Будучи продуктом розвитку суспільства в цілому, вона в той же час є наскрізь класова організація». Легкість перемоги в революції, грандіозний ентузіазм народних мас, наближення пролетарських революцій в Європі породили в багатьох, в тому числі й у Бухаріна, тверду впевненість у швидкому здійсненні завдань будівництва соціалізму. Через день після Жовтневої революції 1917 року в газеті «Соціал-демократ» з'явилася стаття Бухаріна «До соціалізму». Він пише: «Настає некапіталістичний, напівсоціалістичний порядок речей. Напівсоціалістичний, оскільки, по-перше, це є ще епоха диктатури, а не безкласовий соціалізм, оскільки, по-друге, надто значні ще будуть на перших порах неорганізовані відносини на селі».

Свої погляди на процес будівництва соціалістичного суспільства М. І. Бухарін змінював. В роки громадянської війни, в своїй праці «Економіка перехідного періоду» він писав, що треба відмовитись від думки, мов би прогрес продуктивних сил як неодмінна умова існування нового суспільного устрою почнеться зразу, з самого початку пролетарського перевороту. «Соціалізм прийдеться будувати. Наявні речові і особисті ресурси є лише відправним пунктом розвитку, котрий обійме собою цілу велику епоху». Проводячи відмінність між генезисом капіталізму і соціалізму, М. І. Бухарін відзначав: «Капіталізму не будували, а він будувався... Якщо процес створення капіталізму був стихійним, то процес будівництва комунізму є в значній мірі свідомим, тобто організованим процесом... Епоха комуністичного будівництва буде тому неминуче епохою планомірної і організованої роботи, пролетаріат буде вирішувати своє завдання, як суспільно-технічне завдання побудови нового суспільства, яке свідомо ставлять і свідомо вирішують».

В. І. Ленін позитивно оцінив таку тезу. Методів будівництва в період громадянської війни не було. Вважалося, що основним є створення нового суспільного устрою за допомогою революційного

насилля. Воно, писав М. І. Бухарін, з одного боку, повинно було зруйнувати старі суспільні форми, а з другого — «активно допомогти формуванню нових виробничих відносин». Таке трактування ролі революційного насилля переважало в той час серед комуністів і становило основу політики «воєнного комунізму».

М. І. Бухарін підтримав нову економічну політику, визначив її «як грандіозну, на ряд років розраховану, стратегічну операцію пролетаріату на господарському фронті», основним завданням якої стала побудова крупної соціалістичної промисловості при тимчасовому посиленні дрібнобуржуазних і крупнобуржуазних господарських форм. По досягненню цієї мети, писав Бухарін, ми повернемо кермо, що буде означати поступову економічну ліквідацію крупного приватного господарства і економічне підкорення дрібного виробника керівництву крупної промисловості. Він ставить питання про перетворення сільського господарства шляхом добровільного кооперування, поєднання особистих і суспільних інтересів, поступовості процесу кооперування. М. І. Бухарін особливого значення надавав утвердженню і розвитку гуманістичних принципів соціалізму, зростанню культурності народних мас, широкому залученню до управління державою і суспільством.

Активну участь М. І. Бухарін брав у відстоюванні генеральної лінії партії з питання про можливість перемоги соціалізму в одній країні. Типи соціалізму, стверджував він, можуть бути різними, оскільки різними є вихідні рівні розвитку. «Соціалізм будується на тому матеріалі, котрий даний». А готовність цього матеріалу визначається рівнем розвитку капіталістичної країни, в якій відбувається соціалістична революція. Вказаними передумовами визначається, на його думку, тип соціалізму і в Радянському Союзі. «Коли ми говоримо про будівництво соціалізму в нашій країні, — відзначав М. І. Бухарін, — то ми повинні розуміти, що наш соціалізм в його рості, поки він не досягне повного розквіту, буде до певного ступеня мати свої особливі риси... Він буде тривалий час свого роду відсталим соціалізмом...

Але, все-таки, він буде соціалізмом... Головна риса нашого соціалізму полягає в тому, що він будується в селянській країні і тому завдання залучення селянства до справи соціалістичного будівництва важливе». Відповідно до поглядів на суспільство та його історичні форми М. І. Бухарін визначав сутність Радянської Росії того періоду як особливий устрій, взявши ленінський вираз «епоха диктатури пролетаріату». Однак вклав у нього свій зміст. «Рабський устрій, — писав він, — це одне... Кріпосництво — другий устрій. Капіталізм — третій і т. д. А комунізм — це майбутній — теж зовсім особливий устрій. Перехід до нього — епоха пролетарської диктатури — теж особливий устрій».

Значне місце в теоретичній спадщині М. І. Бухаріна належить проблемам держави. В умовах визрівання революційної ситуації в різних країнах вони висувалися на передній план. Він фіксує класову сутність держави, показує її обумовленість соціально-економічним базисом суспільства. М. І. Бухарін, як він сам говорив, менше всього боровся за владу. У відповідь на звинувачення в 1933 році у вождізмі, він щиро відповів: «Я ніколи не ліз у вожді. Немає у мене даних для вождя». І у лютому 1929 року група Бухаріна не вимагала зміщення Сталіна з посади генсека. «Ми думали лише, — писали вони, — що Сталіну слід врахувати пораду (дуже мудру), дану Леніним, і не відступати від колективності в керівництві. Ми вважаємо, що тов. Сталіна, як і кожного іншого члена Політбюро, можна і треба поправляти, не ризикуючи за це бути перетвореним на «ворога партії». Забезпечити подібні елементарні умови для роботи членів Політбюро — ось завдання ЦК і ЦКК».

Особливо турбувало його те, що фашизм прийшов до влади в Італії і Німеччині. Враховуючи це, М. І. Бухарін попереджав, що націоналістична Німеччина готується «розбити нашу державу» і що в ній насаджується «відкритий розбій, відкрита скотська філософія, окривавлений кинджал, відкрита поножовщина». Аналіз його теоретичної спадщини повинен бути об'єктивним, правдивим і критичним.

4. Політичні погляди Й. В. Сталіна

Сталін Йосиф Віссаріонович (справжнє прізвище — Джугашвілі (1879–1953)), один із керівних діячів КПРС, Радянської держави народився в сім'ї кустаря швеця. У 1894 році закінчив Горійське духовне училище з відзнакою, вступив до Тифліської духовної православної семінарії, з якої був виключений за поширення марксизму. Член партії з 1898 року, учасник революції 1905–1907 років на Закавказзі. Не одноразово зазнавав репресій. З 1912 року член ЦК РСДРП. 1913 року написав роботу «Марксизм і національне питання», яку позитивно оцінив В. І. Ленін. У 1917 році повернувся із заслання до Петербургу, увійшов до керівних органів партії, брав участь в Жовтневій революції в складі Військово-революційного центру. Після революції нарком у справах національностей (до 1923 року). З квітня 1922 року за пропозицією В. І. Леніна обраний Генеральним секретарем ЦК РКП (б) і був на цій посаді понад 30 років.

Сьогодні про Сталіна написано багато книг, спогадів, статей, нарисів, особливо в останнє десятиріччя, наповнені злобою і ненавистю, зображають його деспотом, тираном, який жорстоко придушував будь-яке інакомислення серед своїх соратників. Такі автори не говорять про Сталіна як людину, яка внесла величезний вклад в зміцнення економічної і оборонної могутності першої в світі соціалістичної держави, в розробку стратегічного плану розгрому фашистської Німеччини в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., у відбудову народного господарства СРСР в післявоєнний період. Створюється враження, що ці автори жили в зовсім іншому світі, дуже далекому від радянської дійсності. Вони не помічали величезних перетворень в галузі науки, культури, економіки, героїчних зусиль трудящих в ім'я своєї Вітчизни.

Незважаючи на різні оцінки діяльності Сталіна, можна сказати, що він успішно справився з роллю керівника партії і держави, йому вдалося діяти відповідно в галузі політичної теорії і практики.

Сталін був великим політичним і державним діячем. Історія минулого сторіччя не знає жодного іншого, хто б понад 30 років очолював найбільшу світову державу, провів її через усі випробування, розгромив усіх її ворогів. Під його керівництвом в СРСР була ліквідована експлуатація трудящих та її супутників — безробіття і злиденність, здійснена культурна революція, індустріалізація, соціалістична перебудова сільського господарства, Радянський Союз в кровопролитних боях відбив гітлерівську навалу, відіграв вирішальну роль в розгромі Німеччини і Японії, врятував людство від німецького фашизму, котрому не змогла протистояти жодна капіталістична держава Європи. Із другої світової війни СРСР вийшов з могутньою економікою, а її збройні сили не мали собі рівних. Ніколи за всю історію СРСР не користувався таким авторитетом і впливом у світі, як при Сталіні. Цілком зрозуміло, що Сталін не був святим, при ньому були допущені серйозні помилки, невинні репресії, в результаті чого разом із ворогами постраждали і невинні люди.

Тому при розгляді політичних проблем, якими керувався Сталін, слід виходити з конкретних умов, в яких знаходився Радянський Союз. Як вказувалося у постанові ЦК КПРС від 30 червня 1956 року, «перебуваючи тривалий період на посаді Генерального секретаря ЦК партії, Й. В. Сталін разом з іншими керівними діячами активно боровся за перетворення в життя ленінських заповітів. Він був відданий марксизму-ленінізму, як теоретик і крупний організатор очолював боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів, буржуазних націоналістів, проти підступів капіталістичного оточення». В цій політичній та ідейній боротьбі Сталін набув великого авторитету і популярності, маючи для цього сильний природний практичний розум з цупкою пам'яттю. Він володів здатністю з великої маси даних, фактів виділити головне, істотне, швидко схоплював основну сутність процесів виробництва, технічні особливості. Володіючи сильною волею, був цілеспрямованим, рішучим, твердим, сміливим,

переконаним в собі. Він був досвідченим політиком, тактиком, досконало володів діалектикою, поступово досягав своєї мети. Сталін працював не рахуючись з часом. День починався в 10–11 годині ранку і закінчувався в 3–4 години ночі. Його режим поширювався на всіх членів уряду, ЦК партії, а в час війни на працівників Генерального штабу. Для нього не існувало вихідних днів. Прочитував він до п'ятисот сторінок в день. Уважно слідкував за періодикою.

Історії необхідна правда про політичного діяча Й. В. Сталіна. Її можна встановити відповідно до його теоретичної спадщини, що відбита в зібранні творів і окремих виданнях. Серед них такі праці як «Про основи ленінізму», «Жовтнева революція і тактика російських комуністів», «До питання ленінізму», «Про проект Конституції Союзу РСР», «Історія ВКП (б). Короткий курс», доповіді на з'їздах партії, «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», «Економічні проблеми соціалізму» та інші. У теоретичній спадщині Сталіна знайшли відображення теоретичні і практичні проблеми пролетарської революції, диктатури пролетаріату, будівництва соціалізму і комунізму і т. п.

Й. В. Сталін розвинув ленінське вчення про перемогу соціалізму в одній країні. У грудні 1924 року вийшла праця «Жовтнева революція і тактика російських комуністів». Обґрунтовуючи положення про перемогу соціалізму в одній країні, він показав, що необхідно мати на увазі дві сторони — це питання про взаємовідносини класів всередині країни, що будують соціалізм, міжнародну — питання взаємовідносин між СРСР, поки що єдиною країною соціалізму, і капіталістичним оточенням. З внутрішніми труднощами робітники і селяни СРСР можуть справитись власними силами, вони можуть подолати економічно власну буржуазію і побудувати повне соціалістичне суспільство. Але до того часу, поки існує капіталістичне суспільство, існує і небезпека капіталістичної інтервенції проти СРСР і реставрації капіталізму.

XIV з'їзд РКП (б) (грудень 1925 р.) поставив завдання «перетворити нашу країну із аграрної в індустріальну, здатну виробляти своїми власними силами необхідне устаткування, — ось в чому суть, основа нашої генеральної лінії».

Сталін зірвав план Зінов'єва і Каменєва, спрямований на те, щоб СРСР залишився аграрною країною. З'їзд затвердив в якості основного завдання партії — проведення соціалістичної індустріалізації, боротьбу за перемогу соціалізму в СРСР.

XV з'їзд партії (грудень 1927 року) схвалив рішення про всебічне розгортання колективізації сільського господарства. Вжиті заходи, в тому числі й насильної колективізації, сприяли тому, що напередодні Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. за обсягом промислового виробництва СРСР займав перше місце в Європі і друге у світі. В 1934 році на полях СРСР працювало вже 581 тис. тракторів, 32 тис. комбайнів. Колгоспи об'єднували близько 314 всіх селянських господарств і близько 90 процентів усіх посівних площ. У країні скасували карткову систему на хліб та інші продукти, встановлено вільну торгівлю продовольчими товарами. Колгоспний лад виграв Велику Вітчизняну війну.

Й. В. Сталін як Генеральний секретар ЦК ВКП (б), створив стратегічну розвідку і контррозвідку. Це дало можливість зірвати всі змови іноземних розвідок, розгромити опозиціонерів. Тільки в 1940 — на початку 1941 років було ліквідовано 66 добре законспірованих резидентур німецької розвідки, понад 1600 крупних фашистських агентів. Але не обійшлося без серйозних прорахунків, масових репресій.

Як політик Й. В. Сталін розумів, що становище у світі дуже складне і робив все можливе, щоб відвернути війну проти Радянського Союзу. Проте ця політика не знайшла підтримки з боку правлячих кіл Англії і Франції. Гітлерівська Німеччина в Європі, Японія на Далекому Сході активізували свою агресивну діяльність. Сталін готував країну до активної оборони.

З нападом фашистської Німеччини на СРСР Сталін показав себе видатним політичним діячем і полководцем, який разом з керівним складом Червоної армії обґрунтував умілий вибір нанесення головного удару на тому чи іншому етапі війни. Завдяки цьому були отримані перемоги під Москвою, Сталінградом, Курськом, на Україні і в Білорусії, в Вісло-Одерській і Берлінській операціях.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни перед радянським народом встало важливе завдання: в короткий строк ліквідувати тяжкі наслідки фашистської навали — залічити рани, нанесені нею радянській економіці і культурі, життєвому рівню населення. А шкода була страшна — майже 27 мільйонів загиблих, радянський народ втратив третину своїх національних багатств. У важких умовах Радянський Союз відбудував економіку, ставши могутньою державою.

Й. В. Сталін віддавав себе повністю справі будівництва нового суспільства. Він стояв до останніх днів свого життя на позиціях непримиримості буржуазної і комуністичної ідеологій. В жовтні 1952 року Сталін просив звільнити його з посади Генерального секретаря ЦК КПРС.

У цілому Сталін за понад 30-літній час перебування на вищих партійних і державних посадах вважав себе учнем Леніна. Тому не слід створювати сталінізм і протиставляти його марксизму-ленінізму. Сталін жив у певний історичний час і розвивав теорію і практику будівництва нового суспільства відповідно до власного розуміння обставин. «Сталін, — писав Шарль де Голль, — мав колосальний авторитет, і не тільки в Росії. Він умів «приручити» своїх ворогів, не панікувати при програшу і не насолоджуватися перемогами. А перемог у нього було більше, ніж поразок. Сталінська Росія — це не колишня Росія, що загинула разом із монархією. Але сталінська держава без гідних Сталіна наступників приречена». У цілому ж Й. В. Сталін, зосередивши владу в своїх

руках, був складною і суперечливою особистістю. При цьому слід мати на увазі, що помилки, репресії не можуть бути виправдані і вимагають всебічного аналізу.

В силу різних причин радянська модель соціалізму, яку формували В. І. Ленін, Й. В. Сталін та інші політичні діячі, зазнала краху.

Розділ XXV ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ МАОЇЗМУ

Маоїзм, відповідно до документів Комуністичної партії Китаю, становить собою погляди, ідеї, установки Мао Цзедун. Він не є послідовним, струнким вченням, а являє еклектичну суміш положень стародавньокитайських філософських шкіл, окремих марксистських тез для тих чи інших цілей. Ідеї і гасла маоїзму, в залежності від потреб, механічно переносяться із однієї сфери в іншу, підносяться до абсолюту, видозмінюються. Маоїзм, використовуючи марксистсько-ленінську фразеологію, протиставляє себе марксистсько-ленінській філософії, політичній економії, науковому комунізму, пропагує еклектичну суміш суб'єктивно-волюнтаристських ідей в обґрунтованій практиці будівництва китайського суспільства. При цьому маоїзм є ідеологією. Він втілюється в соціально-політичному устрої, контролює всі сторони життя Китайської Народної Республіки на тому чи іншому етапі розвитку. Маоїзм проявляється в економіці, політиці, культурі країни і тривалий час мав негативний характер. Маоїзм розкрив свою сутність на практиці в ході «великого стрибка» (1953–1959 рр.), «культурної революції», а також в документах IX (1969 р.) і X з'їздів КПК (1973 р.). Тому розуміння сутності маоїзму вимагає вивчення його коренів, їх соціального підґрунтя.

1. Політичне вчення Мао Цзедун

Мао Цзедун (1893–1976) — китайський політичний і державний діяч, у 1920 році приєднався до комуністичного руху, протягом 1923–1925 рр. і з 1928 р. член ЦК КПК. З 1928 р. політкомісар 4-го корпусу Китайської Червоної Армії, з 1931 р. голова ЦВК і Раднаркому Китайської радянської республіки. З 1943 р. голова ЦК КПК. У 1949–1954 рр. голова Центрального уряду, Ради КНР і голова Народно-революційної військової ради КНР. У 1954–1959 рр. голова КНР і голова Державного Комітету оборони. Як голова ЦК КПК був головнокомандуючим збройними силами країни. Політичні погляди Мао Цзедун формувалися за методом «під червоним прапором» «проти червоного прапора». Зовні вони свідчили про «творче застосування» марксизму-ленінізму до специфічних умов розвитку Китаю. Робилося все це під гаслом реалізації вказівок В. І. Леніна про те, що народам Сходу необхідно знайти свої форми перетворення марксистських ідей в життя. В 1936 р. на VI пленумі ЦК КПК Мао Цзедун говорив: «Комуністи є прихильниками інтернаціонального вчення — марксизму, однак марксизм ми можемо перетворити в життя тільки з урахуванням конкретних умов нашої країни і через визначену національну форму». А в доповіді на VI пленумі ЦК КПК шостого скликання (жовтень 1938 р.) Мао Цзедун чітко заявив: «Сучасний Китай є продукт всього минулого розвитку Китаю. Ми — прихильники марксистського підходу до історії, ми не можемо відмахуватись від нашого історичного минулого. Ми повинні узагальнити все наше минуле від Конфуція до Сун Ят-Сена, повинні вступити у володіння цими цінностями. Це було великою підмогою для керівництва нашим великим рухом». На VII з'їзді КПК (квітень-червень 1945 р.) ідеї Мао Цзедун були офіційно проголошені «китайзованим марксизмом-ленінізмом», «китайським комунізмом», а в Статуті КПК ідеї Мао Цзедун названі «ідеологічним компасом всієї діяльності партії». Мао Цзедун підвів під своє вчення теоретичну базу.

У «Нотатках про підручник «Політична економія» він зауважив: «В середині ХХ століття центр світової революції перемістився в Китай. Якщо прослідкувати історію минулих революцій, то стане ясно, що центр революції переміщався з Заходу на Схід. У кінці ХVIII століття центр революції знаходився у Франції. В той час Франція була центром світового політичного життя. В середині ХІХ століття центр революції перемістився в Німеччину, пролетаріат вийшов на політичну арену, народився марксизм. На початку ХХ століття центр революції перемістився в Росію, народився ленінізм, що становить собою результат дальшого розвитку марксизму. Якби не було ленінізму, не було б перемоги російської революції». А 11 листопада 1959 року на засіданні Військової ради і нараді з міжнародних питань Мао Цзедун заявив, що Китай має бути політичним центром світу, військовим і технічним центром. «Ми повинні підкорити земну кулю». І далі: «Нашим об'єктом є вся земна куля. Проте, як працювати, ми поки говорити не будемо. Що стосується Місяця, Меркурія, Венери — всіх восьми планет, крім Землі, то слід ще буде дослідити їх, побувати на них, якщо на них взагалі можливо побувати. Що стосується роботи і битв, то по-моєму, найважливіше — наша земна куля, де ми створимо могутню державу». І не випадково, з середини 1950-х років маоїсти стали на шлях великодержавного гегемонізму. Уряд КНР почав проводити антирадянську політику, пред'являти територіальні домагання і справи дійшли навіть до збройних конфліктів. Мао Цзедун проголосив СРСР і США ворогами усіх народів.

Маоїзм — ідеологія, яка розглядає вирішення корінних проблем марксизму з позицій застосування сили. Для Мао Цзедун теорія революції і соціалізму — набір суб'єктивістських постулатів і установок про насильницьке перетворення суспільства в душі дрібнобуржуазних і казарменних уявлень про соціалізм з метою перетворення Китаю в могутню державу і встановлення її гегемонії на земній кулі. Про це яскраво свідчить «культурна революція», котру здійснили

при Мао Цзедуні. 100 млн осіб всіх районів КНР, фактично всі верстви населення, незалежно від соціальної, партійної, професіональної, релігійної належності стали об'єктами нечуваних репресій і переслідувань.

Мао Цзедун по-своєму розумів такі поняття як клас, диктатура пролетаріату, визначення сучасної епохи і т. п. Так, клас, на думку Мао Цзедуну, — це ідеологічна, політична і майнова категорія, що характеризує ставлення групи населення до тієї чи іншої ідеології. З одного боку, Мао Цзедун відносить до пролетаріату всі бідні верстви суспільства, а з другого — включає сюди всіх, «кому нічого втрачати, крім ланцюгів». На цій підставі до пролетаріату в Китаї були віднесені маси бідних селян, декласовані, люмпенпролетарські елементи, що означало ігнорування робітничого класу як реального класу. І не випадково, маоїсти вважали, що класова боротьба в суспільстві має вестись за владу і керівництво партією. За маоїзмом, класова боротьба є законом існування всіх суспільств і тому соціалізму теж властиве соціальне насилля в усіх галузях — політичній, економічній і культурній.

Становлення і розвиток соціалістичного суспільства Мао Цзедун розглядав через призму протиріч між робітничим класом і буржуазією і вважав їх основним протиріччям аж до повної побудови комунізму. Заперечуючи соціалізм як першу фазу комунізму, Мао Цзедун поширював на неї закономірності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму і насамперед класову боротьбу і диктатуру пролетаріату. Маоїзм по-своєму трактує диктатуру пролетаріату. Під нею він розуміє особисту владу вождя через механізм влади і управління, що складається з сформованого зверху військово-бюрократичного прошарку в умовах антидемократизму і свавілля. Маоїсти давали різні визначення характеру влади в Китаї — демократична «диктатура народу», «диктатура мас» і т. п. Але головною опорою влади Мао Цзедун завжди вважав армію. Щодо розуміння ролі Компартії в житті суспільства, то маоїсти зводили її до сліпого підкорення волі

«великого керманіча» і його довіреним особам на місцях. Не допускалось ніякої критики і самокритики, виборності, звітності партійних органів, обговорень внутріпартійних справ, свідомої дисципліни.

У цілому погляди Мао Цзедуну і його прибічників — реалії Китаю і тому з ними слід рахуватись. Як відзначав Цзян Цемін, голова ЦК КПК, у доповіді XV з'їзду партії, з'їзд затвердив в якості керівної ідеології партії теорію Ден Сяопина, що включає марксизм-ленінізм, ідеї Мао Цзедуну і теорію Ден Сяопина.

2. Політичні концепції Ден Сяопина

Ден Сяопин (1904–1997) (справжнє прізвище Сісянь) народився в родині службовців у селі Цзядин, провінції Сичуань. Китайський політичний і державний діяч, 16-річним юнаком з групою китайських учнів поїхав до Франції з наміром вчитись і працювати. Там прожив п'ять років, прилучився до революційного руху. В 1922 р. вступив до Комуністичної спілки молоді, а в 1924 р. став членом Компартії Китаю. На початку 1926 р. приїхав до Радянського Союзу, де вчився в Комуністичному університеті трудящих сходів, університеті імені Сун Ят-сена. Навесні 1927 року повернувся на батьківщину. Революційну роботу розпочав в Сіаньському військово-політичному училищі імені Сун Ят-сена. Понад 20 років провів на військовій службі. В 1948–1949 рр. керував Хуайхайською операцією — однією з трьох найбільших у ході народно-революційної війни, оволодів Нанкінгом, де раніше перебував уряд Гоміндана. Ден Сяопин обирався до ЦК КПК, Політбюро, в 1956 р. — Генеральний секретар ЦК КПК, в 1977 р. — заступник голови ЦК КПК, в 1982 р. — голова Всекитайського Комітету Народної політичної ради Китаю. За 80 років революційної діяльності він двічі піддавався переслідуванню під час «культурної революції». Його разом із Лю Шаоці

вважали «найбільшими особами, які йшли по капіталістичному шляху». Коли помітно став відходити від справ Мао Цзедун і хворів Чжоу Енлай, Ден Сяопину було доручено вести повсякденну роботу в партії і державі.

Ден Сяопин спрямував свої зусилля на наведення порядку в країні, охопленій хаосом. Він намагався ослабити негативні наслідки «культурної революції», що завели КНР в глухий кут, закликав в усьому дотримуватись ділового підходу, виходячи з реальностей. Ден Сяопин не став на шлях заперечення заслуг Мао Цзедуну перед Китайською революцією, а заявив, що спрямує свої зусилля на здійснення модернізації. Для реалізації цих проблем висловив бажання, щоб не було війни, щоб був тривалий мир. III пленум ЦК КПК одинадцятого скликання за рекомендацією революціонерів старшого покоління розробив нову економічну політику і новий політичний курс КПК і Китайської держави. І з того часу китайський народ став на шлях будівництва соціалізму з китайською специфікою. Ден Сяопин мріяв перетворити Китай в могутню і багату державу. Щоб досягти цього він вважав необхідними:

- створити сучасну індустріальну базу суспільства;
- перетворити аграрну соціальну структуру;
- підвищити матеріальний рівень населення;
- зміцнити національну незалежність, підняти престиж і забезпечити Китаю свободу маневрів у міжнародних справах;
- зробити сильну національну оборону і забезпечити територіальну цілісність країни.

Як відзначив XV з'їзд КПК, Ден Сяопин, будучи продовжувачем ідей Мао Цзедуну, повів китайський народ на здійснення соціалістичної модернізації і відкритості. В сучасних умовах Китаю ніяка інша теорія, а тільки теорія Ден Сяопина, що поєднує марксизм з практикою сьогодення Китаю і специфікою епохи, здатна вирішити питання про перспективи долі соціалізму.

Теорія Ден Сяопина — це марксизм сучасного Китаю, новий етап розвитку марксизму в Китаї. Утвердження його стало можливим завдяки таким факторам:

1. Реалістичний підхід до справи — це не тільки квінтесенція марксизму-ленінізму, ідей Мао Цзедуна, але й квінтесенція теорії Ден Сяопина.
2. Розкріпачення свідомості в питаннях розуміння теорії практики соціалізму. Відсутність повної ясності в цьому питанні стала причиною зігзагів і помилок в будівництві соціалізму в період до реформування і відкритості, а також причиною виникнення певних труднощів на шляху поступового розвитку суспільства в цілому. виправлення всього помилкового і відновлення всього правильного, всебічна реформа, відмова від гасла «братись за класову боротьбу як вирішальний ланцюг і перехід до економічного будівництва в якості центрального завдання, перехід від замкненості і напівізоляції до реформ і відкритості, від планової економіки до соціалізму ринкової економіки стали процесом поетапного вирішення кардинальних суспільно-політичних та економічних проблем. Цей процес буде продовжуватись і в майбутньому.
3. Теорія Ден Сяопина, дотримуючись марксистського погляду на світ, на основі аналізу зробила нові наукові висновки, що стосуються особливостей нашої епохи і глобального міжнародного становища, піднесення й занепаду інших соціалістичних країн, про плюси і мінуси в практиці розвитку країн, що прагнуть прогресу. В світі відбуваються швидкі і великі зміни, а зростаючий з кожним днем науково-технічний прогрес особливо викликає глибокі зміни. Тому саме теорія Ден Сяопина визначила лінію КПК в світлі вимог часу. Говорячи про будівництво соціалізму, Ден Сяопин особливо підкреслював: «Справа, котрою ми займаємося в наш час, є новою справою. Маркс про неї не говорив, наші попередники не робили, а інші соціалістичні країни

теж не займались, готового досвіду для вивчення немає. Нам залишається тільки вчитись в процесі роботи, вести пошук в процесі практики».

І слід відзначити, що за останні 20 років у житті китайського народу зроблено значний крок уперед. За цей час обсяг виробництва промислового і сільського господарства зріс в 4 рази, або з 710 млрд юанів в 1980 р. до 2800 млрд юанів в 2000 році. Китай вийшов на друге місце в світі після США. Завдяки Ден Сяопину, КПК в значній мірі пододала маоїзм, чим піднесла авторитет КНР у світі своєю ефективною внутрішньою і зовнішньою політикою.

Розділ XXVI СУЧАСНІ ПОЛІТИЧНІ ІДЕОЛОГІЇ

1. Загальна характеристика

У сучасній цивілізації, складній і суперечливій, велика роль належить політичним ідеологіям. Вони володіють значними компетенціями і можуть сприяти співробітництву держав з важливих глобальних питань.

Політична ідеологія — одна з найбільш впливових форм політичної свідомості, що впливає на зміст владних відносин тієї чи іншої сили. Тому вчені вважають, що політична ідеологія є певна доктрина, що виправдовує домагання тієї чи іншої групи осіб на владу (або її використання) і домагається відповідно залучення суспільної думки в поле власних ідей. Політична ідеологія виступає як головна духовна зброя еліти. Саме від тактики поведінки останньої залежить ступінь ідейного оформлення тих чи інших групових інтересів. Однак реальна роль політичної ідеології щодо влади залежить від характеру оволодіння нею суспільною свідомістю. З точки зору політичних функцій ідеологія намагається згуртувати, інтегрувати інтереси певної соціальної групи населення в досягненні певних цілей. Формування сил, які офіційно володіють ідеологією, мають можливість впливати на реальний курс державної політики, на світоглядні уявлення громадян. В особливому становищі перебуває політична

ідеологія опозиційних сил. Далі аналізується сутність таких політичних ідеологій як неолібералізм, неоконсерватизм, неофашизм, соціал-демократія.

2. Політичні основи неолібералізму

Для мільйонів людей лібералізм — синонім лицемірства або наївності, фарисейства або легкомислення. Так говорить викладач політики в Шеффільдському університеті Е. Арбластер в праці «Взлет и падение западного либерализма» (Оксфорд, 1984). Т. Шіллер — доктор філософії і професор Філіппс — університету в Марбурзі в праці «Лібералізм в Європі» (Бонн, 1979) вважають, що на Заході нині дуже популярна точка зору, що історична місія лібералізму закінчена і найближчим часом він зійде зі сцени. На практиці це означає різке зниження впливу і навіть розпад партій, що проголошують себе носіями лібералізму. Підтвердження або спростування подібних положень можливе, на думку автора, лише на базі комплексного аналізу генезису європейського лібералізму.

Цілком зрозуміло, що духовне коріння лібералізму знаходиться у XVII ст., в ідейних пошуках мислителів Просвітництва; активного впливу політичний рух лібералізму набув у XIX ст. Проте в західній політичній науці відсутнє чітке, точне визначення лібералізму, відзначає Т. Шіллер. Найбільш поширене визначення лібералізму розвиває думку про те, що останній є політичною ідеологією буржуазії. Головними елементами цієї ідеології є вимога обмеження всевладдя держави з допомогою конституції, котра забезпечить гарантії основних прав в умовах ліберальної правової держави, передбачає надання законодавчих функцій парламенту, охорону свободи думок, преси і політичних організацій. Поряд з конституційними принципами суверенітету народу, поділу властей, парламентаризму, правової держави і основних прав, в поняття лібералізму входить уявлення

про такий суспільний і економічний порядок, за якого суворо дотримуються свободи господарської діяльності, приватна власність захищена від зазіхань держави. Крім цього, для лібералізму характерний позитивістсько-раціоналістичний світогляд. Період між світовими війнами, відзначає Т. Шіллер, характеризується як кризовий для ліберальної системи західноєвропейського суспільства.

Роберт А. Ісаак, професор університету Джона Гопкінса (США) в праці «Про перекручене розуміння європейського і американського лібералізму». (Готтінден, 1980) відзначає, що в кінці ХХ ст. зовні лібералізм виглядає реліктом епохи Просвітництва. Соціалізм, корпоративізм, синдикалізм і соціал-демократія більше по душі людям, ніж лібералізм. Сила політичної ідеології зменшується. Хоч між Західною Європою і США є багато спільного, проте західноєвропейський та американський лібералізм з одного боку ідентичні, а з іншого — цілком різні. Справа тут в тому, що перший виріс із того ж ґрунту, що і феодалізм, соціалізм і фашизм, другий же не має подібних історичних зв'язків і досвіду. Обидва варіанти лібералізму постулюють політичний пріоритет захисту свободи і приватної власності перед здійсненням соціальної справедливості і рівності. Однак в США переважне поширення одержала велика власність, активне розуміння свободи, що передбачає ризик в усіх життєвих акціях; крім того дуже високо в американському суспільстві цінується мобільність і спрямованість на кар'єру.

Навпаки в Європі існують глибокі традиції і переважає власність середніх і дрібних розмірів, пасивне розуміння свободи, тобто прагнення виключити із життя ризик, нестабільність і хаос. Тому американці, на думку А. Ісаака, ніколи не розуміли і не розуміють нині значення боротьби соціалістичних лівих проти абсолютизму, а також реакційних правих проти соціалізму. Американці знають лише індивідуалістичний лібералізм. В Європі лібералізм

не був ізольований від радикально лівих і правих ідейно-теоретичних течій і тому його самовизначення відбувалося в умовах «опозиції» всім видам екстремізму. На прикладі Італії, Великобританії і ФРН автор показує слабкість ліберальних партій, їх далеко не впливове становище в політичних системах цих країн. Лише Франція періоду правління В. Жискара д'Естена і Р. Барра пережила піднесення лібералізму.

У США розвинулись два яскраво виражені типи лібералізму. На відміну від європейського лібералізму вони не носять класового характеру. Лібералізм Республіканської партії спрямований на досягнення якомога більшої свободи індивіда від влади, держави, бюрократії і податків; лібералізм Демократичної партії зорієнтований на посилення державної влади і бюрократії, збільшення податків, з тим, щоб забезпечити свободу аутсайдерам і маргіналам американського суспільства. Ці дві версії американського лібералізму знайшли теоретичне обґрунтування в працях гарвардських вчених Джона Роулза «Теорія справедливості» і Роберта Нозіка «Анархія, держава і утопія».

Д. Роулз захищає ідею справедливості людей більш забезпечених і обдарованих у порівнянні з людьми менш забезпеченими і обдарованими. Саме в процесі такого співробітництва відбувається «перерозподіл справедливості». Але в цій справі Д. Роулз відводить велику роль державі та її інститутам. Р. Нозік — прихильник максимальної свободи індивіда і мінімалізації влади держави. Його теорія «повноваження на справедливість» гласить, що держава необхідна лише в тій мірі, в якій вона здійснює вимоги, на котрі індивіди мають права.

Яскравим представником нового лібералізму в США вважають Г. В. Вільсона і Ф. Д. Рузвельта. Г. В. Вільсон, як президент, професор університету «політизував» вчених та інтелігенцію, спираючись на котрих проводив різні заходи, такі як створення робітничих рад у промисловості, підпорядкування підприємств зв'язку

і транспорту безпосередньо уряду, охорона праці, видання надзвичайних законів, запровадження цензури і т. п. Все це підтримували ліберали. У 1936 році американський лібералізм стимулював державні відомства, що були знаряддям бюрократичного вторгнення в усі сфери суспільного життя. Фактично ще до вступу США у Другу світову війну під керівництвом Ф. Д. Рузвельта була створена необхідна для її ведення інфраструктура. Сформувався союз лібералів з бюрократією і війна тільки довершила «перетворення планового господарства в нову прогресивну релігію». Не свобода, а влада стала основною цінністю лібералізму. В Другій світовій війні було укладено своєрідний союз інтелігенції, промисловості та армії. Коли в 1960 році президентом США став Джон Кеннеді, відомі ліберали в університетах, фондах, уряді і місцевих органах влади були готові увійти до військового середовища. Пентагон користувався великою популярністю серед лібералів, оскільки вважався ефективною установою.

Трансформація ліберальної ідеології в сучасну неоліберальну здійснюється зусиллями провідних західних мислителів ХХ ст. (філософів, соціологів, економістів, політологів, правознавців і т. д.). Змістовно і послідовно працював в цьому напрямі Ф. Хайєк, обгрунтовуючи головні тези неолібералізму — про наявність всебічного благоденствія, політичної демократії, індивідуальної свободи (прав людини в умовах панування права, правової держави) в західному, вільному, відкритому чи великому суспільстві. Сучасні західні дослідники цієї проблеми діляться на дві групи. Одні, прихильники концепції демократичного капіталізму, вважають, що названі блага властиві тільки сучасному капіталізму і не можуть бути при соціалізмі. Другі, неоліберали, неосоціалісти, ідеологи сучасної соціал-демократії, вважають, що дані блага існують при сучасному капіталізмі, але вони можуть бути й при соціалізмі. Ф. Хайєк є визнаним ідейним вождем прихильників першої концепції (демократичного капіталізму). В «Основному законі

свободи» він розкриває відмінність між демократією і лібералізмом: «Відмінність між двома ідеалами виступає найбільш чітко, якщо їх назвемо протилежностями: для демократії — авторитарне правління, для лібералізму — тоталітарне. Жодна з двох цих систем не виключає з необхідністю другої: демократія цілком може володіти тоталітарною владою, і припустимо, що авторитарний уряд буде діяти на ліберальних принципах». Ф. Хайєк розрізняє два типи лібералізму — «британський» і «французький». В його праці «Дорога до рабства» наскрізною темою виступає демократія і свобода. Він не фетишизує демократію, а показує, що вона покликана служити вищій меті — утвердженню людської свободи. Водночас свобода не повинна виступати засобом досягнення політичних цілей, оскільки вона сама по собі — найвища політична мета. Вона потрібна не для того, щоб добре керувати державою, а як гарант, що забезпечує нам право беззастережно прагнути до здійснення вищих ідеалів суспільного і приватного життя.

Ліберали наполягають на максимальному використанні потенціалу конкуренції для координації суспільного розвитку, не закликаючи до того, щоб пускати хід речей на самоплив. Їхні доводи, за Ф. Хайєком, базуються на переконанні, що конкуренція, якщо її вдається створити — це найліпший спосіб управління діяльністю індивідів. Ідеологи лібералізму зовсім не заперечують а, навпаки, всіляко підкреслюють, що для створення ефективної системи конкуренції потрібна продумана система законів. Ф. Хайєк вважає, що «дія конкуренції вимагає не тільки правильної організації таких інститутів, як гроші, ринок і канали інформації, а й насамперед відповідної правової системи, законодавство має бути спеціально сконструйованим для охорони і розвитку конкуренції». На його думку, ліберал ставиться до суспільства як садівник, якому треба знати якомога більше про життя рослини, за якою він доглядає.

3. Політичні концепції ідеології неоконсерватизму

Консерватизм як політична ідеологія виник в Англії у відповідь на ідеї французької буржуазної революції. У 1790 р. з'явилася книга публіциста і філософа, одного з лідерів вігів Едмунда Бьорка (1729–1797). «Роздуми про революцію у Франції», в якій він виступив противником Просвітництва XVIII ст., заперечуючи положення про те, що розум і теорія є головними засобами в пізнанні й перетворенні суспільного життя. Історія, на його думку, є не результатом спекулятивних роздумів, а сховищем традицій, передбачень і моралі, створених звичаями і цивілізаціями. Конституції з'являються на світ також не в результаті спекулятивних міркувань, а поступово виростають на підставі стійких традицій. Конституція французької революції, вважав Бьорк, виходила з теоретичних установок, хоч вони були гармонійно скомпоновані. Паризькі філософи, пише він, у вищій мірі байдужі щодо тих почуттів і звичаїв, на котрих базується світ моральності. В своїх дослідях вони розглядають людей як мишей.

На противагу «Декларації прав людини і громадянина», згідно з якою усі люди рівні перед законом, Е. Бьорк спрямовує свою критику саме на принцип рівності, який мовляв суперечить самій природі людини. Як аристократ, Е. Бьорк виступає проти економічної рівності людей, а значить і політичної рівності. Тому прості люди не можуть управляти державою. Кожна людина, вважав Е. Бьорк, відповідно до своїх можливостей і здібностей може досягти щастя за допомогою добродетності. Якщо людина хоче досягти щастя, вона повинна примиритись з насиллям, з тим, щоб нею управляли, бо людьми покликана управляти «природна аристократія», котра сама витримана і шанує добродетність. Виходячи з цього, Е. Бьорк наділяє королівську владу священною гідністю і не припускає можливості її повалення, бо це означало б, на його думку, руйнування системи,

заснованої на кращих традиціях. Відповідно до точки зору Е. Бьорка, бог послав на людей революцію як покарання, як попередження про необхідність повернення до освячених практикою і досвідом корисних традицій.

Представником ліберально-консервативних поглядів щодо ідей рівності, свободи був Алексіс Токвіль (1805-1859) — французький історик, соціолог і політичний діяч, лідер консервативної партії порядку, міністр закордонних справ (1849 р.). У своїх творах «Про демократію в Америці», «Старий порядок і революція» та інших він відкрито говорить: «Розумом я схиляюсь до демократичних інститутів, але стихійно я аристократ, отже, з презирством ставлюсь до натовпу і боюсь його». «Свободу, законність, повагу законів я люблю палко, але не люблю демократію». Так, у праці «Про демократію в Америці» він вказує, що в Америці на перший план було висунуто принцип рівності і з'явилася демократія при відсутності її нівеліровки. Він рекомендує децентралізацію управління, розвиток малих спільностей і асоціацій, бо «дух спільності один з основних елементів порядку і загального спокою», радить створювати різні товариства — політичні, промислові, торговельні, наукові і літературні, котрі сприятимуть формуванню еліти, здатної зайняти місце колишньої аристократії. А. Токвіль говорив про необхідність дорожити моральними цінностями в ім'я суспільного блага. Погляди А. Токвіля поширювалися протягом всього XIX ст. До них звертаються і сьогодні. Політичні погляди Е. Бьорка і А. Токвіля дані під кутом зору зближених їх з ідеологією неоконсерватизму, який зустрічається в США, Англії, ФРН, Франції. Проте, це не означає, що консервативні традиції тієї чи іншої країни не слід вивчати. Так, у США впливові традиції «батьків-засновників», в Англії — традиції Б. Дізраелі (1804-1881) та його послідовників, у ФРН — консервативні традиції XIX ст. та радикально-консервативні Веймарської республіки, у

Франції — теоретична спадщина мислителів від Ж. де Местра до Ш. Морраса.

Західні неоконсерватори звертаються і до спадщини одного із засновників буржуазної політичної економії Адама Сміта (1723–1790). Цей англійський філософ і економіст розробив важливу категорію трудової теорії вартості, яка в свій час впливала на теорію вартості К. Маркса. Щодо сучасних прихильників А. Сміта, то вони звертають увагу на його погляди на власність, ринок, конкуренцію і свободу, властиві і для сьогодення. Вони аналізуються в праці «Дослідження про природу і причини багатства народів». Справа доходить до того, що американський вчений М. Фрідмен заявляє, що японці зобов'язані своїми досягненнями в економічній галузі сприйняттю ринкової політики А. Сміта. Гадаємо, що тут не слід забувати Д. Рікардо, Ж. Сімонді та інших представників класичної буржуазної політекономії. Особлива увага навколо імені А. Сміта стане зрозумілою, коли подивитись на західний світ кризь призму реального життя і його перспектив. У цьому відношенні заслуговує на увагу думка вчених Римської академії деї Лінчен, за допомогою яких створено Римський клуб, до якого увійшло 70 вчених.

Підготовлені ними доповіді свідчать про те, що на початку XXI ст. може статись катастрофа, якщо не вжити заходів щодо економічного і демографічного зростання. Населення земної кулі досягне 7 млрд осіб проти 3 млрд. в 1950 р. У цей же час коефіцієнт розвитку світового господарства не зможе йти в ногу зі зростанням населення. Обмеженість продуктів харчування, виснаження джерел сировини (особливо енергетичних ресурсів), забруднення навколишнього середовища — ось «межа зростання». Уникнути подібного роду конфліктів, на думку авторів доповіді, можливо шляхом регулювання народонаселення, обмеження споживання сировини, енергії, захисту навколишнього середовища і т. п. Для відвернення різних негараздів вчені запропонували свою «модель світу» з урахуванням

розвитку техніки і суспільних можливостей. Серед вчених світу, в тому числі й консерваторів, йде пошук відповідей на питання, які ставить життя.

З цього погляду викликає інтерес праця популярного австрійського філософа Карла Раймунда Поппера «Відкрите суспільство і його вороги». В ній він аналізує особливості історичного пізнання та історичного процесу. Суть його роздумів зводиться до того, що універсальних законів не існує. Ті, кого цікавлять «закони», повинні займатись не історією, а якою-небудь іншою «генеруючою» наукою, наприклад, соціологією. Історія може лише описати події і знаходити їх безпосередні причини. Необхідно перестати шукати в історії смисл. К. Р. Поппер пропонує свою концепцію «відкритого суспільства» в інтересах розуму, справедливості, свободи, рівності тощо. Ми маємо стати ковалями власної долі, робити свою справу так добре, як тільки можливо, і визнавати свої помилки. Для «відкритого» суспільства автор зарезервував такі критерії: раціоналізм, критицизм, індивідуалізм. Ці домінуючі риси поєднуються з представницькою формою правління.

Окрім демократичної форми правління, однією з найсуттєвіших характерних рис відкритого суспільства є свобода різних асоціацій. Таке суспільство повинно заохочувати і брати під свій захист формування вільних співтовариств, кожне з яких має свої власні уявлення та уподобання. В основі розвитку такого суспільства лежить плюралізм та ринкова економіка. Як політик, К. Р. Поппер відкрито виступає проти соціальних революцій. Прихильники неоконсервативної ідеології є і в США. Серед авторів і П. Стейнфесс. У праці «Неоконсервативні люди, котрі змінюють політику Америки?» він свідчить, що такі вчені, як І. Крістол, Д. П. Мойніхен, Д. Белл, Р. Фрідмен сприяли зміцненню неоконсерватизму. Так Р. Фрідмен разом із дружиною видав книгу «Капіталізм і свобода», в якій доводить, що економічна свобода

сама по собі виступає як мета і одночасно є засобом здійснення політичної свободи. Економічна свобода — свобода ринка, що виключає втручання уряду. Добре функціонуючий вільний ринок, вважають вони, може ліквідувати будь-яку дискримінацію і створити умови для свободи. В цілому ж неоконсерватори країн Заходу намагаються сприяти зміцненню позицій капіталізму в інтересах панівних класів.

4. Політичні ідеї неофашизму

Проблеми історії і соціальної функції фашизму і неофашизму привертають увагу вчених різних країн. Вони по-своєму соціальному і політичному складу є не тільки суб'єктом суспільного розвитку, але й об'єктом ідеологічної боротьби. Все це вимагає по-новому підійти до історії фашизму, який зумів на певному етапі об'єднати під своїми прапорами значні верстви населення Італії і Німеччини і стати реальною військово-політичною силою. Фашизм як політична течія виник в 1920–30-х роках в час, коли державний устрій в ряді країн вже не міг продовжувати своє існування без диктатури, ліквідації демократичних свобод. Войовничий націоналізм, шовінізм, терор стали нормою діяльності, а військовій силі надавався пріоритет у здійсненні державної політики. На кінець 30-х років фашистські режими утвердилися в Італії, Німеччині, Португалії, Іспанії та ряді країн Східної Європи. Фашистська Німеччина на чолі з Адольфом Гітлером (Шікльгрубером) (1889–1945) і фашистська Італія на чолі з Беніто Муссоліні (1883–1945) і мілітаристською Японією розв'язали Другу світову війну. В неї було втягнуто 72 держави, брало участь до 110 млн осіб. У ході війни загинуло до 55 млн осіб. Розгром фашистської Німеччини та її союзників при вирішальній участі Збройних Сил СРСР привів до зміни співвідношення сил на міжнародній арені. Нюрнберзький судовий

процес 1945–1946 рр. над групою головних німецьких державних і військових діячів фашистської Німеччини виніс їм заслужене покарання.

Фашистська політична ідеологія є квінтесенцією реакційних політичних ідей. Її джерелами були расистські концепції Ж. А. Гобіно, Х. С. Чемберлена, ідеї Ф. Ніцше «про надлюдину», теорія еліт В. Парето, геополітика Ф. Ратцеля і Р. Челлена. Складовими частинами фашистської політичної ідеології є антикомунізм, расизм, шовінізм, геополітика, концепція тоталітарної держави, правовий нігілізм, елітаризм, вождизм. Вони насичені черговими епітетами «правова держава», «справжня», «націонал-соціалістична», «арійська» держава і т. п. У післявоєнній Європі було немало прихильників точки зору, що принципи західної демократії перешкоджають виникненню і розвитку неофашизму, раз і назавжди покінчили з фашизмом, поваливши Гітлера і розгромивши нацизм. Тому розуміння класової природи і політичної функції фашизму і неофашизму вимагає серйозного вивчення історії політичних фашистських режимів Італії, Німеччини, Іспанії, Португалії та інших країн. Адже йдеться про формування суспільної свідомості, специфічної ідеології. При цьому слід мати на увазі, що саме поняття «неофашизм» не змінює сутності фашизму. Різниця полягає лише в тому, що під «неофашизмом» слід розуміти фашизм, що існує після Другої світової війни. Особлива історична функція фашизму полягає в тому, щоб дати монополістичному капіталу можливість здійснювати терористичну диктатуру, зруйнувавши специфічні інститути, що відповідають колишнім формам панування. При цьому тотальність і цинічна жорстокість терору, що здійснюється у формі фашистської диктатури, відбувається не лише завдяки прагненням монополістичного капіталу утвердити внутріполітичне панування.

Зразу ж після війни, боячись, що капіталізм не зможе утримати Європу під своєю владою, німецький «неофашизм» став підкреслювати

власний «європейський» характер. Однак за цією ширмою приховувалися розбіжності в орієнтації понад 20 легальних неофашистських організацій, що існували в травні 1949 р., тобто до часу, коли була утворена Федеративна Республіка Німеччини. Вони виникли в середовищі різних «земляцтв» («союзів вигнаних»), котрі перетворилися в могутній резонатор нацистських ідей, а в перспективі — в потенційне джерело поповнення цих організацій. Неофашистські організації об'єдналися в «Німецькій правій партії — консервативній партії» НПКП, котра на перших же виборах в 1949 р. провела в бундестаг 5 своїх депутатів. Після великого успіху на виборах у партії відбувся розкол. Частина членів штрассерівського угруповання на чолі з Ф. Дорльзом і Ф. Рьосслером та колишнім генерал-майором гітлерівського вермахту О. Е. Рьомером (котрий вихвалявся, що будучи командиром охоронної частини дивізії «Гроссдойчланд», придушив у зародку антигітлерівську змову 20 липня 1944 р.) стала називатись «Соціалістичною імперською партією».

У НКПК переважала тенденція до «вільного ринкового господарства» і західної орієнтації. Її програма «народного соціалізму всіх німців» передбачала відмову від спроби «перетворити будь-яку сепаратну державу на Сході або Заході в сателітів іноземної держави». 21 січня 1950 р. утворилося «Товариство возз'єднання Німеччини» на чолі з А. Гермесом. Міжнародне співробітництво неофашистських організацій під прапором «Європи» почалося не пізніше 1948 р., коли глава англійських фашистів Освальд Мослі виступив із закликком «Європа — одна нація». Цей заклик підтримали прихильники Б. Муссоліні в Італії, франкістська «фаланга» в Іспанії. В грудні 1950 р. у Римі відбувся перший фашистський «Європейський конгрес». На ньому була присутня дюжина фашистських рухів з 9 європейських країн. Вони прийняли «Програму з 10 пунктів», що передбачає наднаціональне об'єднання Європи. Головну роль на конгресі відіграв західнонімецький неофашист, колишній німецький фюрер

«Гітлерюгенда» Карл-Гейнц Прістер. Саме з його ініціативи 12 травня 1951 р. на Мальті зібрався «Європейський національний конгрес», на якому були присутні 60 делегатів з більшості європейських країн (Скандинавії, Франції, Бельгії, Англії, Іспанії, Португалії, Австрії, Швейцарії та ін.). 28–30 вересня 1951 р. в Цюріху утворилася організація «Європейський новий порядок». Наступного року у ФРН з'явилася воєнізована організація «Вікінгюгенд». До 1979 р. у ФРН нараховувалося 118 об'єднань «Товариств взаємної допомоги солдат колишніх військ СС».

Щоб зрозуміти тенденції неофашистського руху, слід мати на увазі, що, з одного боку, Федеративна Республіка Німеччини по економічній могутності стала другою країною після США і першою в Західній Європі. З другого — в Західній Європі відбувався процес політичної дестабілізації («революція гвоздик» в 1974 р. у Португалії, падіння франкістської диктатури в Іспанії, студентські виступи у Франції та Італії). Обстановка сприяла проведенню Західною Німеччиною самостійної політики, що відповідає її національним інтересам; «політика сили» змінилася політикою розрядки напруженості. Для цього періоду був характерний перехід до соціал-ліберальних урядів. Студентські виступи свідчили про глибоке розчарування молоді та інтелігенції в існуючій системі влади; виник інтерес до робітничого руху. З 1973 р. ситуація ускладнилась наступом економічної кризи. В країнах, де прихід до влади лівих урядів ставав реальністю, неофашизм переходив до активної підготовки переворотів шляхом дестабілізації і терористичних акцій (змова Боргезе в Італії, діяльність ложі П-2).

Така сукупність факторів призвела до розчарування неофашизмом в ФРН. Тому правління НДП під керівництвом Адольфа фон Гаддена почало перегруповувати свої сили, а Герхард Фрей створив «Німецький народний союз» (ННС) з числа неонацистів на платформі «боротьби» проти «провини за війну», в результаті ННС завоював більшу, ніж НДП, популярність і почав відсувати її на другий план,

як спільну партію неофашистських сил. У 1982 р. ННС нараховував 10 тис. членів, а НДП — 6 тис. Громадськість ФРН стала свідком народження ще одного об'єднання неофашизму «нової школи». Неофашизм діє, пристосовується в усій Європі і США. Так, у США Лоббі свободи налічує близько 25 тис. членів. Його мета полягає в тому, щоб створити в США масовий неофашистський рух. Крім цього, воно веде лоббістську діяльність в конгресі, добиваючись обмеження громадянських прав, посилення репресивної політики держави. У Франції на виборах в Національні збори в 1986 р. неофашисти зібрали 10 % голосів виборців. На парламентських виборах 1983 р. в Італії неофашисти провели 42 депутати. Австрійські неофашисти висунули свого кандидата і зібрали 140 тис. голосів (3,2 % виборців). В Англії неофашистський Національний фронт (14 тис. членів) на парламентських виборах 1979 р. зібрав 191 тис. голосів. У Данії в 1984 р. з'явилася нова неофашистська організація — Націонал-соціалістичний рух Данії і т. д. При цьому слід наголосити, що після розпаду Радянського Союзу на терені Росії, України та інших країн також активізували свою діяльність неофашистські організації. Все це вимагає від світової громадськості мобілізації зусиль на боротьбу з неофашизмом, за ефективне використання в боротьбі з ним усього арсеналу засобів, включаючи і правові. Мета боротьби залишається незмінною — остаточне і повне викоринення сучасного неофашизму, в якій би формі він не проявлявся. В нашому спільному земному домі не повинно бути місця цьому злочинному явищу, не сумісному з моральними цінностями людства і прогресом людської цивілізації.

5. Політична ідеологія соціал-демократії

Соціал-демократичний рух входить своїм корінням в робітничий рух другої половини XIX ст. Перші партії соціал-демократич-

ного типу були утворені в Німеччині (Соціал-демократична партія — 1863 р.), у Данії (Соціал-демократична партія — 1871 р.), в Австрії (Соціалістична — 1889 р.), в Англії (Лейбористська партія — 1900 р.) і т. д. Одним із засновників західної соціал-демократії вважають представника німецької соціал-демократії Едуарда Бернштейна (1850–1932), який залишив значну теоретичну спадщину. Його перу належать такі праці як «Передумови соціалізму і завдання соціал-демократії», «Чи можливий науковий соціалізм», «Класи і класова боротьба» та ін. Вони орієнтовані в основному на реформи. На відміну від К. Маркса, Е. Бернштейн вважав, що пролетаріат не досяг того рівня політичної і моральної зрілості, який дозволяв би йому управляти суспільними процесами, брати на себе всю повноту державної влади. На його думку, між соціалізмом і демократією не існує прірви, але соціалізму як руху повинні бути властиві інтелектуальність, моральність, олюднення виробничих відносин, гуманістичне ставлення до людини праці, її потреб та інтересів. Саме з цього випливає «демократичний соціалізм».

Іншої точки зору на концепцію соціального прогресу дотримувався лідер і теоретик німецької соціал-демократії Карл Каутський (1854–1938). Він розглядав демократію як атрибут соціальної природи особистості, а демократичні порядки як визначальні для всіх форм людського співжиття. Демократія розглядається ним як показник реального співвідношення політичних сил у державі, своєрідної перестороги від передчасних насильницьких політичних дій. Якобінську диктатуру під час Великої Французької революції, Паризьку Комуну, Жовтневу революцію в Росії він вважав трагічними історичними помилками. Сучасні соціал-демократи також заперечують класову боротьбу, соціалістичну революцію і особливо диктатуру пролетаріату. Вони дотримуються положень, що соціалізм виникне в результаті мирної еволюції капіталістичного суспільства, шляхом реформ. Концепція «демократичного соціалізму» взята на озброєння

партіями Соціалістичного Інтернаціоналу на підставі двох передумов; по-перше, визнання непорушності буржуазного ладу та його економічної основи — приватної власності на засоби виробництва; по-друге, заперечення соціалістичного характеру суспільного устрою в колишньому СРСР та інших соціалістичних країнах.

У лексиконі західної соціал-демократії не вживається поняття «капіталізм», оскільки воно було справедливе для XIX ст. і застаріло для сучасності. Як відзначав один із теоретиків соціал-демократичної партії Німеччини В. Ейхлер, у суспільних науках скоро мало хто буде посилатись на марксизм, як у фізиці — на вчення Ньютона, в ботаніці — на вчення Ліннея, в математиці — на вчення Гаусса. Отже, соціал-демократи заявляють, що капіталізм став надбанням історії. А що ж тоді виникло замість нього в «західному світі»? В світовому плані, вказував генеральний секретар французької соціалістичної партії Гі Молле, немає прикладу створення соціалістичного суспільства в нашому розумінні. Але, з другого боку, в усіх країнах, де соціал-демократи протягом багатьох років стоять на чолі держави, не зуміли змінити характер економічного ладу. Кращий і очевидний приклад — це скандинавські країни. З цим не можна не погодитись. Адже протягом багатьох років і навіть десятиріч соціал-демократична пропаганда зображає Швецію та деякі інші країни в якості «вітрини демократичного соціалізму», як місце, де здійснені соціалістичні ідеали. Правда, нині про це не говорять і самі шведи.

З приводу дискусій щодо соціалізму в Швеції один із теоретиків соціал-демократії Карлссон заявив: «Кращі сили соціал-демократії присвятили себе дії, замість того щоб теоретизувати. Це факт, що після більш як тридцятирічного правління соціал-демократичної партії ми не знаємо, чи маємо ми систему, котру можна назвати соціалізмом. При цьому слід відзначити, що за даними Організації Об'єднаних Націй, Швеція за рівнем матеріального життя серед країн світу посідає третє місце після Канади і Швейцарії. А в літературі

шведський «демократичний соціалізм» одержав назву «функціональний». Сутність його полягає в тому, що перетворення «приватновласницьких» одиниць в державну власність відбувалося поступово і супроводжувалося обмеженням прав власника. Теоретична теза таких перетворень була розроблена відомим соціал-демократом Швеції О. Унденом. Відповідно ідеї власність не є неподільною, а навпаки, сутність її розкривається через різні функції діяльності її суб'єктів, тобто реформування відносин власності може відбуватись без її цілковитої передачі, через перерозподіл функцій утримання, володіння, використання.

В результаті власник свої права і прибуток ділить з державою і суспільством. Остаточне рішення в процесі виробництва і розподілу приймає на мікрорівні трудовий колектив, а на макрорівні — суспільство в цілому. Робітники одержують право брати участь в управлінні виробництвом як співвласники підприємств. Важливим елементом соціально-політичної стратегії соціал-демократичної партії стало прийняття закону про «Фонди трудящих». Вони покликані забезпечити приток капіталу в промисловість, протидіючи тим самим кризовим явищам в економіці. У зовнішній політиці уряд соціал-демократів Швеції вніс значний вклад у розрядку міжнародної напруженості. Цілком зрозуміло, що соціал-демократичні партії, крім Швеції, Німеччини, Фінляндії, Швейцарії, Австрії, Великобританії та інших країн, також впливають на робітничий, профспілковий, кооперативний рухи, мають стійкі традиції в економічній та політичній боротьбі за інтереси робітничого класу та інших верств трудящих мас, міцне коріння в політичній культурі своїх країн. І їм вдалося добитись серйозних змін у виробничих силах капіталістичного суспільства, а також в соціальній та політичній структурі.

Перспективні перетворення відбуваються в матеріальній базі, надбудовних інститутах, що свідчать про наступальний розвиток

країн. І не випадково нещодавно провідні діячі європейської соціал-демократії Т. Блер і Т. Шредер виступили з соціал-демократичним маніфестом, в якому висунули концепцію модернізації соціальної політики держав, а не її демонтаж, як хотіли б деякі праві. Представник лівого крила соціал-демократії Франції Л. Жостен і Німеччини О. Лафонтен виступили з різкою критикою ряду положень соціал-демократичного маніфесту, в тому числі концепції соціалізму, ролі держави.

Слідуючи за подібними зрушеннями, деякі автори твердять, що на Заході виникає новий тип суспільства, який стоїть по той бік капіталізму. Цьому міфічному устрою дають різні назви. Частіше всього його називають державою «загального благоденствія», «індустріальною», іноді «постіндустріальною» і т. п. Як відзначав західнонімецький соціал-демократ Г. Берг, «ми, як і більшість народів Європи, живемо в державі благоденствія, що характеризує другу стадію індустріального суспільства. Подібно тому, як феодалізм був останньою стадією аграрного суспільства, капіталізм був першою стадією індустріального суспільства, його центральна проблема мала два аспекти — бідності і пролетаріату. В «суспільстві благоденствія», котре мов би виникло на місці капіталізму, немає місця для бідності, а значить і немає пролетаріату.

Пролетарії перетворилися в «благоденствуючих громадян». Західні держави перетворилися в «суспільства благоденствія», — говорить Г. Берг, — і, як це не парадоксально, знаходяться ближче до безкласового суспільства». В працях соціал-демократів поширюються положення про відсутність класової боротьби, що профспілки перетворилися в стабілізуючий фактор на ринку праці та в економічному житті. Австрійський теоретик соціал-демократ Е. Морц вказує, що ідеї соціального партнерства широко практикуються, оскільки капіталізм перетворився в «неокапіталізм».

Ідеологія соціального партнерства базується на гармонії між працею і капіталом. При цьому слід наголосити, що сучасна соціал-демократія за своєю політичною орієнтацією не є абсолютно однорідною і не завжди її підхід до деяких проблем відмінний. Соціал-демократи Західної Європи у вирішенні глобальних питань стоять на боці буржуазії, підтримували агресію НАТО проти Югославії.

В Україні існує багато партій соціал-демократичної спрямованості. Серед них Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ (о)), Соціалістична партія України (СПУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ), Народно-демократична партія, «Громада», «Батьківщина» і т. п. Насправді ж це або партії великого олігархічного капіталу, або уособлюють тільки своїх амбіційних лідерів. Якщо говорити про соціал-демократизм, то в Україні більш усього наблизилась до класичного зразка, як за програмою, так і за соціальним складом, Соціалістична партія України на чолі з Олександром Морозом. Вона входить і до Соціалістичного Інтернаціоналу, брала участь в ХХІ конгресі 8–10 листопада 1999 року в Парижі, на якому були представлені 143 партії. Протягом останніх десяти років в Соціалістичні вступили майже 70 партій. Соціал-демократичні партії Європи користуються великим впливом. Про це свідчить той факт, що з 1998 року 9 з 15 урядів Європейського Союзу очолювали соціал-демократи (Англія, Франція, Данія, Фінляндія, Греція, Нідерланди, Швеція, Португалія, Австрія). В цілому «соціалістична альтернатива», котру пропонують соціал-демократи, є альтернативою революційному марксизму, альтернативою реально існуючому соціалістичному суспільству, яке динамічно розвивається в Китаї, КНДР, В'єтнамі, на Кубі. Він може йти швидше, в залежності від внутрішніх і зовнішніх умов країн, де соціал-демократи користуються авторитетом в робітничому русі, справляють на нього політичний та ідеологічний вплив. Цьому можуть сприяти хороша економічна

кон'юнктура, відносно висока зайнятість, характерна для ряду західноєврейських країн. Для цього соціал-демократи використовують свій досить значний пропагандистський апарат, спираються на підтримку правлячих сил з тим, щоб прищепити свідомості трудящих ідеї класового миру і соціального партнерства.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Все вище викладене свідчить, що історія політичних вчень не є врівноваженим, лінійним, одномірним процесом збагачення і поглиблення політичних знань, оскільки вона водночас являє собою арену постійного протиборства політичних ідей, які відображають реальну картину різних суспільних сил, зіткнення різних культур. Люди за своєю природою не можуть мислити однаково. Вже в стародавньому світі виникло прагнення осмислити державу і політичні погляди як творення людського мистецтва, підпорядкованого суспільним потребам. Історія політичних вчень зумовлюється різноманітністю конкретних соціокультурних, історичних, національних, географічних та інших умов тієї чи іншої країни, народу. Вона не завжди збігається з основними етапами світової історії, оскільки помітні досить істотні відмінності в історії того чи іншого народу; який є своєрідною часткою загальнолюдської цивілізації, до якої він робив і робить внесок на кожному етапі свого розвитку. Тож і виходить, що один народ досягає високого рівня розвитку, тоді як інші народи уже пройшли цей етап, а деякі ще не досягли його. Уважне спостереження за історією політичних вчень свідчить, що на різних шаблях свого розвитку окремі народи неоднаково вписуються у загальноісторичний процес. В одні часи вони самі формулюють ідеї, котрі стають надбанням усієї цивілізації, а іноді — активно (чи пасивно) засвоюють цінності більш розвинутих націй. В основі розвитку політичної думки — активна практична діяльність

людини, врешті-решт розвиток матеріального виробництва і боротьба класів; однією з найважливіших рушійних сил цього процесу є прогрес науки.

Вже у різних формах стародавніх держав Греції, Риму, країн Сходу існували в зародку всі найважливіші типи устрою суспільства. На їх основі розвивалася законотворча діяльність, що розкривала загальні, правові закономірності функціонування тих чи інших типів держав. При цьому кращі уми людства різних епох і країн прагнули пізнати і теоретично осмислити світ в інтересах прогресу суспільства. В історії політичних вчень висвітлені питання щодо законів розвитку суспільства, місця людини, сенсу її життя розпочинаючи з первісних уявлень про суспільний устрій, характерний для мислителів давнини (Платона, Аристотеля та ін.), політичних теорій епохи Відродження, буржуазних революцій, просвітництва, політичних вчень XVIII–XIX ст., утопічного соціалізму, марксизму, ленінізму, маоїзму і сучасних політичних ідеологій: неолібералізму, неоконсерватизму, неофашизму і соціал-демократії. Гадаємо, що навчальний посібник з історії політичних вчень буде сприяти кращому розумінню минулих і сучасних політичних ідей і теорій, змісту політичних процесів, закономірностей і тенденцій їх розвитку, що мають велике значення для держав організованого суспільства, в тому числі й для сучасності.

Цілком зрозуміло, що історія — не Невський проспект. У ній були і є мислителі, які вболівають за долю своїх народів і вони в міру своїх сил працюють над цими проблемами. Але є й такі мислителі, які намагаються нажити на цьому політичний капітал. Такі явища помітні в сучасному житті країн СНД, в тому числі в Україні. Вивчення ж історії політичних вчень, як минулих і сучасних, покликано підвищити політичну культуру студентів, викладачів і всіх, хто цікавиться політикою, оскільки ідеї і концепції більшості мислителів усіх часів пов'язані з політичною практикою. Деякі з них не втратили своєї актуальності і в наш час. Відомий російський

мислитель Костянтин Кавелін зазначав: «Урівноважувати розумові та моральні сили з дійсністю, поєднати в одне гармонійне ціле думку і життя може віднині одне тільки глибоке вивчення самих себе в нинішньому і в минулому. Інших шляхів немає і не може бути».

Пропонована праця є спробою прослідкувати процес розвитку політичних вчень на підставі мислителів минулого і сучасності — представників різних країн і народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абай Кунанбаев. Избранное. — М., 1945.
2. Агабеков Г. Б. Основоположник государственного суверенитета. — М., 1990.
3. Азаркин Н. М. Монтеск'е. — М., 1988.
4. Азаркин Н. И., Левин В. Н. История политических учений. — М., 1994. — Вып. 1.
5. Александров Г. Ф. Аристотель. — М., 1940.
6. Алексеев А. С. Макиавелли как политический мыслитель. — М., 1880.
7. Аристотель. Сочинения в 4 т. — М., 1978.
8. Асмус В. Ф. Демокрит. — М., 1960.
9. Асмус В. Ф. Платон. — М., 1975.
10. Асмус В. Ф. Жан-Жак Руссо. — М., 1962.
11. Безродний Є. Ф. (керівник), Г. К. Ковальчук, О. С. Масний. Світова класична думка про державу і право. — К., 1999.
12. Беккарна Чезаре. О преступлениях и наказаниях. — М., 1939.
13. Белинский В. Г. Избранные философские сочинения. — М., 1948.
14. Бергель Ю. Фома Аквинский. — М., 1966.
15. Бердяев Н. История и смысл русского коммунизма. — М., 1990.
16. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. — М., 1989.
17. Богословский Н. Николай Гаврилович Чернышевский. — М., 1959.
18. Бонтан П. К., Прозорова Н. С. Томас Мор. — М., 1983.

19. Ботев Христо. Публицистика. Статьи, очерки, письма. — М., 1959.
20. Бурлацкий Ф. М. Политические взгляды Н. А. Добролюбова. — М., 1954.
21. Бухарин Н. В. Избранные произведения. — М., 1983.
22. Васильев Л. С. История политических и правовых учений. — М., 1990.
23. Вебер Макс. Избранные произведения. — М., 1990.
24. Великие утописты Сен-Симон и Фурье и их школы. — Вып. III-IV. — М., 1958.
25. Володин А. И. «Анти-Дюринг» Ф. Энгельса и общественная мысль России XIX века. — М., 1978.
26. Вольтер. Статьи и материалы. — М. — Л., 1948.
27. Вороницын И. П. Учение Иммануила Канта о государстве и праве. — М., 1960.
28. Гегель. Политические произведения. — М., 1972.
29. Гегель. Философия права. — М., 1990.
30. Гельвеций К. А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. — М. — Л., 1947.
31. Герцен А. И. Собрание сочинений в 30 т. — М., 1955.
32. Герцен А. И. Избранные философские произведения. — М., 1948.
33. Гоббс Т. Сочинения. — Т. 1-2. — М., 1992.
34. Голобуцкий О., Кулик К. Консерватизм — идеология порядку, стабильности и доброту. — К., 1995.
35. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі. — Торонто, Львів, 1990.
36. Гончаров Л. И. Общественно-политические идеи Т. Пейна. — Фрунзе, 1953.
37. Графский Л. С. и др. История политических учений. — М., 1985.

38. Грушевський М. С. *Історія України-Руси в 11 т., 12 кн.* — К., 1990–1996.
39. Гуго Гроцій. *О праве войны и мира.* 1990–1996.
40. Гумбольдт В. *Идеи к опыту опеределения границ деятельности государства.* — СПб., 1908.
41. Гумплович Л. *Общее учение о государстве.* — СПб., 1910.
42. Декайо М., Гомбо Ж. — Л. *Кризис капитализма сегодня и завтра.* — М., 1983.
43. Дж. Г. Собати, Т. Л. Торон. *Історія політичної думки.* — К., 1997.
44. Десницький С. Е. *Слово.* — К., 1952–1953.
45. Добролюбов М. О. *Вибрані філософські твори в 2-х т. О прямом ближайшем способе к изучению юриспруденции.* — Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. — Т. 1. — М., 1952.
46. *Документы ставки Е. И. Пугачева, повстанческих властей и учреждений 1770–1777 гг.* — М., 1975.
47. Донець Г. П. *Суспільно-політичні погляди О. І. Герцена.* — Чернівці, 1961.
48. Драгоманов М. П. *Літературно-публіцистичні праці.* — Т. 1–2. — К., 1972.
49. Екатерина II, императрица. *Наказ императрицы, данный Комиссии о сочинении проекта нового уложения.* — СПб., 1907.
50. Иеринг Р. *Цель в праве.* — Т. 1. — СПб., 1881.
51. *История политических учений / Под ред. проф. С. Ф. Кечекьяна и доц. Г. И. Федькина.* — М., 1955.
52. *История политических и правовых учений. Хрестоматия. Составитель и общ. ред. проф., докт. ист. н. Г. Г. Демиденко.* — Харьков, 1999.
53. *История политических и правовых учений / Под ред. О. Э. Лейста.* — М., 1997.

54. *История политических и правовых учений XVII–XVIII вв.* — М., 1989.
55. *Історія розвитку політичної думки.* — К., 1996.
56. *Історія суспільної думки (друга половина XIX — початок XX ст.). Хрестоматія.* — Дніпропетровськ, 1994.
57. *История фашизма в Западной Европе.* — М., 1989.
58. Желев Ж. *Фашизм.* — М., 1991.
59. Зевин В. Я. *Политические взгляды и политические программы Н. Г. Чернышевского.* — М., 1953.
60. Злупко С. М. *Сергій Подолінський — вчений, мислитель, революціонер.* — Львів, 1990.
61. Кабэ Этьен. *Путешествие в Икарию.* — М. — Л., 1948.
62. Каленский В. Г. *Мэдисон.* — М., 1981.
63. Калиновский К. *Из печатного и рукописного наследия.* — Минск, 1988.
64. Камбуров В. П. *Идея государства Гоббса.* — К., 1906.
65. Каменский З. А. *П. Я. Чаадаев.* — М., 1946.
66. Каменский З. А. *Грановский.* — М., 1988.
67. Кант И. *Сочинения в 6 т.* — М., 1965.
68. Карамзин Н. М. *Записки о древней и новой России в ее политическом и гражданском общении.* — М., 1991.
69. Кафенхауз Б. В. И. Т. *Посошков. Жизнь и деятельность.* Изд. 2-е. — М., 1951.
70. *Кирило-Мефодіївське товариство. В 3 т.* — К., 1990.
71. *Конституционные проекты Н. М. Муравьева. Дружинин Н. М. Декабрист Никита Муравьев.* — М., 1965.
72. Констан В. *Принципы политики.* — Т. 1. — Париж, 1872.
73. Конт О. *Курс положительной философии.* — Т. 1–6. — 1830–1842.
74. Козельский Я. П. *Философические предложения.* — Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII в. — Т. 1. — М., 1952.

75. Конфуций Луньюй. Древнекитайская философия. Собрание текстов в 2 т. — М., 1972.
76. Кечекьян С. Ф. История политических учений. — Т. 1. — М., 1953.
77. Кухта Б. Л. З історії української політичної думки. — К., 1994.
78. Лазарев В. В. Чаадаев. — М., 1986.
79. Лафарг П. Кампанелла. — Петроград, 1915.
80. Лебедев Н. М. Пестель — идеолог и руководитель декабристов. — М., 1972.
81. Левицький К. Теорія політичної думки галицьких українців: 1848-1904. — Львів, 1926.
82. Ленін В. І. Повне зібрання творів, 5-е вид. — Т. 1-55. — К., 1960-1975.
83. Лисенко О. Я. Соціалістичні погляди Івана Франка. — К., 1958.
84. Локк Д. Два трактата о правлении. — Т. 3. — М., 1988.
85. Локк Джон. О государстве. — СПб., 1922.
86. Маблі Г. Избранные произведения. — М., 1950.
87. Маблі Г. Об изучении истории, о том как писать историю. — М., 1993.
88. Макиавелли Н. Государь. — М., 1990.
89. Мамут Л. С. Карл Маркс как теоретик государства. — М., 1979.
90. Марат. Памфлеты. — М., 1934.
91. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. 2-ге вид.
92. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О коммунистической формации. В 4 т. — М., 1988.
93. Мартышкин В. В. (ред.) История политических учений. Вып. 2. — М., 1996.
94. Медведская Л. О. Павел Иванович Пестель. — К., 1964.
95. Медведчук В. Соціал-демократичний вибір, історичний шанс для України. — К., 2000.

96. Медведчук В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. — К., 2000.
97. Мелье Ж. Завещание. — М., 1954.
98. Милль Дж. Ст. Представительное правление. — СПб., 1907.
99. Милль Дж. Ст. Утилитаризм. О свободе. — СПб., 1990.
100. Мисабишвили Ш. В. Общественно-политические и философские взгляды Ильи Чавчавадзе. — Сухуми, 1957.
101. Мокичев К. М. История политических учений. — Т. 1-2. — М., 1971-1972.
102. Монтескье. Избранные произведения. — М., 1955.
103. Монтескье. О духе законов. — СПб., 1900.
104. Морелли. Кодекс законов. — М., 1944.
105. Морелли. Кодекс природы или истинный дух ее законов. — М., 1988.
106. Мор Томас. Утопия. — М., 1978.
107. Муравьев Н. М. Проект Конституции. — Избранное социально-политических произведений декабристов. — Т. 1. — М., 1951.
108. Налбандян М. Избранные произведения. — Ереван, 1941.
109. Нарская И. С. Дэвид Юм. — М., 1973.
110. Нарская И. С. Эдвард Дембовский — прогрессивный польский философ XIX в. — Вопросы философии. — 1952. — № 3.
111. Нерсесянц В. С. (отв. ред.). История политических и правовых учений. Древний мир. — М., 1985.
112. Нерсесянц В. С. (отв. ред.). История политических и правовых учений. — М., 1999.
113. Нечкина М. В. Декабристы. — М., 1949.
114. Ничик В. М. Феофан Прокопович. — М., 1977.
115. Новиков Н. И. Смеющийся Демокрит. — М., 1985.
116. Ожиганов Э. Н. Политические взгляды Макса Вебера. — Рига, 1986.
117. Осиповский И. Н. Томас Мор. — М., 1974.

118. Пащук П. Н. Соціологічні та суспільно-політичні погляди С. А. Подолинського. — К., 1981.
119. Переломов Л. С. Конфуцій: життя, учіння, судба. — М., 1993.
120. Переписка Івана Грозного з Андреем Курбським. — Л., 1979.
121. Пересветов К. С. Сочинення. — М. — Л., 1956.
122. Пестель П. И. Русская правда. — СПб., 1906.
123. Пионтковский А. А. Учение Гегеля о праве и государстве и его уголовно-правовая теория. — М., 1963.
124. Платон. Собрание сочинений в 4 т. — М., 1990.
125. Повість вчених літ. — К., 1990.
126. Посошков Н. Т. Книга о скудности и богатстве. — М., 1951.
127. Прохтор Д. Фашизм: суть агрессии и гибели. — М., 1990.
128. Прокопович Ф. Петр I. Письма и бумаги императора Петра Великого. — М., 1975.
129. Радищев А. Н. Полное собрание сочинений. — Т. 1. — М., 1956.
130. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву. Избранные философские и общественно-политические произведения. — М., 1952.
131. Ратмани П. К. Илья Чавчавадзе. Философские и социально-политические воззрения. — М., 1987.
132. Решетников Ф. М. Беккариа. — М., 1969.
133. Ржиги В. Ф. Пересветов — русский публицист XVI в. — М., 1908.
134. Руссо Ж. Ж. Трактаты. — М., 1969.
135. Руссо Ж. Ж. Рассуждения о происхождении и основаниях неравенства между людьми. Общественный договор или принципы политического права. — Трактаты. — М., 1990.
136. Севастьянов Г. Н., Уткін А. И. Томас Джефферсон. — М., 1976.
137. Семків О. І. (за ред.). Політологія. — Львів, 1991.
138. Сен-Симон. Мемуары. — М., 1991.
139. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861-1917). — Харьков, 1987.
140. Скрыплов Е. А. Добролюбов. — М., 1988.
141. Слово Данила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам. — М., 1932.
142. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. История украинской Конституции. — К., 1993.
143. Слово о полку Игореве. — М., 1938.
144. Смирнов А. Ф. Константин Калиновский. — Минск, 1950.
145. Современный консерватизм. — М., 1994.
146. Современная социал-демократия. — М., 1990.
147. Сокуренок В. Г. Демократическое учение о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Львов, 1966.
148. Сонгрин В. В. Джефферсон: человек, мыслитель, политик. — М., 1989.
149. Сперанский М. М. План государственного преобразования. — М., 1905.
150. Сперанский М. М. Проекты и записки. — М. — Л., 1961.
151. Спиноза Б. Политический трактат. — М., 1935.
152. Спиноза Б. Богословско-политический трактат. — М., 1935.
153. Степанов Е. А. Фридрих Энгельс. — М., 1956.
154. Субботин А. Л. Франсис Бэкон. — М., 1974.
155. Татищев В. Н. Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ. — М., 1877.
156. Татищев В. Н. Избранные произведения. — Л., 1979.
157. Темнов Е. И. Макиавелли. — М., 1979.
158. Томас Джефферсон. О демократии. — СПб., 1990.
159. Томас Джефферсон. Автобиография. Заметки о штате Виргиния. — Л., 1990.
160. Утченко О. Л. Цицерон и его время. — М., 1986.
161. Иван Франко. Выбранные общественно-политические и философские творения. — К., 1956.
162. Цицерон. Диалоги о государстве и законах. — М., 1966.
163. Чаадаев П. Я. Сочинения и письма. — Т. 1-2. — М., 1913-1914.
164. Чавчавадзе И. Г. Избранные произведения. — М., 1950.

165. Чернышевский Н. Г. Что делать? — М., 1947.
166. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений. — М., 1950.
167. Шалькевич В. Ф. Кастусь Калиновский. — Минск, 1988.
168. Шашко В. М. В. И. Ленин о государстве и праве. — Л., 1970.
169. Шевченко Т. Г. Твори в 5 т. — К., 1984–1985.
170. Шульженко Ф. П., Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень. — К., 1999.
171. Щербатов М. М. Путешествие в земли Офирские. Сочинения. — Т. 1. — СПб., 1896.
172. Хайек А. П. Общество свободных. — Лондон, 1990.
173. Хьюбнер А. Мыслители нашего времени. Справочник по философии Запада XX в. — М., 1994.
174. Фурье Шарль. Новый промышленный и общественный мир. — М., 1939.
175. Фурье Шарль. Теория движений и всеобщая судьба. — М., 1938.
176. Эйдельман Н. Апостол Сергей. Повесть о Сергее Муравьеве-Апостоле. Третье изд. — М., 1988.
177. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. В 3 т. — К., 1990.
178. Яхина Р. Х. Государственно-правовые взгляды Пестеля. — Казань, 1961.

ЗАПРОШУЄМО:

авторів та книготорговельні організації до співпраці

ЗДІЙСНЮЄМО:

інформаційну підтримку бібліотек вузів

ПРОПОНУЄМО:

*широкий вибір навчальної та довідкової літератури
з економіки та природничих наук*

*Ми маємо гнучку систему знижок, а також здійснюємо
безкоштовну доставку книг замовникові.*

*Якщо вас зацікавило співробітництво з нами,
звертайтеся за телефоном:*

тел./факс (8-044) 451-45-66 (багатоканальний)

або відправляйте листа електронною поштою:

vdbook@profi-book.kiev.ua, ruslan@profi-book.kiev.ua

Завітайте на наш сайт:

www.profi-book.kiev.ua
